

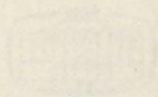
TÓTH JÓZSEF

URBANIZÁCIÓ AZ ALFÖLDÖN

TERÜLETI ÉS TELEPÜLÉSI KUTATÁSOK

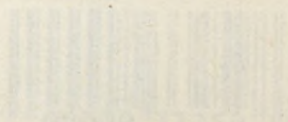
A large, abstract graphic design in a vibrant green color occupies the lower half of the page. It consists of several thick, interlocking geometric shapes, including rectangles and trapezoids, arranged in a way that suggests a stylized urban layout or a series of connected paths. The design is minimalist and modern, complementing the title's focus on urbanization.

**Területi és Települési
Kutatások
3.**

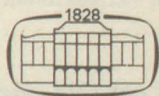
Magyar Tudományos Akadémia
1996

MTAK

19846
TÓTH JÓZSEF

URBANIZÁCIÓ AZ ALFÖLDÖN

Akadémiai Kiadó, Budapest
1988

MTAK

0 00002 33259 8

667319

Területi és Települési Kutatások

Megjelenik az MTA Regionális Kutatások Központja (Pécs) gondozásában

A szerkesztőbizottság elnöke: ENYEDI GYÖRGY

Sorozatszerkesztő: HORVÁTH GYULA

Lektorálta: KŐSZEGFALVI GYÖRGY

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Tóth József

A kiadásért felelős:

az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Borítóterv: Murányi Zsuzsa, ábrák: Fonyódi Valéria

ISSN 0238-0552

ISBN

Készült: 8818131 MTA Sokszorosító, Budapest

Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné

Példányszám: 800

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár... 885 /19... 83

Tartalom

Bevezetés	9
---------------------	---

I. Elméleti alapok és fogalmak

1. Az urbanizáció fogalmának értelmezése és kapcsolatrendszere	11
A település fogalma	16
A területfejlesztés és településfejlesztés kapcsolata	18
A környezet értelmezése	20
A centrum–periféria fogalompár	23
Az Alföld mint periféria	25

II. Az urbanizáció alföldi sajátosságai

1. Az alföldi népesedés múltbeli tendenciái	28
Az Alföld népesedési viszonyai a kapitalizmus koráig	28
Az Alföld népesedése a kapitalizmus időszakában	31
2. A népesedés felszabadulás utáni sajátosságai	38
A népesség számszerű alakulása a felszabadulás után	38
Az Alföld és a többi makrokörzet népességszám-változásának sajátosságai	39
A népességszám-változás Alföldön belüli területi differenciái	42

Az Alföld népességének számszerű változása megyék szerint	46
A városok szerepe az Alföld népességszám-alakulásában	54
Összegzés, következtetések	59
3. A településnagyság és a népesedés közötti kapcsolat	59
Az 1980-as állapot jellemzői	60
Az 1949–1980 közötti változások sajátosságai	60
4. A demográfiai struktúra átalakulásának sajátosságai	66
5. Az urbanizációs folyamat és az Alföld településrendszere	79
Mezővárosok	79
Óriásfalvak és/vagy kisvárosok	93
A tanyák	101
Az urbanizáció egy sajátos alföldi „terméke”: a közép- békési településegység	109
6. Településfejlesztési politikánk és az Alföld	119
Az 1970-es évek településfejlesztési politikájáról	120
7. Az Alföld beruházási és infrastrukturális helyzete	125
Az Alföld szerepe az elmúlt évtized beruházáspolitikájában	125
Az infrastrukturális szféra jellemző változásai	139

III. Az urbanizáció térszerkezeti vonatkozásai	155
1. Az Alföld térszerkezeti jellemzői	155
2. A centrumtelepülések szerepe az Alföld térszerkezetében	157
3. Az alföldi vonzáskörzetek sajátosságai	161
4. Az Alföld térszerkezeti egységei	163
IV. Összezés és következtetések	171
Irodalom	177
Angol és orosz nyelvű összefoglalók	188

BEVEZETÉS

Negyedszázados kutatási tevékenységemben az Alföld mindvégig kiemelkedő jelentőségű volt: szülőföldemként és – a legutóbbi évekig – lakhelyemként, működési területemként természetes kutatási tárggyul kínálkozott. Vizsgálataim népesség- és településföldrajzi jellegűek voltak, a régió térszerkezetének, a terület- és településfejlesztés alapjainak, lehetőségeinek feltárására irányultak. Kutatásaim, miután területi keretük a vizsgálat tárgyától függően hol az Alföld egésze, hol valamely térsége vagy éppen települése volt, szükségképpen eltérő mélységűek. Most, amikor eredményeim szintézisére kísérletet teszek, már a bevezetőben utalnom kell azokra az alapelvekre, amelyek munkám során fokozatosan kristályosodtak ki bennem, amelyeket ebben az összegzésben is követni törekszem, s amelyeket az Alföld-problematika szempontjából döntő jelentőségűeknek tartok. Ezek:

- a) A tágabb értelemben vett, a termelőerők fejlődésének egyik lényeges aspektusaként felfogott *urbanizáció* magába foglalja a népesség foglalkozási átrétegződési, területi átrendeződési folyamatán kívül a települési viszonyok, az életkörülmények, a szokásrendszer stb. átalakulását, és adott *időpontban* sajátos területi típusokban, *adott területen* eltérő fejlődési fázisokban tanulmányozható.
- b) Az *Alföld* – felszabadulás utáni dinamikus fejlődése ellenére – ma is sok szempontból (így az urbanizációs folyamat elért szintjét tekintve is) *elmaradott területe* hazánknak. A fejlesztésével kapcsolatos tervek, döntések nem épülnek kellően az alföldi sajátosságokra, az azokban rejlő lehetőségekre, így nem eléggé hatékonyak. Ez az Alföld számára hátrányos és az ország egésze szempontjából sem kedvező helyzet annál is inkább *tarthatatlan* a jövőben, mert belső fejlődésünk és világgazdasági pozíciónk változásai az Alföld gazdaságföldrajzi helyzetének, az országos és nemzetközi területi munkamegosztásban betöltött szerepének, természeti erőforrásainak (különösen a termőföldnek) módosulását, felértékelését valószínűsítik.

- c) A tágabb értelemben vett urbanizáció alföldi sajátosságainak és problémáinak kutatása – azon túl, hogy az egyes fejlesztési részkonceptiókhoz alapul szolgálhat – fontos hozzájárulás lehet egy országos terveinkkel és lehetőségeinkkel összhangban álló *Alföld-fejlesztési stratégia* megalapozásához.

A hazai geográfia művelőinek mobilisabb részéhez tartozom: tevékenységem negyedszázada alatt immár a harmadik munkahelyen dolgozom. Nem mulaszthatom el, hogy a szegedi József Attila Tudományegyetem Gazdaságföldrajzi Tanszéke, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete és az MTA Regionális Kutatások Központja vezetőinek és munkatársainak – munkám segítő támogatásáért – köszönetet mondjak.

E könyv az 1986-ban megvédett akadémiai doktori disszertációm kéziratának átdolgozásával született. Munkám során hasznosítottam mindazon megjegyzéseket, amelyeket Boros Ferenc, Kőszegfalvi György és Papp Antal opponenseimtől kaptam. Orientáló bírálatukat ezúton is köszönöm. Külön köszönet illeti Kőszegfalvi Györgyöt, aki az átdolgozott kézirat lektoraként is sok hasznosítható tanácsot adott.

I. ELMÉLETI ALAPOK ÉS FOGALMAK

1. Az urbanizáció fogalmának értelmezése és kapcsolatrendszere

Az urbanizáció egyike korunk globális folyamatainak. Értelmezése körül számos – esetenként ellentétesnek tűnő – álláspont ismeretes a szakirodalomban. Az urbanizáció fogalmának kifejtése, helyesebben e fogalom általunk történő értelmezése éppen ezért elkerülhetetlen e munka elméleti fejezetében is.

A termelőerők szakadatlan, bár nem azonos intenzitású fejlődése az emberiség történetének lényegi alapja. A termelőerők fejlődésével párhuzamosan, annak következményeként, mintegy velejárójaként egyre inkább fokozódik a munkamegosztás. A munkamegosztás bővülése és mélyülése a termelőerők fejlődésére serkentő módon hat vissza, ami által a termelőerők felgyorsult fejlődése a munkamegosztás további mélyülését eredményezi. Így e két, egymással szoros kapcsolatban álló folyamat (illetve egy egységes folyamat két aspektusa) kölcsönösen erősíti és fenntartja egymást.

A munkamegosztással kapcsolatban ugyancsak eltérő álláspontok vannak. Nem tudunk azzal egyetérteni, hogy a munkamegosztásnak különböző fajtái lehetségesek, így társadalmi munkamegosztás (ezen belül a különböző ágazatok közötti munkamegosztás, majd ágazaton belüli munkamegosztások stb.), valamint területi munkamegosztás, és így tovább. Véleményünk szerint a munkamegosztási folyamat egy és oszthatatlan. Létrehozó és fenntartó ereje a termelőerők szakadatlan fejlődése. Két alapvető vetületben vizsgálható. A társadalmi munkamegosztás a népesség különböző csoportjainak az általuk végzett munka bizonyos csoportjaival kapcsolatos megosztódása, amely a népességcsoportok bizonyos fokú elkülönülését, ugyanakkor – éppen ezáltal – a népességcsoportok fokozott egymásrautaltságát eredményezi. A munkamegosztásnak e társadalmi régiókban, a népesség különböző csoportjai viszonylatrendszerében vizsgálható vetülete szoros kapcsolatban áll a területi munkamegosztással. A társadalmi munka-

megosztás ugyanis — egyúttal, az előbbivel egyidejűleg — jelenti a területi munkamegosztást is, hiszen a különböző munkafajtáknak a népesség különböző csoportjai között történő megosztása egyben az eltérő tevékenységek, illetve az azokat végző csoportok területi elkülönülését — másként: területi egymásrautaltságát — is jelenti.

A termelőerők fejlődésében egyre inkább növekszik a szekunder, a tercier, majd a kvaterner tevékenységek szerepe. A primer tevékenységek jelentősége, viszonylagos súlya ennek megfelelően csökken. A tevékenységfajták piramisa alján a primer tevékenységek helyezkednek el, majd csúcsa felé haladva a szekunder, a tercier és a kvaterner tevékenységek következnek. A népesség alulról felfelé történő áramlása állandó folyamat. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a népesség e piramis csúcsa felé haladva, tehát mintegy vertikális metszetben, folyamatosan foglalkozást cserél, tevékenységformát vált. Ez területi vonatkozásban azt jelenti, hogy a szétszórt munkahelyekkel jellemezhető primer tevékenységek helyébe a már koncentráltabb, a természeti erőforrásokhoz jobban kötődő szekunder tevékenységek lépnek, és játsszák a vezető szerepet a népesség területi elhelyezkedésének konfigurációjában, majd a tercier tevékenységek szintjén ez még kifejezetten népességkoncentrációban nyilvánul meg.

Abban a folyamatban, amely a primer tevékenységektől a szekunder és a tercieren keresztül a kvaterner tevékenységekhez vezet, a népesség területi koncentrációja követhető nyomon. Ennek a területi koncentrációnak az az alapvető oka, hogy a magasabb szintű tevékenységek munkahely-koncentrációja egyre nagyobb. A munkahely-koncentráció révén a népesség, mint legfőbb termelőerő koncentrálik, ugyanakkor úgy is, mint a javak fogyasztója és felhasználója, tehát a munkahely-koncentrációval egyidejűleg, bár azzal nem mindig teljesen azonos ütemben és mértékben, lezajlik a lakóhelyek koncentrációja is.

Ezt a mindenre kiterjedő, szakadatlan, a termelőerők fejlődését, a munkamegosztás bővülését és mélyülését kísérő, ezeknek mintegy vetületeként jelentkező folyamatot tekintjük *urbanizálódásnak*. Az urbanizáció folyamat-jellegének, szakadatlanságának hangsúlyozása nem mond elent az annak ciklikus, szakaszos jellegét kiemelő értelmezéseknek (*Enyedi Gy.* 1984): a ciklust, a szakaszokat a termelőerők fejlődési folyamatának a koncentráció változásában megnyilvánuló következményeinek tekintik. Az urbanizálódás értelmezésünk szerint tehát a népesség foglalkozási átrétegződését éppúgy magába foglalja, mint a népesség területi koncentráció folyamata, a népesség életmódjának, életvitelének megváltozását, örökös változásban létét. Más vonatkozásban ez természetesen azt

is jelenti, hogy az ilyen változáson, urbanizálódási folyamaton átmenő népesség közvetlen környezetével is más-más követelménnyel érintkezik. Ennek megfelelően az infrastrukturális ellátottságnak különböző szintjei jellemezhetik az urbanizálódási folyamat különböző stádiumait.

Értelmezésünkben következően tehát az urbanizálódás:

- a) szakadatlan folyamat, amely a termelőerők fejlődésével párhuzamosan folyik;
- b) mindent átfogó folyamat, amely a magános településtől kezdve a nagyvárosi agglomerációig egyaránt értelmezhető;
- c) magába foglalja a népességnek, mint legfőbb termelőerőnek más jellegű tevékenységcsoportokba való átrétegződését, tehát a foglalkozási átrétegződést;
- d) felöleli a népesség területi koncentrációs folyamatát;
- e) kiterjed a népesség életmódváltozására, amely egyenes következménye a foglalkozás- és lakóhelyváltásnak;
- f) tartalmazza a népesség környezetével szemben megváltozott igény-szintjét és -struktúráját is.

A fenti értelmezésből következően az urbanizálódásnak számos tudományág együttes erőfeszítései révén foghatók meg az egyes stádiumai, csakúgy, mint a folyamat jellegzetességei, adott területen tapasztalható sajátosságai. Ennél fogva – véleményünk szerint – az urbanizálódás tanulmányozásához csak komplex, multidiszciplináris teamek foghatnak hozzá a siker reményében. E teameknek mindenképpen tagjai kell legyenek a gazdaság folyamataival, a társadalmi struktúra változásával foglalkozó szakemberek, szociológusok, közgazdászok, a település infrastruktúrájának, műszaki hálózatainak és szerkezetének szakemberei; a területi vonatkozások és a szintézis megalkotásához pedig geográfusokra van szükség.

Értelmezésünkben következően az urbanizálódás folyamata nem szűkül le a városiasodás vagy városodás folyamatára olyan értelemben, hogy a fogalmat, illetve a folyamatot nem kötjük kizárólag a városokhoz. Ezzel elhatároljuk magunkat az urbanizálódás jónéhány (köztük hazai) értelmezőjétől is, akik szűken, a rurális térségeket kirekesztve értelmezik ezt a folyamatot.

Felfogásunkból az is következik, hogy az urbanizációs folyamat intenzitásában területileg nagy különbségek lehetségesek. A folyamatban – a termelőerők fejlődésének megfelelően – fellendülő és recesszív szakaszok váltakozhatnak. Ez és a vele együttjáró területi differenciáltság még egy kisebb ország területén is megfigyelhető, és elsősorban azzal van összefüggésben, hogy az adott ország bizonyos területe milyen szerepet játszik az

illető nemzetgazdaság térszerkezetében, a területi munkamegosztásban. Miután ez a természeti erőforrások bizonyos időszakonként bekövetkező és a termelőerők fejlődéséből adódó átértékelése következtében változik, vagy az adott ország gazdaságföldrajzi, politikai földrajzi helyzetének megváltozásával átalakul, így az urbanizálódási folyamat egyes térségekben lemaradhat vagy minden korábbi időszakhoz viszonyítva felgyorsulhat.

Éppen ezért az urbanizálódási folyamattal kapcsolatban hozott konkrét intézkedések, tervek, koncepciók nem hagyhatják figyelmen kívül azt a tényt, hogy a korábbi fejlődés sajátosságai, annak területi vonatkozásai következtében az urbanizálódás folyamatában egyes térségek más és más szinten tartanak. Más megközelítésben: az urbanizáció szintje területenként differenciálódott, és éppen ezért a vele kapcsolatos álláspont, illetve fejlesztési koncepció sem lehet uniformizált. Ennek megfelelően az urbanizálódási folyamat konkrét területi vonatkozásainak elemzésére, kiterjedt kutatásokra van szükség. E kutatások tény- és tendenciatartalomát legelőleg komplexsége kell tenni, erősíteni, majd az adott térség urbanizációs fejlődését elősegítő koncepciót a kutatások eredményeire kell építeni.

A termelőerők fejlődésének a kapitalizmus, majd a szocializmus időszakában bekövetkezett rendkívül nagyarányú felgyorsulása eredményezte az urbanizálódási folyamat erőteljes kibontakozását. A népesség foglalkozási átrétegződése és területi koncentrálódása a többi, érintett tartalmi jeggyel együtt jóval inkább kifejezetté vált. Ennek következtében ebben az időben, gyakorlatilag az elmúlt száz év időszakában nagy településagglomerációk jöttek létre, illetve településagglomerálódási folyamat indult el. Ez a folyamat távolról sem zárult le az olyan területeken, amelyek a termelőerők fejlődésében valamely sajátos ok miatt lemaradtak. A folyamat ezeken a területeken sokszor csak most kezdődik, és a legfejlettebb térségekben is folytatódik, bár bizonyos sajátosságokkal érvényesül.

E sajátosságok közül emelhető ki az, hogy a nagy településagglomerációk központi térségeiben az utóbbi évtizedekben elvándorlási tendencia, tehát dekoncentrálódási folyamat is megfigyelhető. Ez azonban csak a nagy koncentrálódási folyamatnak velejárója, csak dialektikus megközelítéssel szemlélhető és értékelhető helyesen, hiszen e kisebb – a kedvezőtlennek váló életkörülmények által indukált – belső átcsoportosulások nem érintik a nagy koncentrálódási folyamatok egészét. Jól megfigyelhető ez olyan település- és népesség-, valamint gazdasági agglomerációk esetében, mint az Amerikai Egyesült Államok északkeleti partvidékén lévő, mintegy 40 millió főt koncentráló, megalopolisznak nevezett térség (*J. Gottmann* 1957), ahol az egyes központi települések, mint New York, Baltimore,

Washington, Boston, Philadelphia népessége kirajzik ugyan a szuburbiaikba, de egészében véve a nagy megalopoliszon belül marad, és a megalopoliszba a beáramlás tovább folytatódik. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a Ruhr-vidéken, a londoni, a párizsi, a moszkvai agglomerációban vagy a japán Kwanto-síkságon, tehát Tokió térségében, illetve az egész Tokaido–Szenyodo vonal mentén (*Bernát T.–Bora Gy.–Fodor J.* 1973).

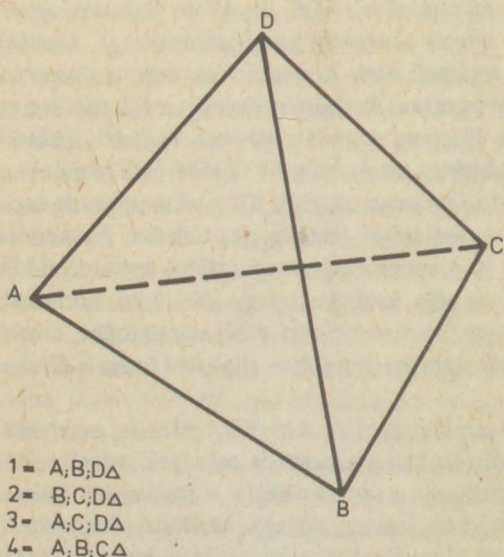
Mindezeket a távolinak tűnő összefüggéseket azért hozzuk most fel, mert ha az olyan térségekben, mint a fejlődő országok vagy az egyes közepesen fejlett és fejlett országok viszonylagosan elmaradott térségei, agglomerálódási folyamatok indulnak meg, a szakemberek egy része óva int az agglomerálódási folyamat preferálásától, sőt e folyamatot adminisztratív eszközökkel is gátolni akarja. Céljuk, illetve indokuk egyértelmű: el szeretnék kerülni azokat a negatív következményeket, amelyek a fejlett országok, illetve térségek nagy konurbációin vagy agglomerációin belül tapasztalhatók, és az ottani életkörülményeket meglehetősen problematikusá teszik. Ez az álláspont azonban nehezen védhető. Elsősorban arról van szó, hogy egy objektív, a termelőerők fejlődéséből, a munkamegosztás mélyüléséből fakadó folyamatnak útját állni adminisztratív eszközökkel vagy egyéb gátló falak építésével reménytelen feladat. Ez nem is lehet cél. A döntő az, hogy az urbanizálódással együttjáró agglomerálódási folyamatokat időben felismerjük, azokat mintegy irányítani, korlátok között tartani tudjuk, felhasználva mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket a fejlődésnek magasabb szintjére korábban eljutott térségek és országok nyújtanak.

Fel kell használni azokat a lehetőségeket is, amelyeket a termelési mód nyújt. Ez elsősorban a szocialista országok számára fontos adottság, amely lehetőséget nyújt a tervszerűsége, a tendenciák felismerésére, azok bizonyos mértékű irányítására, az agglomerálódási folyamat mederben tartására, a folyamat előnyeinek a velejáró hátrányok visszaszorításával történő fokozott kibontakoztatására. Erre természetesen csak akkor van reális lehetőség, ha az urbanizálódási folyamat és annak velejárói, e folyamat teljes összetettsége a kutatások eredményei révén feltárul, és így a tudatos tevékenységre, befolyásra ténylegesen mód nyílik. Ennek lehetősége a termelőerők fejlődésével egyre inkább adott, a szocialista termelési viszonyok megléte esetén pedig mindenképpen szükséges is.

A település fogalma

A település egy, adott földrajzi környezetben, annak elemeivel intenzív kölcsönhatásban élő gazdasági, társadalmi és műszaki struktúrák rendszereként értelmezzük. Ez a felfogás az egyes struktúrák harmonikus fejlettségét feltételező optimális esetben leginkább egy tetraéderrel tehető szemléletessé, amelynek alapja a földrajzi környezet, három másik lapja pedig a gazdasági, a társadalmi és a műszaki (infrastrukturális) szféra (1. ábra).

1. ábra: A település tetraéder-modellje

Jelmagyarázat: 1 – gazdasági szféra; 2 – társadalmi szféra; 3 – műszaki (infrastrukturális) szféra; 4 – földrajzi környezet

Az élek mentén, az egyes szférák között a szférák (struktúrák) fejlettségétől függő erősségű kölcsönhatás van. A település e struktúrák (és kölcsönhatásaik) együttes rendszere, amely szféránként és egységes organizmusként szoros kölcsönhatásban van a természeti környezettel. E rendszerek bonyolultsági szintje szerint különíthetők el (az adott terület egész településállománya sajátosságainak és az egyes elemek viszonylagos kü-

lönbségeinek figyelembevételével) a különböző településtípusok, így természetesen a városok és a falvak is.

A település e felfogásából kiindulva a következők emelhetők ki.

- Az egyes struktúrák fejlettségi (bonyolultsági) szintje eltérő.
- Az egyes struktúrák fejlődési dinamizmusa különböző.
- Az egyes struktúrák között a fejlettséget (bonyolultságot), a fejlődési dinamizmust tekintve hosszabb távon és tendenciaszerűen lazább-szorosabb korreláció van.
- A struktúrák egyes elemeinek megváltozása (felgyorsult fejlődése vagy visszaszorulása), esetleg új elem beépülése az egész struktúrát módosítja.
- Ez a módosító hatás közvetett formában a struktúrák rendszerére is kihat.
- A struktúrarendszerek, tehát a települések fejlettségi (bonyolultsági) szintje eltérő.

A termelőerők fejlődésével, elsősorban az urbanizációs folyamat hatására, a települések közötti kölcsönkapcsolatok egyre inkább erősödnek, kölcsönössé válnak. A települések elvesztik korábbi viszonylagos önállóságukat, önellátásukat, egységes településrendszerbe szerveződnek, amelyen belül hierarchikus jellegű kapcsolatok dominálnak. A településekből létrejön a településhálózat, amelyben az egyes elemek kapcsolódása annál erősebb, minél magasabb a termelőerők fejlettségi szintje, minél előrehaladottabb az urbanizációs folyamat.

Funkcionálisan, a rendszerek bonyolultsági szintjétől függően különítjük el a településállományon, illetve -hálózaton belül a magasabb funkcionális fejlettségű vagy bonyolultabb struktúrával rendelkező településeket, a városokat a szimplább szerkezetű és kevesebb funkciót betöltő településektől, a falvaktól. Ez az elkülönítés azonban egyrészt teoretikus lehet, másrészt az egyes térségekre vonatkozóan (a konkrét esetek konkrét vizsgálatakor) eltérhet. Éppen ezért a települések vizsgálata és értelmezése csak a konkrét területi vonatkozások, a települések konkrét térszerkezeti kapcsolódása révén lehet helyes.

Az előzőekből következően a város fogalmát olyan értelemben, ahogy azt közigazgatási-jogi és felszereltségi ismérvek alapján értelmezn szokták, kutatási szempontból nem tartjuk kielégítőnek és nem vagy csak adathiány miatt használjuk. A város-fogalom ilyen megfogalmazása, ismérvekhez kötése ugyanis a felépítményi szférától függ, és nagyon sok akaratlagos, az adott ország területileg differenciált fejlettségi szintjéből, alapjából nem feltétlenül következő elemet tartalmaz. Az a meggyőződésünk,

hogy a város ismérvei még egy országon belül is – a területi fejlettség különböző szintjeinek megfelelően – eltérhetnek egymástól. (Ez egyébként a magyar várossányilvánítási gyakorlatban is érvényesül, amennyiben egyes városoknak mintegy megelőlegezik, más városoknak pedig hosszabb fejlődés, illetve kivárási idő után megadják a városi címet.)

A területfejlesztés és településfejlesztés kapcsolata

Felfogásunkból következően egy terület fejlődése a struktúrát, az ütemet, intenzitást tekintve attól függ, hogy az, mint gazdasági-területi egység a nemzetgazdaság területi munkamegosztásában milyen szerepet játszik. E szerep következtében fejlődnek az adott terület települései is, hiszen e településekben koncentrálódik a népesség, az adott területen folyó gazdasági-társadalmi tevékenység és az infrastrukturális állomány zöme is. Ebből következően a területi fejlődés és településfejlődés között lényegi és kölcsönkapcsolat van. A terület akár gazdasági, akár társadalmi, akár műszaki szempontból vett textúrája nagyrészt a településhálózaton keresztül realizálódik. A fejlődést befolyásolni kívánó központi akarat e kölcsönhatást nem hagyhatja figyelmen kívül, magyarul: a területfejlesztés és a településfejlesztés összhangját biztosítani kell.

A szocialista országokban, köztük Magyarországon is, mind a területfejlesztésre, mind a településhálózat-fejlesztésre hosszú távú koncepciókat dolgoztak ki. Ezek a koncepciók két tényezővel szükségszerűen számolnak. Egyrészt azzal, hogy a termelőerők adott fejlettségi szintjén az ország térszerkezetének nem minden területi egysége vagy térsége azonos hatékonyságú az ország számára. Éppen ezért, az ország fejlesztésének egésze szempontjából törekedni kell a leghatékonyabb térségek fokozott fejlesztésére, aminek természetesen a terület- és településfejlesztés közötti kölcsönkapcsolat következtében településfejlesztési konzekvenciái is vannak. A településfejlesztés oldaláról megfogva ez azt jelenti, hogy a leghatékonyabb területeken levő települések fokozott fejlesztése az ország egésze szempontjából is kívánatos, szükséges és az irányítás oldaláról célszerű tevékenység.

Másrészt pedig azzal, hogy a szocialista társadalom számára egyáltalán nem lehet közömbös (éppen alapvető társadalompolitikai céljai következtében), ha az egyes területek között nagy fejlettségi szintdifferenciák alakulnak ki. Éppen ezért a területfejlesztés és településhálózat-fejlesztés

másik, az előbbivel szembenállónak tűnő fő célkitűzése az, hogy az egyes területek vagy települések fejlettségi szintkülönbségeit nivellálja, ezzel a társadalmi-politikai feszültségek felhalmozódásának elejét vegye, illetve az igazságtalan területi megkülönböztetést kiküszöbölje.

E két fő, némi egyszerűsítéssel gazdaságának és politikainak nevezhető célkitűzés összeegyeztetése nem egyszerű feladat. Ennek ellenére az egyeztetést meg kell oldani, akár annak révén is, hogy a fejletlenebb területeket a fejlettebb térségekből elvont eszközök felhasználásával koncentráltan fejlesztik, és annak segítségével is, hogy hasonló eszközökkel a településhálózat-fejlesztést is szorgalmazzák. A legfőbb eszköz azonban nem ez lehet, hiszen e megoldás, bárhogyan is nézzük, mindenképpen azt jelenti, hogy az ország egészének gazdasági dinamizmusát csökkentjük azáltal, hogy a legdinamikusabb térségek által létrehozott nemzeti jövedelem egy részét más, kevésbé hatékony területeken fektetjük be. Ez az ország egésze számára, beleértve végső fokon a fejletlenebb területeket is, kedvezőtlen tendenciákat eredményezhet.

Éppen ezért a hosszú távú, igazán hatékony megoldás csak az lehet, hogy fel kell kutatni azokat, a fejlesztendő térségben, mint természeti-gazdasági-társadalmi struktúrában rejlő lehetőségeket, amelyek fokozott és célszerű kihasználása révén az adott térség hatékonyan kapcsolódhat be a nemzetgazdaság területi munkamegosztásába. Ez azt jelenti, hogy a viszonylag elmaradott térségek társadalmi, területi szerkezetének, településhálózatának, természeti erőforrásainak és egyéb vonatkozásainak fokozott vizsgálata szükséges egyrészt az adottságok feltárása, másrészt a nemzetgazdaságba történő integrálódási lehetőségeinek feltárása céljából. Amennyiben ez a folyamat sikerrel jár, e területek a korábbinál jóval hatékonyabban tudnak bekapcsolódni az ország területi munkamegosztásába, nem csökkentve az ország egészének dinamizmusát, és teljesítve azt a követelményt is, hogy a területi nivellálódás útján mozduljon el a térség.

A kezdeti időszakban ez az út is nagyobb központi támogatás igénybevételel jelenti az elmaradottabb térségek részéről. Itt azonban racionálisan differenciálni kell. Fel kell ismerni, és el kell határolni a többitől azokat a struktúrákat, amelyek a fejlődés felgyorsulása számára kedvezőbb lehetőségeket nyújtanak, és ezeket kell preferálni. Nincs tehát semmi értelme annak, hogy az elmaradott vagy viszonylagosan elmaradott térségek egészének adott struktúráját támogatással mintegy konzerváljuk, s ezáltal a probléma megoldását a távoli jövőbe toljuk ki, hanem inkább arra van szükség, hogy e struktúra átalakítását próbáljuk a kezdeti központi erőforrásokból elősegíteni.

Nagy szerepük van ebből a szempontból az ország fejletlenebb térségeiben elhelyezkedő, a termelőerők hatékonyabb működését biztosító magterületeknek, egyes, a fejletlenebb háttérből kiemelkedő, az országos szinthez vagy az ország más részeihez viszonyítva esetleg elmaradott, de közvetlen környezetükhöz viszonyítva fejlettebb térségek elhatárolásának és gyorsított fejlesztésük elősegítésének. Különös szerepet játszanak az ezekben a viszonylagosan fejlettebb térségekben kialakult urbanizálódási gócterületek, koncentrációk, az agglomerálódási folyamat kezdetén lévő településegységek, amelyek már ma is a termelőerők működésének nagyobb hatékonyságával tűnnek ki közvetlen környezetükből, éppen ezért további fejlesztésük a többi térségnél nagyobb hatékonysággal érhető el.

Az ilyen gócok fejlesztésének hatása kiterjed a közvetlen környező térségekre is, jótékonyan befolyásolva azok társadalmi-gazdasági struktúráját. Így a területi munkamegosztásban hátrányos helyzetben lévő területek fejlesztése, e viszonylagosan kiemelkedő térségekre koncentrált fejlesztés révén viszonylag kis kezdeti központi ráfordítással, nagy hatékonysággal oldható meg, tehát nem befolyásolja hátrányosan és tartósan az ország egészének fejlesztését, ugyanakkor hatékonyan hozzájárul a területi nivellálódás megvalósulásához is.

A környezet értelmezése

Környezetnek tekintjük a Föld bioszférájának azt a részét, amelyben az adott település funkcionál, és amelyben a természeti törvények mellett a társadalmi hatások is érvényesülnek — módosítva az előbbieket határait is.

Az e tanulmányban használt környezet-fogalom tehát — nem utolsósorban a gyakorlati hasznosíthatóságot szem előtt tartva — egyszerűbb, némileg szimplifikáltabb, mint a szakirodalomból (Pécsi M. 1972, Pécsi M. — Stefanovits P. — Martos F. 1980, Marosi S. 1980) ismert meghatározások.

A környezet általunk használt értelmezéséből következően (a település-környezet kölcsönhatást szem előtt tartva) az alábbiak emelhetők ki.

- A földrajzi környezet elemei a település mindhárom struktúrájával közvetlen kapcsolatban vannak.
- A kapcsolat kölcsönhatás: a környezet egyes elemei a struktúrák kialakulását befolyásolják, a struktúrák pedig visszahatnak a környezetre.

- A rendszer működése különböző mélységben és intenzitással átalakítja a földrajzi környezetet.
- Az átalakított környezet megváltozott formában hat vissza a településre.
- A település környezetében a módosított formában végbemenő természeti folyamatok mellett egyre inkább érvényesülnek a társadalmi-gazdasági-műszaki hatások is.
- E hatások nagysága megközelítően arányos a település nagyságával, fejlettségével, bonyolultságával.
- A hatások jellege a települések típusai szerint differenciálható.
- A települések növekedésével, fejlődésével, funkcionális átalakulásával, a települést alkotó struktúrák átrendeződésével a földrajzi környezet más és más elemeinek jelentősége növekedhet meg.
- A termelőerők fejlődésének jelenlegi szintjén általánosnak tekinthető a kedvező életfeltételeket nyújtó környezet iránti igény.
- A környezet és egyes elemeinek megóvása, célszerű átformálása és helyreállítása komplex szemléletet, átfogó környezetgazdálkodást igényel.

A településhálózat kialakulásával a környezetre gyakorolt hatás egyre általánosabb és intenzívebb lesz, a környezet egységes igénybevételével megnő. A korábbi helyzethez képest, amelyet a természeti törvények zavartalan működését biztosító földrajzi környezet és a benne szigetszerűen elhelyezkedő települések jellemeztek a település–környezet kölcsönhatás elszigetelt érvényesülésével, létrejön a településhálózat és a környezet egységes kölcsönhatása, amelyben a környezetet ért hatások továbbgyűrűznek, és amelyben az intenzívebb település–környezet kölcsönhatások övezeteit, gócait kevésbé intenzív kölcsönhatásokkal jellemezhető, de a kölcsönhatási zóna szerves részét képező területek veszik körül.

Abban a fejlődési fázisban, amelyben Magyarország is van, a településhálózat bármely pontjáról kiinduló hatás befolyásolja a környezetet, és az utóbbiban lejátszódó bármely folyamat a településekre és azok lakóira közvetlen vagy közvetett hatással van. Ebben a fejlődési szakaszban nem elégséges már az egyes települések és az azokat körülvevő közvetlen környezet kölcsönkapcsolatának vizsgálata, e térségben ok- és célszerű környezetgazdálkodás kimunkálása, hanem az egész településhálózatnak és az egész településkörnyezetnek, mint rendszernek sokoldalú, komplex kölcsönhatását kell vizsgálnunk, és az ebbe való beavatkozásnak is e sokoldalú kapcsolat figyelembevételével kell megtörténnie.

A településhálózat és környezet kölcsönhatásának legfontosabb általános vonásaiként az alábbiak emelhetők ki:

- a) A termelőerők fejlődésével, az urbanizálódási folyamat előrehaladtával a környezet igénybevétele egyre intenzívebb és általánosabb. A településhálózat és környezet kölcsönhatásának legalapvetőbb vonása e kölcsönhatás általános, egységes volta.
- b) A településhálózat és a környezet közötti kölcsönhatás a tér különböző pontjain és zónáiban eltérő intenzitású. Ez az eltérő intenzitás a településhálózat oldaláról elsősorban a településhálózat elemeinek eltérő jellegéből következik. Differenciált tehát e kölcsönhatás településtípusok, településnagyság, a települések különböző jellege stb. szerint. Ugyanakkor a településhálózat és környezet kölcsönhatása a környezet szempontjából is differenciált, hiszen a települések befogadó környezete más-más megterhelést bír el nagyobb mértékű károsodás nélkül. Ennek megfelelően a településhálózat oldaláról jelentkező eltérő intenzitású igénybevétel a környezetben más-más változást, a környezetkárosodás eltérő fokát válthatja ki, attól függően, hogy milyen a környezet (milyen annak eredeti állapota szerint, és milyen a társadalmi hatások következtében módosult formájában).
- c) A településhálózat legintenzívebb környezet-igénybevételt jelentő elemei körül a környezeti hatások tovaterjednek, és befolyásolják a környezet távolabbi térségeit is. Ez a jelenség elsősorban a nagy településkoncentrációk, ipari góccok környezetszennyező hatásának tovaterjedésében figyelhető meg, itt kap legnagyobb társadalmi, gazdasági jelentőséget. A környezet oldaláról vizsgálva megállapítható, hogy vannak olyan különösen vonzó, attraktív terek, amelyek a rekreációs funkciót mintegy magukhoz vonzzák, és a népesség állandó vagy ideiglenes migrációjára nagyobb területen is hatással vannak. Ebből a szempontból tehát a településhálózat–környezet kölcsönhatás térbeli megjelenése olyan módon értelmezhető, hogy a kölcsönhatást magába foglaló tér egyes pontjai mintegy góccok, a kölcsönhatás intenzitását tekintve kiemelt, különleges szerepet játszanak, és a góccokból a településhálózat–környezet kölcsönhatás mintegy kisugárzik, továbbgyűrűzik, csökkenő intenzitással továbbterjed.
- d) A település–környezet kölcsönhatás területi tovaterjedésében a vonalas formának különleges szerepe van. A településhálózat egyes elemeit különböző infrastrukturális hálózatok kötik össze egymással. Ezek közül legfontosabbak a közlekedést lehetővé tevő hálózatok, de jelentős szerepet játszanak az anyagforgalommal kapcsolatos vezetékek, hálózatok is. A hálózatok mentén a település–környezet kölcsönhatás intenzívebb, mint a hálózatok közé eső területeken. A te-

lepüléshálózat elemeire gyakorolt hatásban a környezet oldaláról is megfigyelhetjük ezt a vonalas jelleget, elsősorban a folyók mentén, ahol a folyóvíz közvetíti a településhálózat egyes elemei között a kölcsönhatás egy, a környéken tapasztaltnál magasabb intenzitási szinttel kitűnő fokozatát, és teszi a település–környezet kölcsönhatást vonalas jellegűvé a környezet oldaláról is.

- e) A településhálózat és környezet közötti kölcsönhatás időben változó jellegű. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy a településhálózat fejlődése a termelőerők fejlődése, illetve az urbanizálódási folyamat előrehaladása következtében időben változó. E változás következménye nagyrészt az, hogy a településhálózat egyre nagyobb igénybevételt jelent a befogadó környezet számára, másrészt az igényszint más és más konkrét struktúrában jut kifejeződésre. Megjelennek a különlegesen attraktív környezetre specializálódott települések, az üdülőhelyek, települések, illetőleg településegységek, amelyek a különlegesen kedvező életfeltételeket nyújtó környezeti adottságokat a többi településsel szemben, mint sajátos funkciót tudják érvényesíteni. A településhálózat és a környezet közötti kölcsönhatás időben változó abból a szempontból is, hogy a termelőerők fejlődésével a népesség szokásrendszerének, életmódjának átalakulásában, a környezet által nyújtott feltételek más és más elemei kerülnek előtérbe.

A centrum–periféria fogalom pár

A termelőerők fejlődése nemcsak ágazatilag, de területileg is egyenlőtlen. Annak révén, hogy valamely természeti adottság által is befolyásolt, különösen kedvező társadalmi-gazdasági konstelláció a legdinamikusabb ágazatokat területileg is koncentrálja és azáltal is, hogy e gyorsan fejlődő ágazatokkal szoros területi kapcsolatban álló többi ágazat is dinamizálódik, a gazdasági térben centrumok és – szükségszerű ellentétként – perifériák jönnek létre. A fogalom pár használata a nemzetközi gazdasági elemzésekben (pl. Berend T. I.–Ránki Gy. 1979) gyakori, de a nemzetgazdasági folyamatok térbeli vetületének feltárásakor is indokolt.

A centrum–periféria fogalom pár tagjai között ellentmondásos viszony feszül. | Egymásra utaltságuk nyilvánvaló: a perifériának csak a centrum segítségével van esélye a gyorsabb fejlődésre, az esetleges felzárkózásra, a centrum pedig csak a periféria révén – esetenként annak rovására – képes megújítani dinamizmusát. Ugyanakkor ismert a perifériák számos

elemből összetevődő „ellenszenve” is a centrumok iránt, valamint az a tény, hogy a centrumok hosszú távú saját érdekei is a perifériák felemelését diktálják.

A centrum–periféria fogalompár tagjai viszonylagos kategóriák: a gazdasági tér ugyanazon eleme egyik szinten és összefüggésrendszerben periféria, más szinten és relációban centrum lehet. Egy ország gazdasági térszerkezete a különböző szintű és bonyolult kapcsolatrendszerű centrumok és perifériák összessége, amelyben azonban az intézményrendszer felépítésében is tükröződő hierarchikus rend ismerhető fel.

Az ország gazdasági növekedésének mértékét, a fejlődés mikéntjét, a fejlesztés területi vonatkozásait, röviden: a változás jellegét a centrum szabja meg. Erre a fejlettségi szintben meglévő előnye és az predesztinálja, hogy fejlesztése – a perifériák felé tovagyűrűző hatás következtében – az ország egészének érdekében áll. Nem elhanyagolhatók azonban a centrumokba koncentrált intézményrendszer immanens érdekei sem.

A periféria – a centrumhoz képest – egészében véve az elmaradottság tényével jellemezhető. Ez az elmaradottság a gazdasági szférán kívül, a lakosság életkörülményeinek sajátosságaitól kezdve a döntéshozatalban való képviseletig egyaránt tetten érhető. A periféria-jelleg a centrumtól való (gazdasági) térbeli távolságot éppúgy magába foglalja, mint az időbeni megkésettiséget. Ez utóbbi azt jelenti, hogy olyan folyamatok, amelyek a centrumban már „lefutottak”, a periférián éppen csak elkezdődtek. E folyamatok kiteljesedése a periférián merőben más, gyakran már gátló körülmények között következik be, mint amelyek a centrumban való működését kísérték. A perifériák fejlődése tehát nem a centrumok fejlődésének időbeni késéssel történő ismétlődése, hanem más jellegű is.

A döntési szférának az az örök dilemmája, hogy az ország egésze fejlődésének érdekében milyen mértékben preferálja a fejlesztési forrásokból a leginkább innovatív készségű, így a hatékony investálás feltételeinek leginkább megfelelő centrumokat, vagy – a fejlettségi szintdifferenciák csökkentése érdekében – milyen arányban juttasson a perifériáknak, problematikus gazdasági helyzetben, a struktúraváltás kényszerű időszakában kiéleződik. Különösen fontosak és orientálóak lehetnek ekkor azok a kutatások, amelyek a periférikus térségek adottságait, fejlesztési lehetőségeit, dinamizálásuk módját célozzák feltárni.

A határmentiség és a periféria-jelleg között gyakran fogalmilag kevert, érdekes viszony van. Kétségtelen, hogy valamely terület határmenti fekvése nem jelent szükségszerűen periféria-jelleget, bár a két minősítés kö-

zötti egybeesés több mint véletlen. Azt, hogy egy határmenti térség egyben periférikus-e, számos tényező bonyolult kölcsönhatása dönti el.

A zavartalanul, a természetes, a központtól a határokig fokozatosan ritkuló textúrájú gazdasági térben fejlődő nemzetgazdaságok határmenti térségei — eltekintve a tradicionális nemzetközi kereskedelmi utak vonalától — kezdetben periférikus jellegűek. A nemzetközi munkamegosztás bővülésével és mélyülésével ez a jelleg — határszakaszok szerint differenciált módon — halványodhat, a kölcsönös kapcsolatok erősödésével egyes határmenti térségek dinamizálódhatnak.

Az országhatárok történelmileg változó képződmények, az adott kor hatalmi-politikai erőviszonyait tükrözik. Gyakran korábban tartós gazdasági-társadalmi kölcsönhatásban fejlődött vagy szervesen összetartozott területeket vágnak ketté, így az oldalaikon fekvő területek periféria-jellegének mértéke nagyrészt attól függ, milyen az egymással határos államok viszonya, gazdasági kapcsolataik intenzitása.

A határmenti területek helyzetét nagyban befolyásolja az is, hogy mekkora a (gazdasági) térbeli távolságuk a centrumtól, az ország gazdasági középpontjától, valamint milyen távol esnek az alacsonyabb szintű centrumoktól.

Az Alföldre eső országhatárok körös-körül mesterséges határok, korábban szerves gazdasági egységet alkotott térségek között húzódnak. Miután az egymásra acsarkodó utódállamok korszakát elsöpörte a történelem, és mögöttünk van a Jugoszláviával való szembenállás rossz emlékű időszaka is, a gazdasági integrációjuk erősítésén munkálkodó szocialista országok viszonylatában egyáltalán nem szükségszerű, hogy a határok mindkét oldalán viszonylagosan elmaradott, periférius területek sorjazzanak. A határmenti együttműködés erősödése a baráti országok eszmerendszerének természetes folyamánya és kölcsönös gazdasági érdek is.

Az Alföld mint periféria

Magyarország elmaradott, hátrányos helyzetű területeinek elhatárolásával, strukturális feltáráásával, fejlesztési lehetőségeik vizsgálatával publikációk sora (Barta Gy. — Beluszky P. — Berényi I. 1975, Lackó L. 1975, Beluszky P. 1976, 1981) foglalkozott az elmúlt másfél évtizedben. Ezek a munkák az Alföld jelentős részét az elmaradott területek közé sorolták.

Az Alföld egésze elmaradottságának felvetése (Enyedi Gy. 1970) is közel két évtizede megtörtént a szakirodalomban. Az azóta elvégzett rész-

vizsgálatok eredményeinek szintetizálhatósága, a probléma változatlan aktualitása egyaránt indokolta, hogy az 1980-as évek elején indult az MTA Központi Kutatási Alapjából is támogatott Alföld-kutatás koncepciójában (Tóth J. 1981) az elmaradottság jellegének, területi különbségeinek, felszámolási lehetőségeinek vizsgálata különös súlyt kapott.

A centrum–periféria fogalompárral kapcsolatos előző gondolatmenetünkbe ágyazva az Alföld-problematika – röviden – az alábbiakban foglalható össze.

Itt most nem részletezhető, de történeti és gazdaságtörténeti kutatásokból ismert okok miatt az Alföld mint hazánk egyik elmaradott területe érte meg a felszabadulást. Ebből azonban még nem következik szükségszerűen az az imént felsorolt munkákban bizonyított tény, hogy regionális léptékben az Alföld, kisebb egységeként vizsgálva pedig annak tekintélyes része ma is, önmaga múltjához viszonyított dinamikus fejlődése ellenére is elmaradott terület. Mi történt tehát?

Felszabadulás utáni gazdasági fejlődésünk fő szakaszai – a korábbi elmaradottság következtében – rendre kedvezőtlen helyzetben találták az Alföldet és különösen annak egyes térségeit. Újjáépíteni ott lehetett, ahol korábban volt valami, ahol a kapacitások helyreállításától a termelés gyors bővülése volt remélhető. Az extenzív iparosítás időszakában is elsősorban a már számottevő üzemmel, így kedvezőbb kooperációs lehetőségekkel rendelkező területek voltak előnyben. A nehézipar preferálása is a bányavidékeknek kedvezett. Általában véve hazánkban is, mint a szocialista országok mindegyikében, a mezőgazdaságban – tehát az Alföld messze legfontosabb népgazdasági ágában – megtermelt nemzeti jövedelem átcsoportosítása révén zajlott le az iparosítás. Miután az infrastrukturális fejlődés is döntően az iparhoz kötődött, az Alföld elmaradottsága e téren is konzerválódott, esetenként nőtt is. Mindezek együttesen hátrányosan hatottak a lakosság életkörülményeire, és a mezőgazdaság szocialista átszervezése nyomán keletkezett átmeneti elbizonytalanodással együtt nagyarányú elvándorlást eredményeztek. Ennek következményei nehezen és lassan gyógyítható elváltozásokat (pl. korösszetétel, szakképzettségi, iskolázottsági szint stb.) hoztak létre az Alföld demográfiai struktúrájában.

Amikor az 1960-as évek közepétől az Alföld tervszerű iparosítása megkezdődött, az elsősorban a régió fontos központjaira (Szolnok, Debrecen, Szeged, Kecskemét) terjedt ki. Jelentős térségek ebbe a folyamatba csak később, az 1970-es évektől kapcsolódtak be. Az ekkor kialakult ütemhátrány következtében jött létre, illetve termelődött újra egyes alföldi térségek fokozott lemaradása.

A kialakult kép tehát: az önmaga múltjához viszonyítva kétségtelen és elismerésre méltó fejlődése ellenére a Budapestre és az ország ún. ipari tengelyére kiterjedő centrumhoz képest az Alföld periferia maradt, egyes Alföldön belüli térségek pedig a periféria perifériái lettek. Ennek hátrányaira és az időbeni megkésetttség következményeire egyaránt jellemző, hogy amikor a centrumban már régen domináns volt az ipari termelés növelésének intenzív módja, a periférián még mindig a korszerűtlen üzemegységekért folyt a harc. Sőt a centrum vállalatai éppen azáltal tudták az intenzív fejlődés kedvező körülményeit megteremteni, pozícióikat az innovációs folyamaton belül megerősíteni, hogy ezeket a terhessé vált részfolyamatokat, régi technológiákat a telephelyekre továbbították.

Az ország gazdaságirányítási rendszere, redisztribúciós mechanizmusa — a dolog természetéből és az ország egyetemes érdekelttségéből logikusan következően — a centrumot preferálja. A periféria — így az Alföld — a nemzeti jövedelem területi újraelosztásakor rosszul jár. Ez a helyzet tartós, a diszpreferencia mértéke jóval nagyobb az indokolhatónál és társadalmilag elfogadhatónál, mint ahogy az a tanácsi fejlesztésekre (*Vági G.* 1982) és a szocialista szektor beruházásaira vonatkozóan (*Tóth J.* 1983) egyaránt kimutattatott. Az elmaradottság, a periféria-jelleg tehát újratermelődik annak ellenére, hogy a világgazdaságban bekövetkezett változások az agrár-vertikum produkcióit viszonylagosan felértékelték. Az ellentmondás nyilvánvaló, az ország egésze érdekeinek megfelelő feloldásához a kutatások eredményeinek is hozzá kell járulniuk.

II. AZ URBANIZÁCIÓ ALFÖLDI SAJÁTOSSÁGAI

1. Az alföldi népesedés múltbeli tendenciái

Az ország egy-egy nagyobb régiójának népesedésében tükröződnek mindazok a sajátosságok, amelyek az adott térség természeti-földrajzi adottságaival függnek össze, de mindenekelőtt azok, amelyek a régió országos területi munkamegosztásban elfoglalt helyével, gazdaságföldrajzi helyzetének változásával kapcsolatosak. Az Alföld sík jellege, a síkság társadalmi-gazdasági megítélésének változása, az ember természetátalakító tevékenységének hatása és eredményei, valamint az a körülmény, hogy a térség hazánk történetében évszázadokon keresztül sajátos szerepet játszott, sok esetben napjainkban is kimutatható módon hatott az Alföld népességföldrajzi képére, népesedési viszonyaira is. A népesedési viszonyokban felszabadulás után bekövetkezett nagyarányú változások elemzéséhez, a mai népességföldrajzi helyzet felvázolásához tehát nélkülözhetetlen a megelőző időszakok népesedési folyamatának legalább vázlatos áttekintése.

Az Alföld népesedési viszonyai a kapitalizmus koráig

A honfoglaló magyarság létszámát a történészek mintegy félmillió főre teszik. Nagyobb részük a biztonságosabb és a honfoglaló magyarság által folytatott gazdasági tevékenység számára kedvezőbb lehetőségeket nyújtó Dunántúlon telepedett le. Az Alföld nagyobb része – a homokpusztaságok és az év hosszabb időszakában vízzel borított területek – gyakorlatilag lakatlan volt. Tekintetbe véve egyes magasabb fekvésű mezősi térszínek és a peremterületek benépesültségét is, közvetlenül a honfoglalás után az Alföld együttes népsűrűsége alig haladhatta meg az 1 fő/km² értéket. Ez a viszonyszám a XII. század végére mintegy 6 fő/km²-re növekedett, de ekkor is az országos átlag (8–10 fő/km²) alatt

volt. Egyes falvak ránk maradt adataiból következtetve a népsűrűség a belső területeken még mindig jóval kisebb, míg a peremrészeken valamivel nagyobb, esetenként az országos átlagnál is magasabb volt.

Az Alföldön ritkán elhelyezkedő és viszonylag kis falvak számára — és egészében véve az Alföld egész népessége számára — a tatárjárás (1241) katasztrofális következményekkel járt. Az Alföld népességének mintegy 60%-a pusztult el. A sík, árvízmentes mezőségek, amelyek pedig viszonylag a legsűrűbben lakottak voltak, néptelen pusztákká lettek. A megmaradt lakosság az erdőszélekre és folyómenti mocsarakba húzódott. A tatárjárás következtében elnéptelenedett terület népességének pótlására IV. Béla a Duna—Tisza közére és a Tisztántúl egyes területeire *kunokat* telepített. Miután a kunok egy része később, a Hód-tavi ütközet (1282) után kivonult az országból, és a végleg megtelepedettek számát mindössze 40 000-re becsülhetjük, a kunok betelepítése nem pótolta a tatárjárás következtében bekövetkezett népességvesztéséget.

A tatárjárás után az Alföld falvainak egy része nem is épült újjá. Az Alföld településszerkezete valamivel koncentráltabb képet mutatott, a területet ritkábban elhelyezkedő, valamivel nagyobb települések jellemezték, mint a tatárjárás előtt. A XIV. és XV. század számos pestis- és egyéb járványa, belvillongásai és háborúi érintették az Alföld területét is. A népességszám csak rendkívül lassan emelkedett.

A történelmi Magyarország népességét 1500 körül mintegy 3,5—4 millió főre becsülik, amelyen belül az Alföldön mintegy fél millióan éltek. A Dózsa György-féle parasztháború, majd — főleg — a törökök terjeszkedése hátrányosan befolyásolta az Alföld XVI. századi népesedését. A század közepére lényegében az Alföld egésze török fennhatóság alá került, a gazdálkodás biztonsága illuzórikussá vált, a lakosság időnként a szó szoros értelmében vett életét sem tudta megmenteni. Az egyébként is lassú gazdasági fejlődés megtorpant, az országrészek között kialakult és megszilárdulóban levő területi-termelési kapcsolatok szétzilálódtak. Az Alföldön nagy területek váltak gyakorlatilag lakatlanná, a népesség a valamelyest biztonságot nyújtó khász-városokba tömörült, vagy a mocsaras-lápos-erdős területekre menekült. Az Alföld népessége a török uralom alatt lényegében nem változott. A magas születési arányszámot a rendkívül magas halálozási arányszám csaknem semmissé tette, így a lakosság természetes szaporodása közel nulla volt. Az időszakon belül időnként, elsősorban a harci cselekmények következtében és a törökök dúlása, rablása, a fiúgyermekek elhurcolása hatására a népesség abszolút számban is csökkent. Különösen sokat

szenvedett az ország lakossága a XVII. század végén, amikor a török elleni felszabadító háborúk idején az Alföld hosszú ideig hadszíntér volt.

A törökök kiűzése után, a hamarosan meginduló *betelepítések* hatására a XVIII. század elején az ország népessége ismét eléri a kétszáz évvel azelőtt mutatkozó mintegy 3,5-4 millió főt. Ezen belül az Alföld még nagyon kis aránnyal szerepel, de a betelepítések hatására a népesség száma itt különösen gyorsan növekszik. Az Alföldön sok földet törnek fel, új települések sora jön létre, főleg az Alföld déli részén.

1720-tól 1787-ig az ország népességszáma megkétszereződik, az Alföld lakossága mintegy háromszorosára nő. A mezőgazdasági termelésen belül egyre inkább a földművelés kerül előtérbe: az Alföldön művelésbe vont területek ötszörösükre nőnek. Megkezdődik a sajátos alföldi települési rend, a *tanyarendszer* kialakulása. Ismét megindul a sík mezőségek betelepülése, fokozatosan ezek válnak a népesség legfőbb letelepülési helyeivé. II. József népszámlálása idejére a mai határaink közötti Alföldön már közel 700 000 ember él. A betelepítések hatására a korábban kizárólagosan magyarlakta térségben megjelennek a szerb, szlovák és német anyanyelvű lakosok is. Ekkor az Alföld népsűrűsége még mindig magán viseli a török pusztítás nyomait. Az országos átlagnak (28,8 fő/km²) csak mintegy 2/3-a az Alföld népsűrűsége, jóval elmarad az egyébként egyenletes népsűrűséget mutató dunántúli, észak-magyarországi és központi területektől. Az Alföldön Magyarország népességének alig több mint negyed része él ebben az időben.

A II. József-féle népszámlálás időszakától az első magyar hivatalos népszámlálásig (1869) eltelt mintegy 80 esztendő az Alföld népesedésében továbbra is különösen *dinamikus szakaszt* jelent. Ez idő alatt az Alföld népessége mintegy két és félszeresére növekszik – szemben az országos 87%-kal. Ebben a nagyarányú növekedésben a mezőgazdasági termelés további térhódítása játssza a legfőbb szerepet: az Alföld még rendelkezik *viszonylag könnyen birtokba vehető földterületekkel*. Jelentős szerepe van a birtokstruktúrának is. Amíg a Dunántúlon tradicionálisak és általánosak a nagybirtokok, addig ezek az Alföldön viszonylag kisebb területet foglalnak el, illetve a létrejött nagybirtokok is újak, tehát birtokosaiknak is érdekük fűződik ahhoz, hogy munkaerőhöz jussanak. Ezért a betelepüléseket még ebben az időszakban is segítik.

A másik fontos tényező, amelyet az Alföld népesedésének vizsgálatkor ebben az időszakban figyelembe kell vennünk az, hogy a meginduló *folyszabályozási és árvízmentesítési munkák* óriási új területeken teszik lehetővé és biztonságossá a mezőgazdasági termelést. Ezek a munkálatok

lényegesen átalakítják az Alföldön belüli népsűrűségi viszonyokat is. A korábban árvízveszélyes területek a mentesítéssel párhuzamosan, fokozatosan benépesülnek, új települések jönnek létre, újabb tanyásodási hullám indul meg. A Duna–Tisza közén és a Nyírségben a *homokterületek birtokbavétele* is megkezdődik.

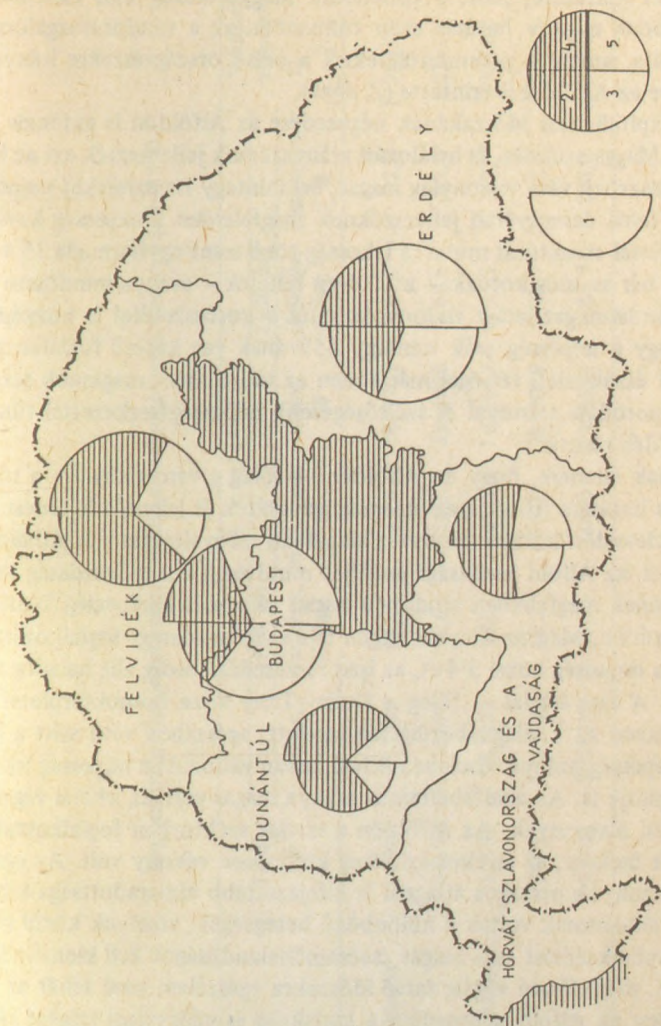
A gazdasági életben ekkor vezető szerepet játszó mezőgazdaság számára az Alföld jó lehetőségeket nyújt, ezért a korra jellemző területi munkamegosztásban viszonylag kedvező szerepet tölt be. Ez a pozíció a népeseedésre is hatást gyakorol. 1869-ben, az első magyar polgári népszámlálás időpontjában Magyarország népességének már több mint egyharmada az Alföldön él. Ez a *legmagasabb arány*, amelyet az Alföld valaha is elért. A József császár-kori népszámlálástól számított mintegy 80 esztendő alatt az Alföld népessége több mint egymillió fővel növekedett, az ország két időpont közötti népességnövekményének közel fele az Alföldre jutott (*1. táblázat*).

Az Alföld népesedése a kapitalizmus időszakában

A kapitalista iparosodás kezdeti időszakában az Alföld helyzete – a területi munkamegosztásban betöltött szerepe és a sajátos magyar fejlődés következtében – nem vált látványosan és kifejezetten kedvezőtlené. A tőkés iparosodás Magyarországon a mezőgazdaságra épülő *élelmiszeripar* kialakulásával, megerősödésével kezdődött. Az Alföld helyzetét és népeseését *kedvezően* befolyásolta az is, hogy a *vasúthálózat* kialakulása lényegesen javította a körzet közlekedésföldrajzi helyzetét, lehetővé téve, hogy termékei az Osztrák-Magyar Monarchia iparosodottabb térségei felé nagy tömegben és kedvezőbb feltételek mellett legyenek szállíthatók.

E tényezők hatására a kapitalista időszak első szakaszában, amelyet népszámlálási időpontok alapján 1869 és 1920 közé tehetünk – abban a szakaszban tehát, amikor az Alföld népesedése a történelmi Magyarország keretén belül alakult –, a népességszám közel *egy millió fővel növekedett*, és 1920-ban mintegy másfélszerese volt az 1869. évinek. A népsűrűség 72 fő fölé emelkedett. Ebben az időszakban kezdődik meg a magyar főváros rohamos fejlődése, illetve a központi körzet kialakulása. (A népesség a központi körzetben 185%-kal növekszik.) A központi körzeten (a mai Budapest+Pest megye) kívüli gazdasági makrokörzetek közül az Alföld népességszámnövekedése a legdinamikusabb. Ennek hatására 1920-ban először fordul elő, hogy *az Alföldön többen élnek, mint a Dunántúlon*.

2. ábra. Az Alföld szerepe a századforduló körüli belső migrációs folyamatban

Jelmagyarázat: 1 – 10.000 fő; 2 – a jelzett országrészben születettek és az Alföldön összeírtak száma 1900-ban; 3 – az Alföldön születettek és a jelzett országrészben összeírtak száma 1900-ban; 4 – a jelzett országrészben születettek és az Alföldön összeírtak száma 1910-ben; 5 – az Alföldön születettek és a jelzett országrészben összeírtak száma 1910-ben

Bár az Alföldet is érzékenyen érinti a századforduló körüli nagy kivándorlási hullám, egészében véve az Alföldről viszonylag kevesebben vándoroltak ki külföldre, mint a történelmi Magyarország más térségeiről. A kivándorlás negatív hatását ezen túlmenően az a vándormozgalom is kompenzálta, amely a peremterületekről a belső országrészekre irányult, és közvetve az Alföldet is érintette (2. ábra).

A kapitalizmus időszakának népesedése az Alföldön is extenzív jellegű volt. Magas születési és halálozási arányszámok jellemezték ezt az időszakot, egészében véve viszonylag magas, évi mintegy tíz ezrelékes szaporodással. A fenti demográfiai jellemzőknek megfelelően a népesség korösszetétele fiatal struktúrát mutat: a lakosság több mint egyharmada 15 éven aluli. Így, bár az idős korúak — a 60 éven felüliek — aránya mindössze 6–8%, a társadalmi-gazdasági viszonyokon túl a korösszetétel is hozzájárul ahhoz, hogy a népesség csak mintegy 45%-ának van kereső foglalkozása. Az Alföld északkeleti térségei már ebben az időszakban magasabb természetes szaporodási aránnyal és szélsőséesebb népegyarázatszerkezettel tűntek ki, mint a déli részek.

Annak ellenére, hogy az Alföldön — főleg a városokban — a tőkés iparosodás hatására itt-ott ipari üzemek települtek és jelentős fejlődést hozott a közlekedésföldrajzi helyzetet alapjában megváltoztató vasúthálózat kiépülése is, az Alföld gazdasági profilját mindvégig a mezőgazdaság szabta meg. Ennek megfelelően rendkívül lassan változott a népesség foglalkozási struktúrája. Még az időszak végén is a mezőgazdasági foglalkozásúak tették ki a népesség közel 3/4-ét, az ipar részesedése pedig alig haladta meg a 10%-ot. A tanyásodás — főleg a Duna–Tisza köze homokterületei révén — egészen az I. világháborúig fokozódott, egészében véve nőtt a külterületi népesség aránya. Csak rendkívül lassan változott a népesség iskolázottsági szintje is. Az analfabétizmus aránya magas volt, az iskolai végzettség mutatói alacsonyak. Az Alföldön a terciér szektorban foglalkoztatottak aránya csekély, az értelmiségi réteg különösen vékony volt. Az egészségügyi viszonyok országos átlagnál is kifejezettebb elmaradottsága következtében általánosak voltak a különböző betegségek, amelyek közül első sorban a tuberkulózist és a magas csecsemőhalandóságot kell kiemelnünk.

Az I. világháború végéig tartó idősakra egészében véve tehát az jellemző, hogy az Alföld népesedése a kialakuló és világvárosi szintet elérő Budapest népességkoncentráló hatását az ország többi makrokörzetéhez viszonyítva a legkedvezőbb pozícióban „védi ki”, miután a mezőgazdasági termelés, illetve az erre épülő tőkés feldolgozó, forgalmazó tevékenység számára az Alföld kedvező feltételeket nyújt (2. táblázat). A népesség szer-

2. táblázat

Magyarország népességszámának alakulása makrokörzetek szerint, 1869–1920

Megnevezés	Terület km ²	A népesség				Változás a két időpont között	
		1869. évi		1920. évi		fő	%
		száma, fő	sűrűsége, fő/km ²	részaránya, %	száma, fő	sűrűsége, fő/km ²	részaránya, %
Központi körzet	6911	633247	91,6	12,6	1803702	261,0	22,5
Dunántúl	36672	1930096	52,6	38,5	2553009	69,6	32,0
Észak-Magyarország	13435	712338	53,0	14,2	1011095	75,3	12,7
Alföld	36012	1735629	48,2	34,7	2619069	72,7	32,8
Összesen	93030	5011310	53,9	100,0	7986875	85,9	100,0

kezetében is szaporodnak azonban azok az elemek, amelyek az Alföld fokozódó elmaradására, társadalmi-gazdasági ütemvesztésére utalnak.

A kapitalista fejlődés második szakaszát, amelyet népszámlálási időpontokhoz kötve 1920-tól a II. világháború következményeit is jól tükröző 1949-es népszámlálásig határolhatunk be, egy lelassult és más országkeretben zajló fejlődés jellemzi. Az új országhatárokon belül az Alföld gazdaságföldrajzi helyzete is megváltozott. Ez a változás alapján véve kedvezőtlen, és ez több tényezőben megnyilvánul.

A tradicionális területi-termelési kapcsolatok az országhatárok, Magyarország és a környező országok közötti ellenséges viszony következtében megszűnnek, illetve fokozottan egy olyan kényszerpálya-rendszerre terelődnek, amelynek fókusza Budapest. Az iparosodó központi körzet jelentősége a kisebb kiterjedésű országon belül viszonylagosan megnő, az Alföld, Észak-Magyarország és a Dunántúl rovására a budapesti népességgel koncentráció erősödik. Az ország gazdasági növekedése lelassul, a mezőgazdaság az erre épülő iparral együtt súlyos válságon megy keresztül. A mezőgazdaság fejlődése az elavult, félféudális társadalmi-gazdasági viszonyok és az e viszonyokat tükröző birtokstruktúra következtében is rendkívül vontatott. Ez a vontatott fejlődés tükröződik az Alföld népesedésében is.

A két világháború között a központi körzet viszonylag gyors népességnövekedése a többi gazdasági makrokörzet népesedésének átlag alatti szintjével párosul. Budapest körül ekkor alakul ki az agglomerációs gyűrű, amelynek közigazgatási elismerését majd csak a felszabadulás után hajtjuk végre. Az agglomerációs övezet gyors növekedésében már az Alföldről elvándoroltaknak is jelentős szerepük van. Az Alföld népességnövekedési dinamizmusa országos átlag alatti ugyan, de csak alig marad el Észak-Magyarországtól, és lényegesen meghaladja a Dunántúlt. Ennek következtében 1949-re az Alföld népességének az ország össznépességéhez viszonyított súlya számottevően nagyobb, mint a Dunántúlté. Lényegesen magasabb a népsűrűség viszonyszáma is (3. táblázat).

Az Alföldön belül még a regionális központok — elsősorban Debrecen és Szeged — népességnövekedése is viszonylag lassú, a kisebb központoké, általában véve az ún. mezővárosoké pedig meglehetősen vontatott. Ezek a városok képtelenek saját, szűkebb környezetük számára urbanizációs centrumokká lenni, a népességkoncentrációnak nem alakulnak ki helyi gócai az Alföldön. A népsűrűség nagyjából egyenletes, értékeiben nem annyira az iparosodás különböző szintjei, mint inkább még mindig a mezőgazdasági termelés eltérő lehetőségei differenciálnak.

Az időszak során nem következik be lényeges változás a népesség

3. táblázat

Magyarország népességszámának alakulása makrokörzetek szerint, 1920–1949

Megnevezés	Terület km ²	A népesség				Változás a két időpont között			
		1920. évi		1949. évi		fő	%		
		száma, fő	sűrűsége, fő/km ²	száma, fő	sűrűsége, fő/km ²			részaránya, %	részaránya, %
Központi körzet	6911	1803702	261,0	22,5	2277199	329,5	24,7	473497	26,3
Dunántúl	36672	2553009	69,6	32,0	2769325	75,5	30,1	216316	8,5
Észak-Magyarország	13436	1011095	75,3	12,7	1161665	86,5	12,6	150570	14,9
Alföld	36012	2619069	72,7	32,8	2996610	83,2	32,6	377541	14,4
Összesen	93030	7986875	85,9	100,0	9204799	98,9	100,0	1217924	15,2

foglalkozási szerkezetében sem. Továbbra is az agrárnépesség túlsúlya (mintegy 60%!) jellemző. Az ipari népesség részaránya 10–20% között változik, csak a Budapest körüli településsávban, illetve az Alföld legnagyobb városaiban mutatható ki jelentősebb ipari koncentráció.

A születési arányszám fokozatosan, a halálozási arányszámnál gyorsabban csökken, így a természetes szaporodás üteme mérséklődik. Az Alföld egészségügyi viszonyai ebben az időszakban is sok kívánnivalót hagynak maguk után, egészségükben a többi országrészeknél kedvezőtlenebbek. Különösen magas a csecsemőhalandóság.

2. A népesedés felszabadulás utáni sajátosságai

A népesség számszerű alakulása a felszabadulás után

A felszabadulást követő nagyarányú gazdasági-társadalmi változások alapvetően módosították az Alföld népesedési viszonyait is. Az első és lényeges változást maga a háború és következményei jelentették. Magyarország számottevő háborús veszteségeinek – együttesen mintegy félmillió fő – jelentős hányada az Alföldet sújtotta. Közvetlenül a háborút követő években maradandó változásokat eredményeztek a népesedésben a kitelepítések, amelyek egyes települések népességszámát, nemzetiségi összetételét lényegesen módosították (főleg Bácska és Békés megye egyes részein), illetve a lakosságcserék, amelyek főleg a Békés megyei szlovákok lakta települések nemzetiségi összetételét változtatták meg.

A földosztás egyrészt áttelepítési akciókat indított el azokról az alföldi területekről, ahol a felosztható földterület viszonylag kicsi volt, másrészt a tanyásodásnak egy új és mind ez ideig utolsó hullámát eredményezte.

Megváltozott az Alföld gazdaságföldrajzi helyzete is. Egyrészt előnyössé vált abból a szempontból, hogy gazdasági-politikai orientációnk fő irányába került, és olyan országokkal vált határossá, amelyekkel külgazdasági kapcsolataink jelentős hányadát bonyolítjuk le. Hátrányossá vált viszont az a szerep, amelyet az Alföld az ország területi munkamegosztásában tradicionálisan betöltött. A megváltozott gazdaságföldrajzi helyzet hátrányos vonásait az Alföld a szocialista iparosítás kezdetétől érzi, az előnyös változás hasznát viszont csak az utóbbi években kezdi tapasztalni.

Az ország gazdasági növekedésének minden korábbi időszakot felül-

múló felgyorsulásával a felszabadulás után felszínre kerültek az Alföld területi munkamegosztásban elfoglalt helyével kapcsolatos, már a kapitalista időszak alatt halmozódó ellentmondások. Ezek a második világháború utáni fejlődésünk évtizedeiben a népesedési viszonyokban is markánsan kifejezésre jutottak. A felszabadulás után országszerte megnőtt a népesség mobilitása. Ez az extenzív iparosítás első időszakából lényegében kimaradt Alföld számára egyértelműen azt jelentette, hogy népességének jelentős hányada (a három és fél évtized átlagos természetes szaporodásának megfelelően közel félmillió fő!) az ország gyorsan iparosodó térségeibe, a központi körzetbe, Észak-Magyarországra és a Dunántúl északi részére költözött. Ez a nagyarányú népességmozgás lényeges változásokat eredményezett a makrorégiók népességalakulásának egymás közti viszonyában, és az Alföld belső népesedési helyzetében is.

Az Alföld és a többi makrokörzet népességszám-változásának sajátosságai

Magyarország népessége 1949 és 1980 között mintegy másfél millió fővel, 16,3%-kal növekedett. Ennél az átlagos népességnövekedési ütemnél gyorsabb volt a központi körzet lakosságszám-változása, az országos átlagnak mintegy kétszerese. Az országos átlagot meghaladó mértékben nőtt Észak-Magyarország népességszáma is, a Dunántúl pedig egészében véve az országos átlagnak megfelelő arányban növelte népességszámát. Az Alföld volt az a makrokörzet, amelynek népességszáma ebben a három évtizedben minimális mértékben, mindössze bő 50 ezer fővel, 1,9%-kal nőtt. (Ha az Alföld népességnövekedési üteme az országos átlagnak megfelelő szintet ért volna el, a makrokörzetben ma mintegy három és félmillió ember élne.)

Az egyes makrokörzetek népességkoncentráló szerepe a harminc év alatt eltérő mértékben érvényesült. A központi körzet mindhárom évtizedben az országos átlagnál magasabb értékeket mutatott. A legnagyobb viszonylagos különbség az országos népességszám-változási arány és a központi körzet rátája között az 1960-as években volt tapasztalható. Ez a különbség az 1970-es évekre érezhető módon csökkent. A Dunántúl népességnövekedési aránya évtizedenként is az országos átlagnak megfelelő értéket mutat, népességkoncentráló szerepe egészében véve (természetesen elsősorban az észak-dunántúli térség szívóhatása következtében) az 1970-es évekre megnőtt. Észak-Magyarországon az első évtized – a nehézipar fejlesztésének klasszikus időszaka – volt a legfőbb népességkoncentráló sza-

kasz. Az 1960-as és 1970-es években tovább nőtt ugyan a körzet népességszáma, de már az országos átlagnál alacsonyabb mértékben.

Az Alföldön minimális népességnövekedés volt tapasztalható az 1950-es években, amely a nagy területi átrendeződés évtizedeként nyilvánvartható 1960-as években 2%-os népességszökkenésre váltott, majd az 1970-es évekre kis arányú népességnövekedés következett be.

A városok minden makrokörzetben gyorsabban növelték népességszámukat, mint a községek. Ez alól az általános törvényszerűség alól a központi körzet kivétel, ahol a budapesti agglomeráció gyorsuló ütemű megerősödése, valamint a budapesti népességszám korlátozására irányuló törekvések fordított eredményt hoztak. Természetesen ebben szerepet játszott Budapest népességének a makrokörzet városi népességében meglévő túlsúlya is.

A városi népesség leggyorsabban a Dunántúlon növekedett, egyenletesen magas és csak lassan csökkenő, mindhárom évtizedben az országos átlag fölötti értékkel. Együttesen 1949 és 1980 között csaknem kétszeresére nőtt a Dunántúl városainak népességszáma. Megközelítően ilyen magas volt a városok népességének növekedése az észak-magyarországi gazdasági makrokörzetben is.

Az Alföldön volt a legkisebb arányú a városi népesség növekedése. Ez az 1950-es években csak az országos átlag felét érte el, 1960 és 1970 között viszont már megközelítette a háromnegyedét, az 1970-es években pedig meghaladta az országos átlagot. Ez a körülmény, annak ellenére, hogy az Alföld városi népessége 1949 és 1980 között mindössze kétötödével nőtt, az Alföld városodásának felgyorsulására, az utóbbi évtizedben pedig már az országos átlagnál gyorsabb voltára utal. Kétségtelen, hogy ez a városfejlődésnek csak a mennyiségi oldalát jelenti egyelőre, és a városiasodásban még komoly lemaradásai vannak a makrorégióknak.

A községi népesség változásában is jelentős makroregionális különbségek vannak. Ezek mind a változás arányában, mind pedig dékádok szerinti módosulásában kifejezésre jutnak. Legkedvezőtlenebb helyzetben mindkét szempontból az Alföld van (4. táblázat).

Az ország makrokörzeteinek eltérő népességváltozási üteme lényeges eltéréseket eredményezett a felszabadulás után a népesség makrokörzetek szerinti megoszlásában is. A központi körzet 24,7%-ról 28,3%-ra növelte részarányát, az Alföld részesedése viszont 32,6%-ról 28,5%-ra csökkent. Tekintetbe véve, hogy a Dunántúl részaránya, minimális ingadozásoktól eltekintve, nem változott, mintegy 30%-os értéknél stabilizálódott, és Észak-Magyarország részaránya is együttesen csak mintegy 0,5%-kal nőtt, a köz-

Magyarország népességének számszerű alakulása makrokörzetek szerint, 1949–1980

Megnevezés	Népességszám, 1000 fő				Népességszám-változás, %			
	1949. év	1960. év	1970. év	1980. év	1949– 1960. évek	1960– 1970. évek	1970– 1980. évek	1949– 1980. évek
Központi körzet	2 277,2	2 589,0	2 879,7	3 033,7	+13,7	+11,2	+ 5,3	+33,2
Községek	583,1	664,0	688,0	744,9	+13,9	+ 3,6	+ 8,3	+27,7
Városok	1 694,1	1 925,0	2 191,7	2 288,8	+13,6	+13,9	+ 4,4	+35,1
Dunántúl	2 769,3	3 000,1	3 089,1	3 221,2	+ 8,3	+ 3,0	+ 4,3	+16,3
Községek	2 007,9	2 009,6	1 874,2	1 750,6	+ 0,1	– 6,7	– 6,6	–12,8
Városok	761,4	990,5	1 214,9	1 470,6	+30,1	+22,7	+21,0	+93,1
Észak-Magyarország	1 161,6	1 312,0	1 354,5	1 399,7	+12,9	+ 3,2	+ 3,3	+20,5
Községek	853,1	924,2	879,4	844,4	+ 8,3	– 4,8	– 4,0	– 1,0
Városok	308,5	387,8	475,1	555,3	+25,7	+22,5	+16,9	+80,0
Alföld	2 996,7	3 059,9	2 998,7	3 054,9	+ 2,1	– 2,0	+ 1,6	+ 1,9
Községek	1 989,4	1 962,6	1 770,0	1 669,2	– 1,3	– 9,8	– 5,7	–16,1
Városok	1 007,3	1 097,3	1 228,7	1 385,7	+ 8,9	+12,0	+12,8	+37,6
Összesen	9 204,8	9 961,0	10 322,0	10 709,5	+ 8,2	+ 3,6	+ 3,8	+16,3
Községek	5 433,5	5 560,4	5 211,6	5 009,1	+ 2,3	– 6,3	– 3,9	– 7,8
Városok	3 771,3	4 400,6	5 110,4	5 700,4	+16,7	+16,1	+11,5	+51,2

ponti körzet részarány-növekedése csaknem teljes egészében az Alföld részarány-csökkenése következtében jött létre.

A városi és községi népesség eltérő arányú és makrokörzetek szerint is differenciált népességváltozása következtében ugyancsak tetemes változásokon ment át a városi népesség aránya is. A városodásnak ez a mutatója országosan 41%-ról 53,2%-ra nőtt. A relatív koncentrálódást kifejező C-koefficiens (Tóth J. 1977) értéke 1,30. Ennél az értéknél kisebb relatív koncentrálódás csak a központi körzetben következett be, ahol a városi népesség aránya, Budapest speciális helyzetéből következően, minimálisan nőtt, így a C-koefficiens értéke is mindössze 1,01. A leggyorsabb ütemű városodás a Dunántúlon volt tapasztalható, majd Észak-Magyarország és – még mindig az országos átlag fölötti értékkel – az Alföld következik (5. táblázat). Az Alföld többi makrorégió között elfoglalt helyét illetően összehasonlítva az alább felsorolt sajátosságok és változások regisztrálhatók.

- Az Alföld az ország egyetlen lényegében stagnáló népességű makrorégiója 1949 és 1980 között.
- Viszonylagos demográfiai helyzete az 1970-es évekre érezhetően javult ugyan, de még mindig a legrosszabb a makrokörzetek között.
- Az Alföld az ország egyetlen makrokörzete, ahol a községi népesség mindvégig csökkent a három évtized során. Ez a csökkenés az országos átlagnál mindig nagyobb volt, egészébe véve több mint kétszerese annak.
- A városi népesség növekedése az Alföldön az országos átlag alatti ütemű. Évtizedenként vizsgálva azonban a városodás üteme növekszik – ellentétben az országos átlaggal –, és az utolsó évtizedre az országos átlag fölé kerül.
- A községi népességnél még a csökkenés ütemének „szelidülése” szintjén is alig mutatható ki ugyanaz a javulási tendencia, amely a városi népességnél érzékelhető.
- Az Alföld részeseése az ország népességéből több mint 4%-kal csökkent a vizsgált három évtizedben.
- A városi népesség aránya jelentősen megnőtt. A csökkenő községi népesség következtében a relatív koncentrálódást kifejező C-koefficiens értéke az országos átlagnál magasabb.

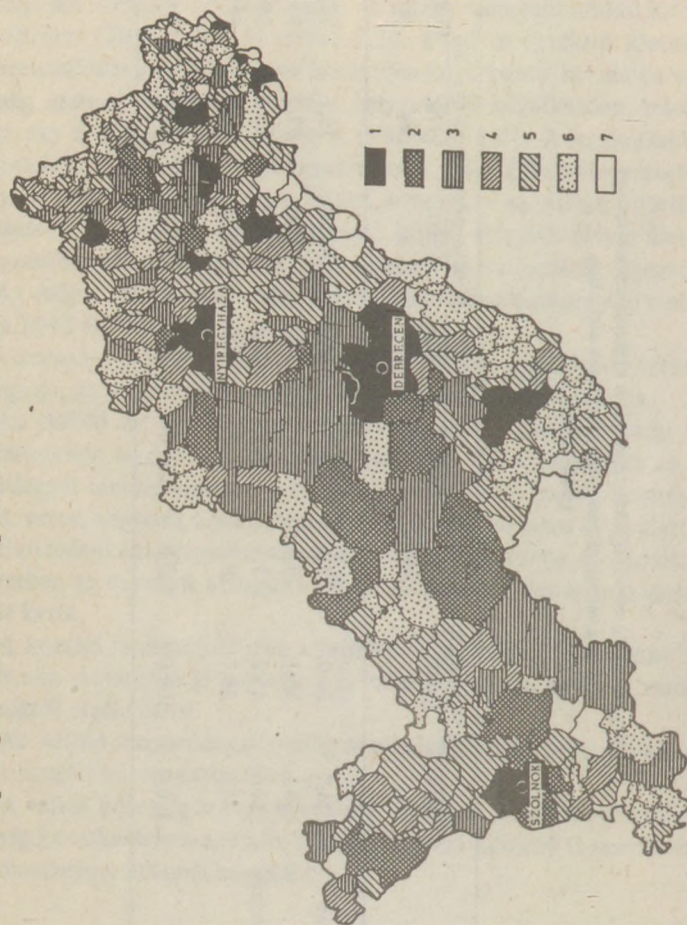
A népességszám-változás Alföldön belüli területi differenciái

Akár az 1970-es években bekövetkezett népességváltozások területi differenciáit (3.a és 3.b ábra), akár pedig a felszabadulást követő első nép-

Magyarország népességének megoszlása makrokörzetek szerint
és a városi lakosság részarányának alakulása,
1949–1980

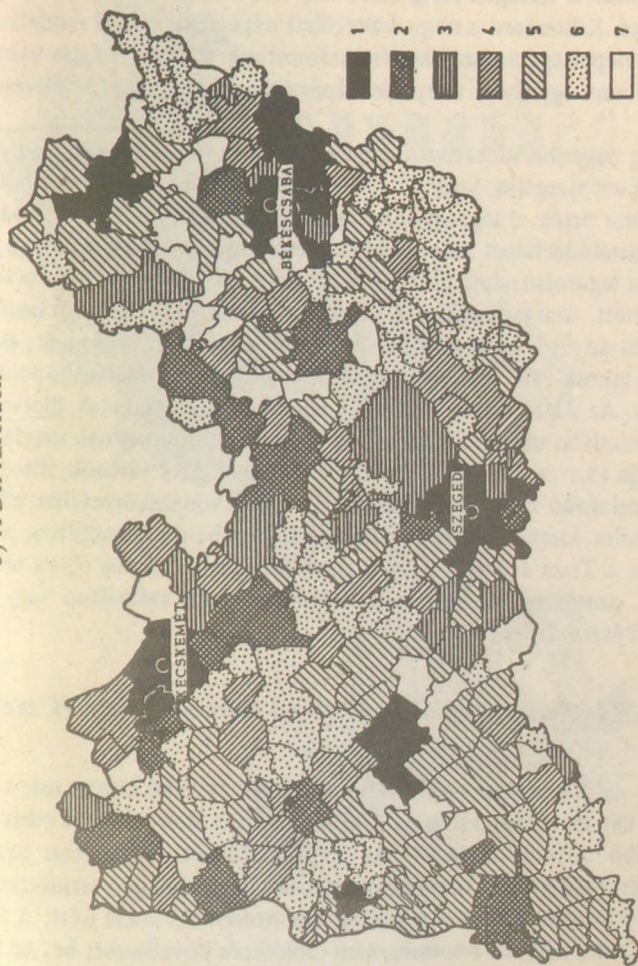
Megnevezés	A népesség megoszlása, %				A városi népesség aránya, %				C-koef- ficiens, 1949– 1980. évek
	1949. év	1960. év	1970. év	1980. év	1949. év	1960. év	1970. év	1980. év	
Központi körzet	24,7	26,0	27,9	28,3	74,4	74,4	76,1	75,4	1,01
Dunántúl	30,1	30,1	29,9	30,1	27,5	33,0	39,3	45,7	1,66
Észak-Magyarország	12,6	13,2	13,1	13,1	26,6	29,6	35,1	39,7	1,42
Alföld	32,6	30,7	29,1	28,5	33,6	35,9	41,0	45,4	1,35
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	41,0	44,2	49,5	53,2	1,30

3/a. ábra: A népesszámszám-változás települések szerinti differenciái az Észak-Alföldön, 1970–1980

Jelmagyarázat: 1 – növekedés az országos városi átlag (11,5%) felett; 2 – növekedés az országos átlag (3,8%) és az országos városi átlag között; 3 – országos átlag alatti növekedés; 4 – az országos községi átlagnál (–3,9%) mérsékeltbb ütemű csökkenés; 5 – az országos községi átlagnál gyorsabb, de 10%-nál kisebb ütemű csökkenés; 6 – csökkenés 10 és 20% között; 7 – 20%-nál nagyobb csökkenés

3/b. ábra: A népességszám-változás települések szerinti differenciái az Alföldön, 1970–1980
b) A Dél-Alföldön

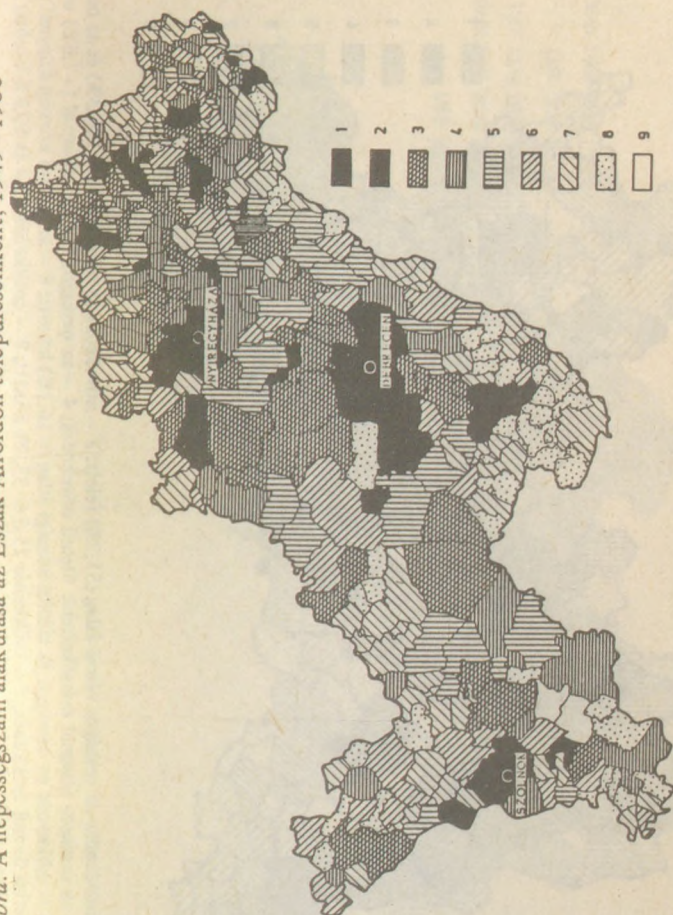
Jelmagyarázat: 1 – növekedés az országos városi átlag (11,5%) felett; 2 – növekedés az országos átlag (3,8%) és az országos városi átlag között; 3 – országos átlag alatti növekedés; 4 – az országos községi átlagnál – 3,9%) mérsékeltebb ütemű csökkenés; 5 – az országos községi átlagnál gyorsabb, de 10%-nál kisebb ütemű csökkenés; 6 – csökkenés 10 és 20% között; 7 – 20%-nál nagyobb csökkenés

számlálástól napjainkig bekövetkezett népességszám-változásokat (4.a és 4.b ábra) vizsgáljuk, megállapítható, hogy a népességnövekedés kis – elsősorban a városokra és néhány városkörnyéki településre korlátozódó – szigetei állnak szemben a különböző ütemű népességcsökkenés kiterjedt térségeivel. Ezek a térségek főleg az Alföld déli részén állnak össze nagyobb övezetökké. Különösen a nagy külterületi népességárányal rendelkező települések népességszám-csökkenése számottevő: a felszabadulás utáni évtizedekben nem egy ilyen település népességének több mint felét veszítette el.

Még nagyobb időtávlatot figyelembe véve és a népesség-maximumokat, tehát azt vizsgálva, hogy az Alföld települései az elmúlt több mint 110 évben mikor érték el legnagyobb népességszámukat, méginkább a városokra koncentrálódó képet kapunk. Általában a városok azok, amelyek népességszáma a legutolsó népszámláláskor érte el a maximumát. De itt is találhatunk kivételt. Szarvas például a lakosságcsere következtében és lassú fejlődése révén az első világháború előtt érte el népességmaximumát, és ma is kevesebb lakosa van, mint volt az első polgári népszámlálás időpontjában, 1869-ben. Az Alföld nagy térségeit a felszabadulás utáni első, illetve második népszámlálás időpontjában elért népességmaximumoknak megfelelő jelölés uralja (5.a és 5.b ábra). Ebből emelkednek ki a városok, illetőleg néhány városiasodó település, valamint a városok vonzáskörzetében elhelyezkedő néhány kisebb település tömbje. Elsősorban a Tiszaháton, a bihari térségben, a Tisza és főleg a Duna mentén viszont számos olyan település található, amely népességmaximumát még a múlt században vagy századunk első évtizedeiben érte el.

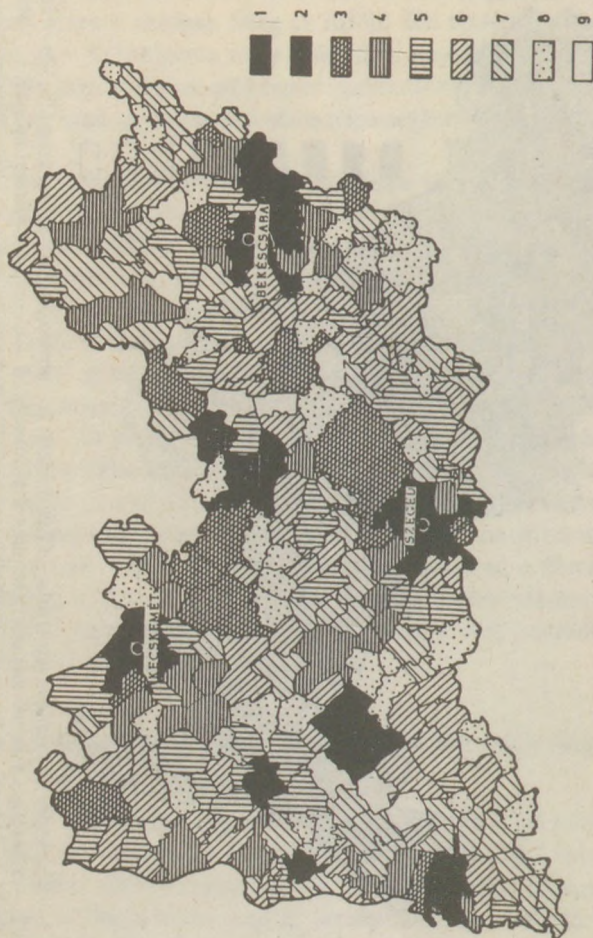
Az Alföld népességének számszerű változása megyék szerint

Az Alföld népességszám-változása 1949 és 1980 között már a területén lévő két tervezési-gazdasági körzet szerint is eltérő volt, és megyék szerint tovább differenciálódott. Az Észak-Alföldön (elsősorban Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyék országosan is kiemelkedő természetes szaporodása következtében) a népesség együttesen 5,7%-kal nőtt. A Dél-Alföldön viszont 3,8%-os népességszám-csökkenés következett be. Az Észak-Alföldön Hajdú-Bihar volt a népességszám-növekedés motorja, a Dél-Alföldön Csongrád megye tölthet be potenciálisan hasonló szerepkört – elsősorban a két nagyváros, Debrecen és Szeged révén. Amíg azonban Hajdú-Bihar megye mellett Szabolcs-Szatmár népessége is növekedett a három évtized

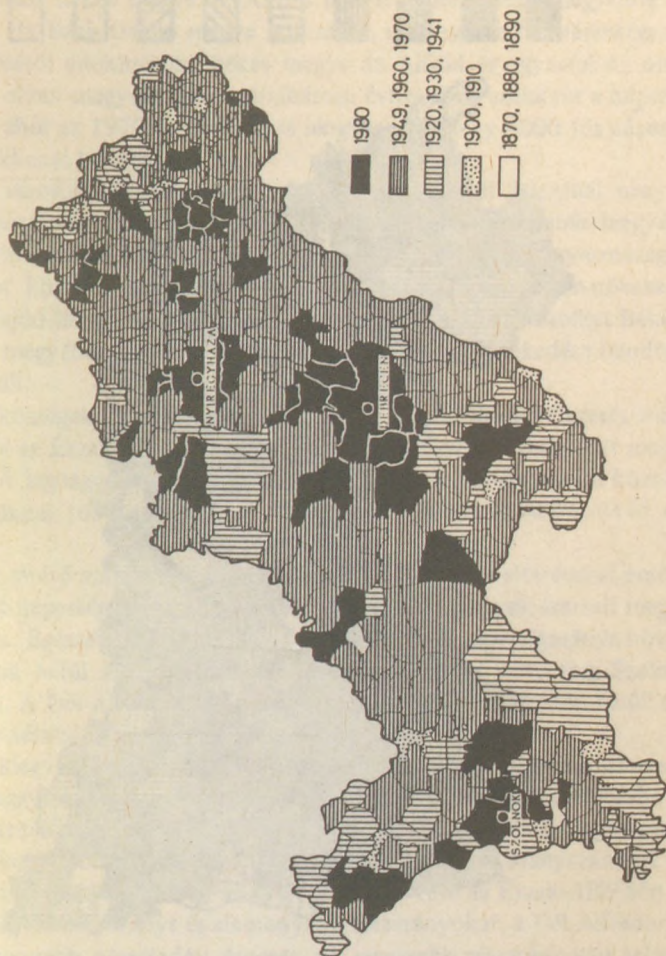
Jelmagyarázat: 1 – növekedés az országos városi átlag (51,2%) felett; 2 – növekedés az országos átlag (16,3%) és az országos városi átlag között; 3 – az országos átlagnál mérsékeltebb ütemű növekedés; 4 – az országos közsegi átlagnál (–7,8%) mérsékeltebb ütemű csökkenés; 5 – csökkenés az országos és alföldi közsegi átlag (–16,1%) között; 6 – az alföldi közsegi átlagnál nagyobb, de 25%-osnál mérsékeltebb ütemű csökkenés; 7 – csökkenés 25,0 és 33,3% között; 8 – csökkenés 33,3 és 50,0% között; 9 – 50%-osnál nagyobb ütemű csökkenés.

4/b. ábra: A népességszám alakulása a Dél-Alföldön településenként, 1949–1980

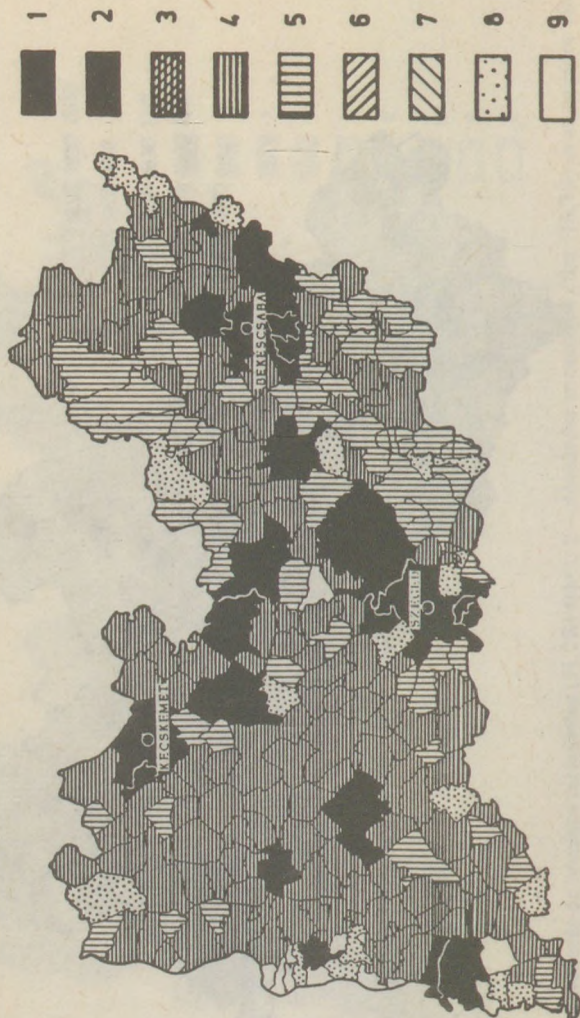

Jelmagyarázat: 1 – növekedés az országos városi átlag (51,2%) felett; 2 – növekedés az országos átlag (16,3%) és az országos városi átlag között; 3 – az országos átlagnál mérsékeltbb ütemű növekedés; 4 – az országos községi átlagnál (–7,8%) mérsékeltbb ütemű csökkenés; 5 – csökkenés az országos és alföldi községi átlag (–16,1%) között; 6 – az alföldi községi átlagnál nagyobb, de 25%-osnál mérsékeltbb ütemű csökkenés; 7 – csökkenés 25,0 és 33,3% között; 8 – csökkenés 33,3 és 50,0% között; 9 – 50%-osnál nagyobb ütemű csökkenés.

5/a. ábra: A népesség-maximumok időpontja az Észak-Alföldön

5/b. ábra: A népesség-maximumok időpontja a Dél-Alföldön

Az ábra jelmagyarozatát lásd 5/a. ábrán.

során és csak Szolnoké csökkent minimális mértékben, addig a Dél-Alföldön Bács-Kiskun és Békés megye népessége egyaránt csökkent. Az utóbbi megyében találjuk a legnagyobb arányú, 7,5%-os népességcsökkenést. Ennek nyomán Békés megye az Alföld legkisebb népességű megyéjévé vált 1980-ra. Ha Bács-Kiskun megye minimális, néhány száz fős népességszámcsökkenésétől eltekintünk, Békés megye az Alföld és egyúttal az ország egyetlen olyan megyéje, ahol mindhárom évtizedben csökkent a népességszám, és ahol az 1970-es években is lényeges, mintegy 4000 fős népességszámcsökkenés következett be.

A városok népességszám-növekedésének alföldi átlagánál nagyobb ütem tapasztalható az Észak-Alföldön, ahol Szabolcs-Szatmár megyében közel 80%-kal nőtt a városok népességszáma (ez az észak-magyarországi átlagértéket közelíti meg). Magas volt a városok népességszám-növekedési üteme Hajdú-Bihar, Bács-Kiskun megyében is. A legkisebb értéket Békés és Szolnok megyében találjuk, ahol a városok népességnövekedése mindössze 25% körüli.

A községek népességszám-vesztése a Dél-Alföldön kétszeres arányú volt, mint az Észak-Alföldön, és viszonylag egyenletesen szóródott megyék szerint. A legnagyobb értéket Békés megyében találjuk, ahol a községek népességüknek több mint 1/5-ét veszítették el 1949 és 1980 között (6. táblázat).

Az eltérő arányú népességszám-változás lényeges eltéréseket eredményezett a népesség tervezési-gazdasági körzetek és megyék szerinti megoszlásában is. Egészében véve az észak-alföldi körzet népességaránya növekedett, azon belül Hajdú-Biharé és Szabolcs-Szatmáré nőtt, míg Szolnoké csökkent. A Dél-Alföld együttes részaránya csökkent. Alföldön belüli részarányát e térségből csak Csongrád megye tudta növelni.

A kiegyenlítődés irányába mutat, hogy a városi népesség aránya ott nőtt a leggyorsabban, ahol ez az arány egyébként a legalacsonyabb: Szabolcs-Szatmár megyében. A C-koefficiens értéke itt vesz fel legmagasabb értéket, legalacsonyabbat viszont a legmagasabb városi arányszámmal rendelkező Csongrád megyében mutat. Egészében véve az Észak-Alföldön magasabb növekedési arányt és alacsonyabb részarányokat, a Dél-Alföldön pedig alacsonyabb növekedési ütemet, de magasabb részarányokat találunk (7. táblázat).

A három évtized együttes népességszám-változásával kapcsolatban összességében megállapítható:

6. táblázat
Az Alföld népességének alakulása megyék szerint, 1949–1980

Megnevezés	Népességszám, ezer fő			Népességszám-változás, %		
	1949. év	1960. év	1970. év	1949– 1960. évek	1960– 1970. évek	1949– 1980. évek
Szabolcs-Szatmár						
Községek	558,1	586,4	572,9	+ 5,1	– 2,3	+ 3,6
Városok	460,5	479,2	439,1	+ 4,1	– 8,4	– 9,9
Hajdú-Bihar						
Községek	97,6	107,2	133,8	+ 9,9	+ 24,8	+ 30,1
Városok	498,3	522,8	528,1	+ 4,9	+ 1,0	+ 4,6
Községek	306,7	309,8	281,7	+ 1,0	– 9,1	– 12,0
Városok	191,6	213,0	246,4	+ 11,2	+ 15,7	+ 14,7
Szolnok						
Községek	450,4	462,1	442,3	+ 2,6	– 4,3	+ 1,0
Városok	287,3	283,6	253,9	– 1,3	– 10,5	– 4,7
Észak-Alföld						
Községek	1506,8	1571,3	1543,3	+ 4,3	+ 5,6	+ 8,5
Városok	1054,5	1072,6	974,7	+ 1,7	– 9,1	+ 3,2
Bács-Kiskun						
Községek	452,3	498,7	568,6	+ 10,3	+ 14,0	+ 16,3
Városok	588,6	586,1	569,1	– 0,4	– 2,9	– 3,4
Csongrád						
Községek	424,1	403,3	263,0	– 4,9	– 10,0	– 20,3
Városok	164,5	182,8	230,4	+ 11,1	+ 12,8	+ 11,8
Békés						
Községek	429,1	434,0	445,2	+ 1,1	+ 2,6	+ 2,6
Városok	181,7	171,2	154,0	– 5,8	– 10,0	– 6,8
Debrecen						
Községek	247,4	262,8	291,2	+ 6,3	+ 10,8	+ 7,6
Városok	472,2	468,5	441,1	– 0,8	– 5,9	– 7,5
Baranya						
Községek	329,1	315,5	278,3	– 4,1	– 11,8	– 22,2
Városok	143,1	153,0	162,8	+ 6,9	+ 6,4	+ 11,1
Alföld összesen						
Községek	1489,9	1488,6	1455,4	– 0,1	– 2,2	+ 0,5
Városok	934,9	890,0	795,3	+ 4,8	– 10,6	– 7,2
Összesen						
Községek	555,0	598,6	660,1	+ 7,9	+ 10,3	+ 9,8
Városok	2996,7	3059,9	2998,7	+ 2,1	– 2,0	+ 1,9
Összesen						
Községek	1989,4	1962,6	1770,0	– 1,3	– 9,8	– 5,7
Városok	1007,3	1097,3	1228,7	+ 8,9	+ 12,0	+ 12,8

Az Alföld népességének megoszlása megyék szerint
és a városi lakosság részarányának alakulása, 1949–1980

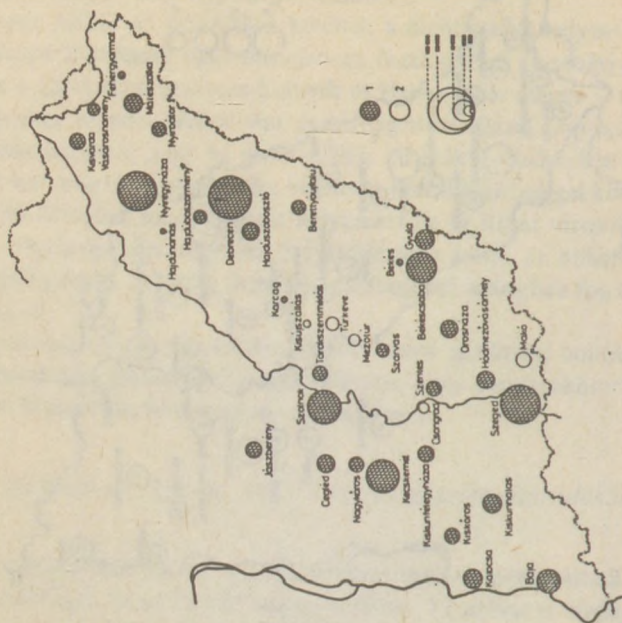
Megnevezés	A népesség megoszlása, %				A városi népesség aránya, %				C-koeffi- ciens 1949– 1980. évek
	1949. év	1960. év	1970. év	1980. év	1949. év	1960. év	1970. év	1980. év	
Szabolcs-Szatmár Hajdú-Bihar	18,6	19,2	19,1	19,4	17,5	18,3	23,4	29,3	1,67
Szolnok	16,6	17,1	17,6	18,1	38,5	40,7	46,7	51,1	1,33
Észak-Alföld	15,1	15,1	14,8	14,7	36,2	38,6	42,6	45,8	1,27
Bács-Kiskun	50,3	51,4	51,5	52,2	30,0	31,7	36,8	41,5	1,38
Csongrád	19,6	19,1	19,0	18,6	27,9	31,2	36,2	40,5	1,45
Békés	14,3	14,2	14,8	14,9	57,7	60,6	65,4	68,6	1,19
Dél-Alföld	15,8	15,3	14,7	14,3	30,3	32,7	36,9	41,4	1,37
	49,7	48,6	48,5	47,8	37,3	40,2	45,4	49,5	1,33
Alföld összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	33,6	35,9	41,0	45,4	1,35

- Az Alföld népességi súlypontja észak felé tolódott el (mind az össznépességet, mind a városi népességet tekintve);
- Az Észak-Alföld és Dél-Alföld közötti, a demográfiai helyzetben megnyilvánuló különbség egyértelműen az észak-alföldi tervezési-gazdasági körzet – különösen Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megye – magasabb természetes szaporodásával van összefüggésben. Ezzel kapcsolatban az prognosztizálható, hogy az észak-alföldi megyék – elsősorban a megnevezett két megye – népesedése bizonyos ütemkülönbséggel követni fogja a Dél-Alföldön már kialakult helyzetet. Ez az itteni városok további gyors népességnövekedésében fog kifejezésre jutni, és abban, hogy a községi népesség az eddig tapasztaltnál nagyobb arányban fog a jövőben csökkenni;
- A népességszám-változás tendenciáiból, városi és községi bontásban való vizsgálatából egyértelműen megállapítható, hogy a makrokörzet legkritikusabb helyzetben lévő megyéje Békés megye.

A városok szerepe az Alföld népességszám-alakulásában

A városok különleges, a többi makrorégióban tapasztaltnál nagyobb szerepet töltenek be az Alföld népesedésében. Ez abban is megnyilvánult, hogy az első nagy népességlvándorlási időszakban a városok elégtelen dinamizmusa volt az, amely az elvándorlás nagy volumenét „megengedte”, lehetővé tette. A térség elsősorban városokra koncentráló iparosodása és az egyéb funkciók kiteljesedése az interregionális vándorlások csökkenésével és a városi centrumokban a környező településekből kiinduló bevándorlások megnövekedésével jár együtt. Egészében véve az Alföld városi települései meglehetősen differenciáltak abból a szempontból is, hogy a népességnövekedés mely típusába tartoznak, hiszen a mindhárom évtizedben átlagon fölüli ütemű növekedést mutató típustól, egészen a népesség csökkenésig nyolc alapvető kategóriába sorolhatók (6. ábra). Az első két típusba az átlagnál gyorsabb népességnövekedést produkáló városok tartoznak. Első változatuk az egyenletesen átlagon felüli ütemű növekedést mutató városok csoportja, míg a második típusba az egyenetlen, egy-egy évtizedben kiemelkedő ütemet produkált, egy másik időszakban megtorpant városok tartoznak. A következő két típus még az átlag felénél nagyobb népességnövekedési ütemet reprezentál: a harmadik típusba az egyenletes növekedésű, míg a negyedikbe az 1970-es években felgyorsult dinamizmusú városok tar-

7. ábra: Az Alföld városainak abszolút népességszám-változása 1949 és 1980 között

Jelmagyarázat: 1 – növekedés; 2 – csökkenés

toznak. A lassú, majd minimális növekedésű városok sorát a népességszökkenéssel jellemezhető nagykun városok és Makó zárják.

Lényeges különbség van abban is, hogy mekkora népességet koncentrálnak az egyes központok. Ebből a szempontból az Alföldön Debrecen és Szeged mellett Nyíregyháza, Kecskemét és Békéscsaba emelkedik ki. Van viszont néhány olyan város is, amely több ezer főt veszített népességszámából (7. ábra).

Az Alföld népességszám-csökkenésének lassításában, majd növekedésre váltásában nagy szerepük volt a megyeszékhelyeknek. A tendenciákat tovább vetítve: a népesedési helyzet stabilizálásában, a javuló irányzat megőrzésében hasonlóan kiemelkedő szerepük lesz. Ez országosan is így van, hiszen a fejlesztési eszközök jelentős részét a megyei redistribúciós központokban osztják el, és szinte természetszerű a megyeszékhelyek privilegizált helyzete.

A megyeszékhelyek gyors népességnövekedése és a megyék népességének, mint az egész Alföld népességének lényegi stagnálása következtében a megyeszékhelyek részaránya az adott megye népességéből lényegesen megnőtt 1949 és 1980 között. Ez a változás megyénként eltérő arányú volt.

1980-ra a legnagyobb részesedési arányt Szeged és Debrecen mondhatja magáénak, ahol a megye népességének több mint 1/3-a koncentrálik. Néhány százalék a különbség Nyíregyháza, Szolnok, Kecskemét és a legkisebb arányt felmutató (15,4%) Békéscsaba között. A megye össznépességére vetített C-koefficiens értéke Szolnokon és Nyíregyházán a legnagyobb. Ez egyrészt azzal állt összefüggésben, hogy a megyei fejlesztési erőforrásoknak lényeges részét e két megyében a megyeszékhelyre investálták, másrészt azzal, hogy viszonylag alacsony megyei részarányuk volt az induló évben (1949-ben).

A megyeszékhelyek az adott megyék városi népességéből is növelték részarányukat. Ez a részaránynövekedés Szolnokon volt a legnagyobb ütemű, itt a megye összes városi népességére vetített C-koefficiens értéke a legmagasabb. Legalacsonyabb viszont Kecskeméten, amely összefüggésben lehet ennek a kiterjedt megyének a kétközpontúságával, Baja-Bács-Kiskun megye D-i részén érvényesülő paracentrum-jellegével.

A megyeszékhelyeknek ez a kiugrása (8. táblázat) az elmúlt időszak népesedési folyamatainak természetes következménye, de a következő évtizedekben mérsékelni kell. Elsősorban a megye egészéhez viszonyítva nagy népességkoncentrációk további növekedésének fékezése, az egyenletesebb

8. táblázat

Az alföldi megyeszékhelyek népességnövekedési dinamizmusa, 1949–1980

Megnevezés	Részarány az adott megye népességéből, %			C-koeficiens, 1949–1980. évek		Részarány az adott megye városi népességéből, %			C-koeficiens, 1949–1980. évek	
	1949. év	1960. év	1970. év	1980. év		1949. év	1960. év	1970. év	1980. év	
Nyíregyháza	9,0	10,0	14,3	18,2	2,02	51,4	54,9	61,3	62,1	1,21
Debrecen	22,3	24,8	30,7	34,8	1,56	57,9	61,0	65,9	68,1	1,18
Szolnok	8,3	10,5	14,4	16,8	2,02	23,0	27,3	33,8	36,8	1,60
Kecskemét	9,7	11,3	14,1	16,2	1,67	34,6	36,3	38,8	39,9	1,15
Szeged	25,7	28,3	34,1	37,5	1,46	44,6	46,8	52,1	54,7	1,23
Békéscsaba	9,2	11,0	13,2	15,4	1,67	30,3	33,7	35,7	37,2	1,23

városi népességnövekedés elérése lehet a cél, a városodással szemben a városiasodás, a mennyiséggel szemben a minőségi fejlődés folyamatának meggyorsítása.

Összegzés, következtetések

Megállapítható, hogy az Alföld népességszám-változásban összegződő demográfiai helyzete a második világháború után kedvezőtlennek vált országos összevetésben. Ez kifejezésre jutott a népesség stagnálásában, a három és fél évtizedben bekövetkezett közel félmillió vándorlási veszteségben is, de abban is, hogy az ország egészéhez viszonyított népességi részesedése gyors ütemben csökkent, és 1980-ra mélypontot ért el annak ellenére, hogy az 1970-es években a makrokörzet viszonylagos helyzete valamelyest javult.

A vizsgált három évtized között lényeges különbségek vannak a népességszám változását tekintve. Az első évtizedben (az 1950-es években) a makrokörzet népességszáma még emelkedett. A községi népesség még ekkor nem kezdett gyors ütemben csökkenni, bár egyetlen makrokörzete volt már akkor is az országnak, ahol a községi népesség csökkent. Az 1960-as évek eleje a leginkább gyors interregionális átrendeződések időszaka Magyarországon. Ez az Alföldet különösen hátrányosan érintette: a községi népességnek közel 10%-át veszítette el ebben az időszakban. Ugyanakkor a városi népesség még mindig az országos átlag alatt növekedett.

Az 1970-es évekre, annak ellenére, hogy a községi népességszám változási irányában és arányában sem következett be lényeges pozitív változás, a városi lakosság növekedési arányának gyorsulása következtében a makrokörzet viszonylagos helyzete javult.

Tekintetbe véve, hogy a következő évtizedekben is a városi népesség növekedési dinamizmusának erősödésétől várható az Alföld demográfiai helyzetének stabilizálódása, a jelenleginél arányosabb városfejlesztésre az Alföldön különös gondot kell fordítani.

3. A településnagyság és a népesedés közötti kapcsolat

Az 1980-as állapot jellemzői

Az alföldi települési-gazdálkodási rendszer több oldalról leírt (Sárfalvi B. 1971, A. N. J. Den Hollander 1980, Lettrich E. 1980, Zoltán Z.

1980) sajátosságai a településállomány struktúráján, így népességszám szerinti nagyságkategóriáin keresztül is érvényesülnek. 1980-ban, amikor az ország népességének 28,5%-a élt az Alföldön, a településállománynak csak 20,2%-a tartozott oda. (Annak ellenére, hogy az 1950-es évek elején a nagyhatárú településekből az új községek tucatjait hoztuk létre, és az ebből származott növekményt az azóta bekövetkezett községegyesítések és városhoz csatolások máig sem ellensúlyozták.)

A teljes településállományból való alacsony részesedés ellenére az egyes nagyságkategóriák településeinek igen nagy hányada található az Alföldön: az 5 és 10 ezer fő közötti 145 település közel fele, a 20 és 50, valamint a 2 és 5 ezer fő közöttiek közel 40%-a, a 10 és 20 ezer fő közöttiek és az 50 ezer fő fölöttiek mintegy 35%-a. Ezzel szemben az ezer fő alatti falvaknak elenyésző hányada van az Alföldön (9. táblázat). A népesség hasonló megoszlását vizsgálva kitűnik, hogy az Alföldön még a kis- és aprófalvak átlagos lélekszáma is magasabb, mint az ország többi részén.

A települések és a népesség nagyságkategóriák szerinti megoszlásának legfőbb sajátossága 1980-ban, hogy az Alföld e tekintetben az országos átlagnál jóval kevésbé polarizált (8. ábra). A 2 és 50 ezer fő közötti, középső kategóriákban mind a települések, mind pedig a népesség számát tekintve magasabb arányokat mutat, mint az országos átlag, ugyanakkor a szélső kategóriákban az országosnál mérsékeltőbb viszonyszámokkal tűnik ki. A legnagyobb különbség az aprófalvak kategóriájában van.

Az 1949–1980 közötti változások sajátosságai

Magyarország népessége a vizsgált időszakban mintegy másfél millió fővel nőtt. Az Alföld lélekszáma viszont ugyanakkor – számos tényező következtében (Tóth J. 1982) – lényegében stagnált. Ez a végső állapot a három évtized eltérő változásainak eredőjeként jött létre.

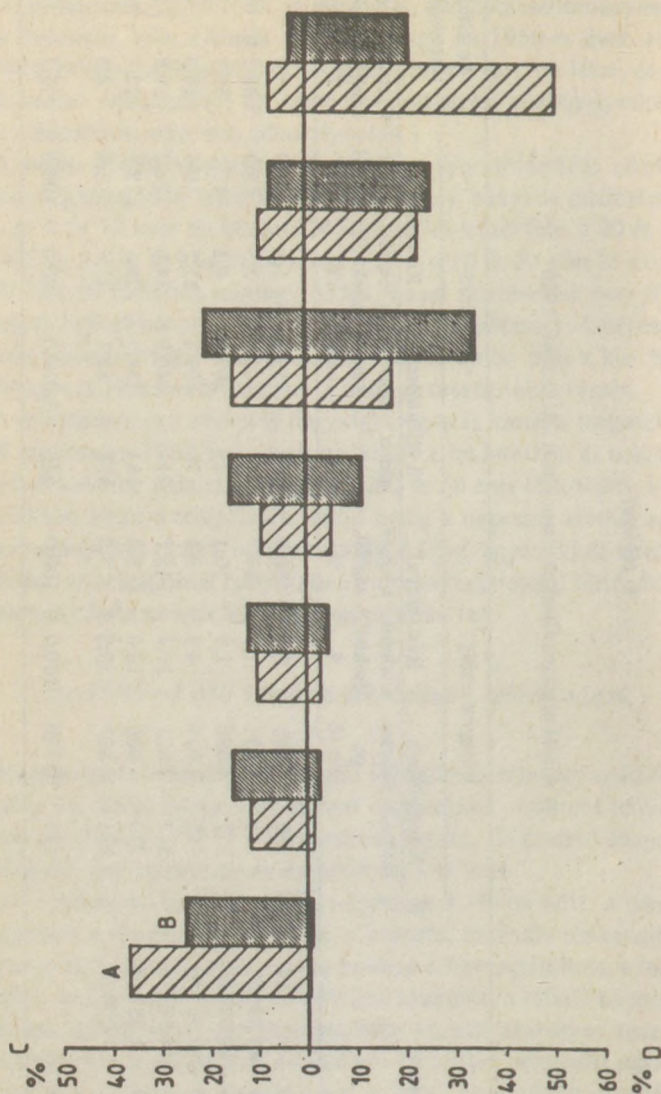
Az 1950-es években az Alföld népessége 3,7%-kal nőtt. A növekedés – a régiónak a szocialista iparosítás e kezdeti, extenzív szakaszában játszott szerepéből következően – csak kevésbé differenciálódott, a legkisebb kivételével valamennyi nagyságkategóriára kiterjedt, a relatív népességgkoncentrálódás üteme és a nagyságkategóriák közötti szabályos összefüggés nem érvényesült. A következő évtizedben ez utóbbi helyreállt ugyan, de a mezőgazdaság szocialista átszervezését követő nagyarányú elvándorlás a felsőbb kategóriák strukturális gondokkal küszködő településeit is kikezdte. A legnagyobb városok gyors lélekszámnövekedése ellenére az Alföld

9. táblázat

Az Alföld országos átlaghoz viszonyított sajátosságai, 1980

Megnevezés	Magyarország				Az Alföld				Az Alföld részesedése	
	A települések száma		Részarányuk a településekből, %		A települések népessége, ezer fő		Részarányuk a településekből, %		a településekből, %	a népességből, %
	száma	népessége, ezer fő	száma	%	száma	népessége, ezer fő	száma	%		
50.000 –	20	3.940	0,6	36,8	7	759,7	1,1	24,9	35,0	19,3
20.000 – 49.999 fő	41	1.255	1,3	11,7	16	465,4	2,5	15,2	38,1	37,1
10.000 – 19.999 fő	77	1.080	2,5	10,1	27	369,6	4,3	12,1	35,1	34,2
5.000 – 9.999 fő	145	1.001	4,6	9,4	70	489,8	11,1	16,0	48,3	48,9
2.000 – 4.999 fő	542	1.621	17,4	15,1	214	646,9	34,0	21,2	39,5	39,9
1.000 – 1.999 fő	710	1.006	22,8	9,4	161	234,5	25,6	7,7	22,7	23,3
– 1.000 fő	1.586	807	50,8	7,5	135	88,1	21,4	2,9	8,5	10,9
Összesen	3.121	10.710	100,0	100,0	630	3.054,0	100,0	100,0	20,2	28,5

8. ábra: Magyarország és az Alföld településszállományának, valamint népességének megoszlása nagyságkategóriák szerint, 1980

Jelmagyarázat: A – Magyarország; B – Alföld; C – népesség; D – település

össznépessége 3,6%-kal csökkent. A kiegyenlítettebb fejlődést hozó, az Alföld-iparosítás és az agrártermelés dinamizálódásának eredményeit egyaránt tükröző 1970-es évek ismét mérsékelt lélekszámemelkedéssel jártak. Csökkent a legnagyobb városok viszonylagos szerepe a népességgkoncentrációban, javultak — bár a 10 és 50 ezer fő közötti két kategória esetében sem a kívánatos mértékben — a többi csoport pozíciói. Az aprófalvak kategóriája ebben az évtizedben válik el a többitől: az ide tartozó települések — nagyrészt a koncentrációt ösztönző fejlesztési koncepció eredményeképp — népességük számottevő hányadát veszítik el.

1949 és 1980 között az 50 ezernél nagyobb lélekszámú alföldi városok száma négyről hétre nőtt. (Debrecen, Szeged, Kecskemét és Nyíregyháza mellé Szolnok, Békéscsaba és Hódmezővásárhely zárkózott fel.) A következő négy kategóriában azonban rendre csökkenés mutatkozik (a 10 és 20 ezer fő közötti nagyságcsoportba tartozó települések száma például 38-ról 27-re csökkent), ami e viszonylag nagy alföldi települések fokozatos leépüléséről tanúskodik. Más oldalról ugyanezt a folyamatot bizonyítja, hogy a 2 ezer fő alatti kategóriákba tartozó települések száma lényegesen megnőtt.

Az 1980-ban 50 ezernél népesebb hét város együttes lélekszáma csaknem kétharmadával nőtt. A többi kategóriát tekintve érvényesül az a szabály, hogy minél kisebb a település, annál kevésbé játszik szerepet a népességgkoncentrációban. Ez mind a változási arányszámokon, mind pedig a relatív koncentrációkat kifejező C-koeficiens értékének alakulásán keresztül érzékelhető. Alföldi sajátosság viszont, hogy túl nagy az első és második nagyságkategória közötti különbség, valamint az, hogy a más településrendszerben akár jelentős központi szerepköröket is betöltő 5 és 10 ezer fő közötti kategória települései több mint 10%-nyit veszítettek lélekszámukból.

Az eltérő irányú és arányú népességszám-változások következtében lényegesen módosult az Alföld lakosságának megoszlása az egyes településnagyság-kategóriák szerint. Az 50 ezer fő fölötti városok részaránya látványosan (15,5%-ról 24,9%-ra), a két következő nagyságcsoport településeinek részesedése mérsékeltten nőtt, a többi csökkent (10. és 11. táblázat).

Egészében véve: a városi jellegűnek tekinthető, 10 ezer főnél népesebb településekben élő lakosság aránya 41,1%-ról 52,2%-ra nőtt az Alföldön. (Az országos átlag: 58,6%). Az 1949-ben még legnépesebb (44,5%) kategóriák, a 2 és 10 ezer fő közöttiek lélekszáma ugyanakkor 37,2%-ra, a 2 ezer főnél kisebbeké 14,4%-ról 10,6%-ra csökkent. Ez utóbbi kategóriák-

10. táblázat

Az Alföld településeinek népesedése az 1980. évi nagyságkategóriák szerint, 1949–1980

Megnevezés	Az 1949. évi				Az 1960. évi				Az 1970. évi				Az 1980. évi			
	település szám	népess- ség szám,	rész- arány %	ezer fő	település szám	népess- ség szám,	rész- arány %	ezer fő	település szám	népess- ség szám,	rész- arány %	ezer fő	település szám	népess- ség szám,	rész- arány %	ezer fő
50.000 – fő	4	464,7	15,5		6	537,7	17,3		7	651,4	21,7		7	759,7	24,9	
20.000 – 49.999 fő	17	419,0	14,0		15	432,5	13,9		15	439,1	14,7		16	465,4	15,2	
10.000 – 19.999 fő	38	349,0	11,6		41	365,2	11,7		30	348,5	11,6		27	369,6	12,1	
5.000 – 9.999 fő	81	548,0	18,3		81	553,0	17,8		80	501,8	16,7		70	489,8	16,0	
2.000 – 4.999 fő	262	783,7	26,2		252	788,0	25,3		223	693,6	23,1		214	646,9	21,2	
1.000 – 1.999 fő	135	304,0	10,1		152	306,7	9,9		170	259,8	8,7		161	234,5	7,7	
– 1.000 fő	93	128,9	4,3		83	126,2	4,1		105	104,5	3,5		135	88,1	2,9	
Összesen	630	2997,3	100,0		630	3109,3	100,0		630	2998,7	100,0		630	3054,0	100,0	

11. táblázat

A népességszám-változás üteme és a relatív koncentrációk folyamata az Alföldön
a települések 1980. évi nagyságkategóriái szerint

Megnevezés	1949–1960. évek			1960–1970. évek			1970–1980. évek			1949–1980. évek		
	Változás, %	C-koef- ficiens		Változás, %	C-koef- ficiens		Változás, %	C-koef- ficiens		Változás, %	C-koef- ficiens	
50.000 – fő	+15,7	1,12		+21,1	1,25		+16,6	1,15		+63,5	1,61	
20.000 – 49.999 fő	+ 3,2	0,99		+ 1,5	1,06		+ 6,0	1,03		+11,1	1,09	
10.000 – 19.999 fő	+ 4,6	1,01		– 4,6	0,99		+ 6,0	1,04		+ 5,9	1,04	
5.000 – 9.999 fő	+ 0,9	0,97		– 9,3	0,94		– 2,4	0,96		–10,6	0,87	
2.000 – 4.999 fő	+ 0,5	0,96		–12,0	0,91		– 6,7	0,92		–17,5	0,81	
1.000 – 1.999 fő	+ 0,9	0,98		–15,3	0,88		– 9,7	0,89		–22,9	0,76	
– 1.000 fő	– 2,1	0,95		–17,2	0,85		–15,7	0,83		–31,7	0,67	
Összesen	+ 3,7	1,00		– 3,6	1,00		+ 1,8	1,00		+ 1,9	1,00	

ban ugyanakkor 228-ról 296-ra nőtt a települések száma, ami az alapvetően helyes koncentrációs folyamattal együttjáró, éleződő polarizációra utal.

A településnagyság és a népesedés közötti kapcsolatra utaló adatoknak az Alföld egészére és az azt alkotó megyékre vonatkozó elemzése (Tóth J. 1984) nyomán az alábbi következtetések vonhatók le:

- A vizsgált három évtized az elemzés tárgyát képező összefüggés szempontjából is élesen eltér egymástól: az 1950-es évek a viszonylagos nyugalom és differenciálatlanság, a második évtized a viharos, a struktúrát lényegesen (és hátrányosan) módosító változások, az 1970-es évek pedig a viszonylag kiegyensúlyozott, de a szükségesnél gyorsabb koncentráció időszakai;
- A felszabadulás után dinamikában – Szeged és Debrecen mellé – fokozatosan felzárkóztak az alföldi megyeszékhelyek. Ez a folyamat a közép- városi hálózat kialakulása szempontjából előnyös, de mértéke nagyobb volt a kívánatosnál;
- A településhálózat elemeinek nagyság (lélekszám) szerinti polarizálódása – főleg az 1960-as évektől – az Alföld egészében felerősödött;
- E folyamat keretében fokozatosan lebomlik a hagyományos alföldi nagyfalvas településrendszer, és felerősödik az „aprófalvasodási” tendencia: 1980-ra az Alföld településállományának már minden ötödik eleme ezer fő alatti település;
- Az Alföld településállományának csak a 10 ezer fő fölötti nagyságkategóriái népességgkoncentrációs szinterek. Olyan nagyságcsoportok települései is veszítenek lélekszámukból, amelyekhez más jellegű településrendszerben akár virágzó kisvárosok is tartozhatnak;
- Az Alföldön belüli – megyék szerint vizsgált – területi különbségek inkább csökkenő tendenciájúak. Ez – bizonyos megszorításokkal – Szabolcs-Szatmár megyére is vonatkozik;
- Az Alföld és az ország többi része közötti (növekvő) és az Alföldön belüli (csökkenő) különbségek egységes, az Alföldi sajátosságokra épülő gazdaság- és településfejlesztési stratégia szükségességére utalnak.

4. A demográfiai struktúra átalakulásának sajátosságai

Az Alföld demográfiai szerkezetének felszabadulás utáni alakulásában két tényező tekinthető alapvető fontosságúnak: a régió népesedésében, így a népesség szerkezeti módosulásában egyrészt tükröződnek az or-

szágos folyamatok, másrészt a nagyarányú, az időszak egészét tekintve mintegy félmillió főt kitevő elvándorlás (vándorlási különbözet!) következtében a struktúra számos, az országostól eltérő vonást mutat. E fejezetben elsősorban ez utóbbiakkal foglalkozunk.

Az elvándorlás oly módon zajlott le, hogy napjainkhoz közeledve egyre inkább nőtt azoknak az alföldi településeknek (elsősorban természetesen városoknak) a száma, amelyek intraregionális bevándorlási központokká váltak. Ez a folyamat az országos migrációs tendenciák változásával (az interregionális vándorlásoknak abszolút és az intraregionális migrációhoz viszonyított csökkenésével) éppúgy kapcsolatban van, mint az egyes alföldi központok dinamizálódásával. Egészében véve — figyelemmel a természetes szaporodás régióon belüli területi differenciáira is — az Alföld településállományának csak mintegy 5%-ában élnek többen az 1949–1980-as időszak végén, mint annak elején. Alig több mint harminc településben magasabb az időszak során regisztrálható tényleges lélekszámkülönbség, mint ami a természetes szaporodás komponensei révén, migráció nélkül adódott volna. Ezek között találjuk az Alföld nagyvárosait és középvárosainak egy részét, valamint néhány speciális helyzetben lévő kisebb települést (Szajol, Újszász, Martfű, Kunfehértó, Szabadkígyós stb.). Ugyanakkor a hajdú-, a nagykun városok jelentős részében, Makón, Csongrádon, Kiskunfélegyházán stb. lényegesen kevesebben élnek, mint az az időszak természetes szaporodásából következne (9. ábra).

A nagyarányú elvándorlás következtében az országos átlagnál lényegesen gyorsabban romlott az Alföldön a népesség korösszetétele. Az elöregedési index (a gyermekkorúak és időskorúak arányának hányadosa) alakulása azt mutatja, hogy 1960-ban még az Alföld településállományának nagy részében, különösen a községekben, területileg pedig a Tiszántúl északi kétharmadán és a Duna-Tisza közén, az országos átlagnál (0,54) kedvezőbb volt a helyzet, és alig akadt néhány olyan település, ahol a 60 éven felüliek aránya magasabb volt, mint a gyermekkorúaké (10. ábra).

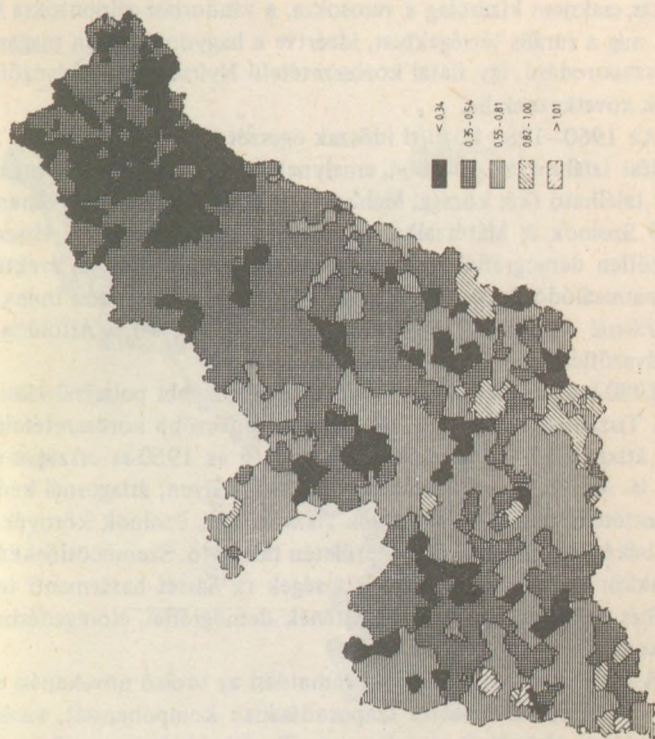
Az 1960-as évek során az elöregedési index értéke szinte az Alföld egészén romlott, a viszonylag magas természetes szaporodás következtében azonban nem nagyobb mértékben, mint az országos átlag. Alig néhány olyan település akad, ahol javulás, és valamivel több (zömmel a Dél-Alföldön), ahol az átlagosnál nagyobb arányú rosszabbodás következett be.

1970-re nő a polarizáció az Alföld területén az elöregedési index értékei alapján. A Tiszántúl északi része az országos átlagnál (0,81) kedvezőbb értéket mutat (ezen belül a Nyírség területe az 1960-as országos átlagnál is jobb korösszetételű). A Dél-Alföldön viszont megjelennek azon

9. ábra: Különbség a természetes szaporodás alapján kiszámított és a tényleges népességszám között, 1949–1980

10. ábra: Az előregedési index értékei 1960-ban

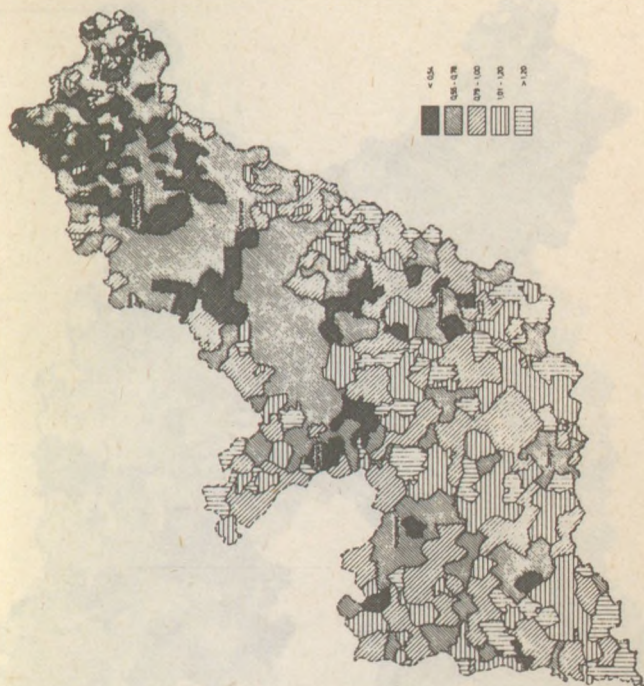
települések összefüggő zónái, ahol a 60 éven felüliek aránya magasabb, mint a gyermekkoriaké. Hasonló a helyzet a Jászságban is.

Az 1970-es években — a népesedéspolitikai intézkedések nyomán átmenetileg növekedő, néhány esztendőn át a korábbinál magasabb szinten lévő születési arányszám következtében — országosan is javul az előregedési index értéke (0,81-ről 0,78-ra). Ez a tendencia az Alföldön is érvényesül, de már a migráció eredményeképp létrejött új helyzetet tükröző módon: a javulás csaknem kizárólag a városokra, a vándorlási célpontokra korlátozódik, míg a rurális térségekben, ideértve a hagyományosan magas természetes szaporodású, így fiatal korösszetételű Nyírséget is, kedvezőtlen változások következnek be.

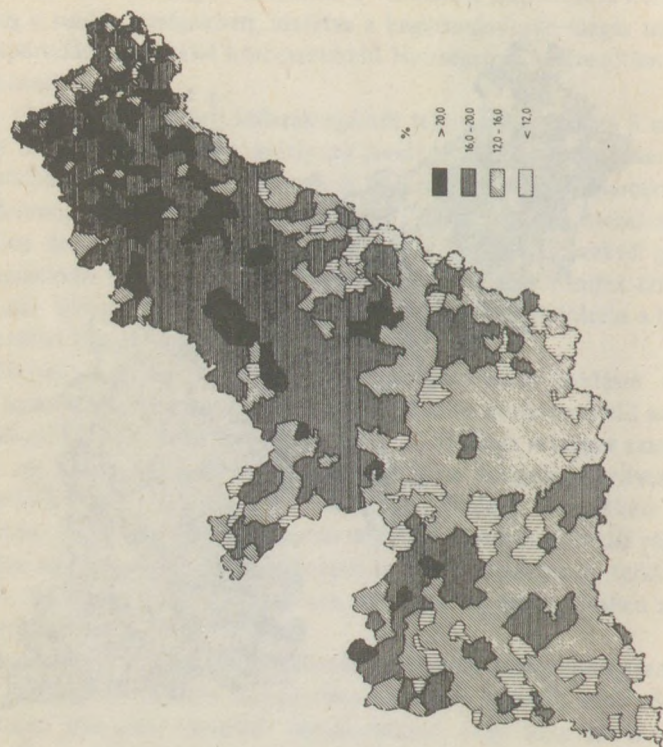
Az 1960–1980 közötti időszak egészét tekintve mindössze 5 olyan települést találunk az Alföldön, amelynek javult az előregedési indexe. Közöttük található (két község, Méhkerék és Szakmár mellett) a dinamikusan fejlődő Szolnok és Mátészalka, valamint az 1950-es években visszafogott, kedvezőtlen demográfiai szerkezettel induló, de az 1960-as évektől gyorsan dinamizálódó Szeged is. A régió egészére az előregedési index értékének 50%-nál kisebb mértékű romlása jellemző, de a Dél-Alföldön a helyzet kedvezőtlenebb.

1980-ban az előregedési index értékei további polarizálódásra utalnak. A Tiszántúl északi része továbbra is kedvezőbb korösszetételű az országos átlagnál (0,78), ezen belül a Nyírség az 1960-as országos szintnél (0,54) is. Az Alföld többi részén ugyanakkor ilyen, átlagosnál kedvezőbb korösszetételű térség csak a Duna-Tisza közén, Szolnok környékén és a közép-békési településeggyüttes területén található. Szembeötlőekké válnak ugyanakkor egyes periferizálódó térségek (a Sárrét határmenti területei, Dél-Békés, Bácska, Jászság) helyzetének demográfiai, előregedésben megmutatkozó jegyei (11. ábra).

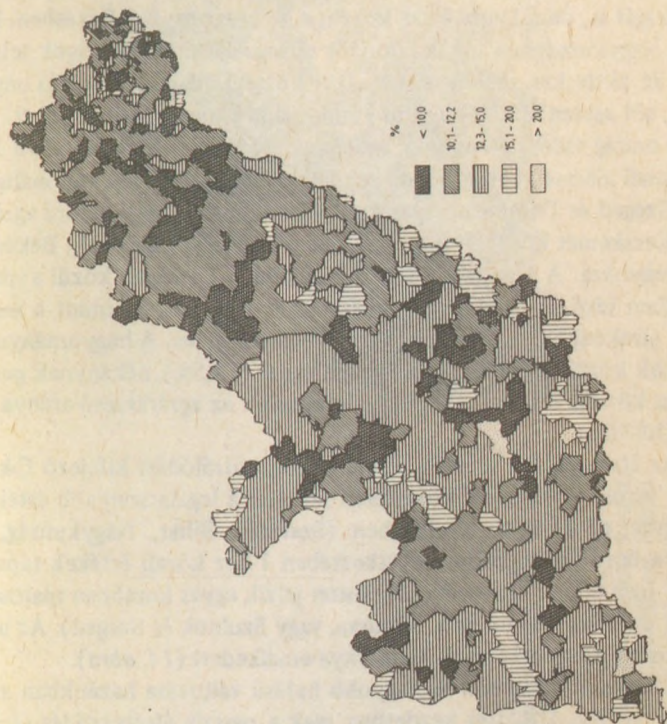
A legutóbbi — hosszú ideig várhatóan az utolsó növekedést eredményező — évtized természetes szaporodásának komponenseit, azok régióbeli területi alakulását vizsgálva megállapítható, hogy továbbra is fennáll az Észak- és Dél-Alföld közötti hagyományos demográfiai különbség, de egyrészt az Észak-Tiszántúlon is megjelentek a kisebb természetes szaporodást mutató települések összefüggő foltjai, másrészt a Dél-Alföldön is kialakultak magasabb természetes szaporodással kitűnő térségek. Ezek egyre inkább egy-egy (vagy több) dinamikus városi központhoz kötődnek, kedvező mutatóik egy hosszabb ideje tartó bevándorlási folyamat eredményei. Az elmúlt évtizedek felgyorsult urbanizációs folyamata tehát viszájára fordította a korábbi képet. A tradicionális helyzethez képest,

12. ábra: Az 1970-es évtized élveszületései az 1970. évi lakónépesség %-ában

13. ábra: Az 1970-es évtized halálózásai az 1970. évi lakónépesség %-ában

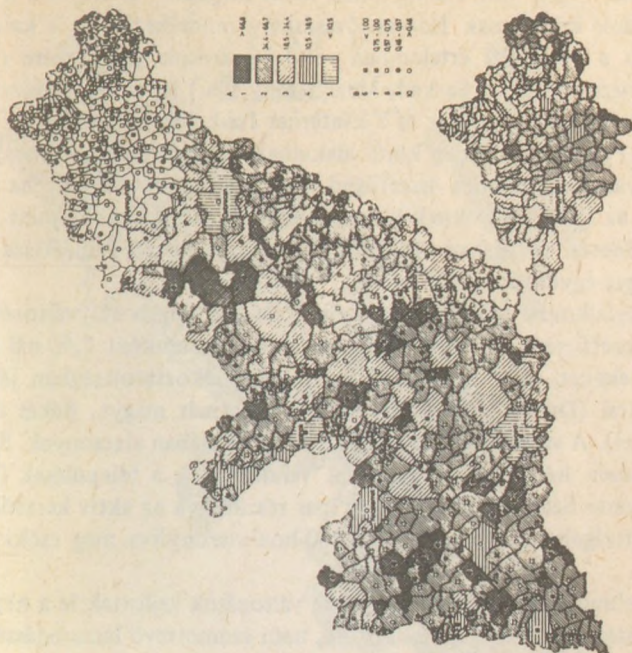
amelyben a fiatalabb korösszetételű, magasabb természetes szaporodású falu állt szemben az ellenkező demográfiai jeveket mutató várossal, mára a népesedés meghatározó tényezői a városok lettek (12–13. ábra).

Az alföldi népesség foglalkozási szerkezetében ma is az országos átlagnál jelentősebb szerepe van a mezőgazdaságnak. A nagyarányú átrétegződés az országos tendenciáknak megfelelően (hazánkban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a felszabadulás utáni népszámlálások sorrendjében 53,8, 38,7, 25,6 és 18,5% volt!) módosította az Alföld népességének struktúráját is, de a Duna-Tisza közén, a Nyírségben, Dél-Békésben, Biharban, a Nagykunságban ma is kiterjedt térségek vannak, amelyek településeiben az aktív keresőknek az országos községi átlagnál (34,4%) nagyobb aránya, sőt esetenként több mint kétharmada a mezőgazdaságból él. 1980-ban az ország vidéki városainak mezőgazdasági aktív kereső-aránya 10,5% volt. Ennél alacsonyabb értékkel rendelkezik az Alföld két regionális centruma, Szeged és Debrecen, valamint a tradicionális, nagy határú agrárközpont, Kecskemét kivételével a többi megyeszékhely: Szolnok, Békéscsaba és Nyíregyháza. A kisvárosok közül Kisvárdra, a községek közül a speciális helyzetben lévő, ipartelep-jellegű Martfű és Nagylak, valamint a magyar-szovjet átrakóállomás, Záhony tartozik e kategóriába. A hagyományos mezővárosok közül soknak az országos átlagnál (18,5%), néhánynak pedig az országos községi átlagnál (34,4%) is magasabb az agrárkereső-aránya (Túrkeve, Kiskőrös).

Az átrétegződés ütemét, a relatív koncentrálódást kifejező C-koefficiens a városi centrumok környékén mutatja a legalacsonyabb értékeket, míg egyes periférikus térségekben (Szatmár, Bihar, Nagykunság, Dél-Békés) a lassú átrétegződés következtében 1-hez közeli értékek tapasztalhatóak. Egy újfajta egyensúly létrejöttét jelzik egyes korábban iparosodott városok értékei (például Baja, Kalocsa, vagy Szolnok és Szeged). Az utóbbi két városban az agrárkeresők részaránya emelkedett (14. ábra).

Az elmúlt évtizedek legnagyobb hatású változása hazánkban az iparosítás volt. Az Alföldön kezdetben csak a passzív átrétegződés révén jelentkezik a hatása (amennyiben az agrárszférából eredő nagyarányú elvándorlás révén viszonylagosan nő a helyben maradók, iparban foglalkoztatottak aránya), de később, az Alföld-iparosítás megindulása, az 1960-as évek közepe óta a tényleges hatása is nagy volt ennek az urbanizáció egészét befolyásoló folyamatnak. Országosan az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya az egyes népszámlálások időpontjában 24,6%, 27,3%, 30,7% és 39,3% volt. Az Alföld megfelelő értékei ennél alacsonyabbak, de a korszak végén közelítenek az országos átlaghoz. A vidéki városok átlagos érté-

14. ábra: A mezőgazdasági aktív keresők aránya (1980) és az átrétegződés üteme, 1960–1980

Jelmagyarázat: A – A mezőgazdasági aktív keresők aránya, 1980: 1 – 66,7% fölött; 2 – a községi átlag (34,4%) és 66,7% között; 3 – az országos átlag (18,5%) és a községi átlag között; 4 – a vidéki városok átlaga (10,5%) és az országos átlag között; 5 – 10,5% alatt. B – A C-koefficiens értékei, 1960–1980: 6–1,00 fölött; 7–0,75–1,00; 8 – a községi átlag (0,57) és 0,75 között; 9 – a városi átlag (0,46) és községi (0,57) átlag között; 10 – a városi átlag (0,46) alatt

ke 1980-ban 47,9% volt. Az Alföldön ennél magasabb aránnyal a jelentősebb városok közül csak Hódmezővásárhely rendelkezik, ez a kategória itt inkább a (földrajzi értelemben vett) kisvárosok egy részére (Mindszent, Kunszentmárton, Sarkad, Mezőberény stb.) jellemző. A vezető városok arányértékei (a tercier és a kvaterner funkciók viszonylagos fejlettsége miatt) az országos átlag körül alakulnak. Az iparosítás eredményei ellenére ugyanakkor számos összefüggő településcsoport található az Alföldön, ahol az aktív keresőknek kevesebb mint 25, sőt kevesebb mint 15%-a talál megélhetést az iparban (Sztalmár, Hortobágy, Sárrét, Duna-Tisza köze, Békés megye egyes részei).

A foglalkozási átrétegződés ütemét, az ipar relatív súlyváltozását kifejező C-koefficiens ott vesz fel legmagasabb, esetenként 2,50-nál is nagyobb értékeket, ahol egyébként az ipar foglalkoztatottságban játszott szerepe kicsi (Duna-Tisza köze, Szabolcs-Szatmár megye, Békés megye egyes részei). A városok C-koefficiens értékei általában alacsonyok. Speciális (különösen hátrányos) helyzetben vannak azok a települések (legnagyobb számban Szatmárban), ahol az ipar részaránya az aktív keresők foglalkoztatottságában 15% alatti és 1960-hoz viszonyítva még csökkent is (15. ábra).

Az elmúlt évtizedekben lényeges változások zajlottak le a népesség iskolázottsági szintjében is. Az Alföld, nem számottevő lemaradással, követte ezeket a változásokat, miközben az intraregionális differenciák lényegében megmaradtak. 1980-ra az átlagosan elvégzett osztályok száma alapján a két regionális centrum, Szeged és Debrecen emelkedik ki – a budapestinél is magasabb értékkel. A vidéki városok átlagát meghaladó mutatókkal rendelkezik a másik négy megyeszékhelyen, Szolnokon, Békéscsabán, Kecskeméten és Nyíregyházán kívül két, megyei szerepköröket is betöltő város (Gyula és Baja), néhány kisváros (Kalocsa, Szarvas, Kisvárd, Mátészalka, Fehérgyarmat), valamint Martfű. A többi város az országos átlag fölött helyezkedik el.

Nagyok a különbségek a városok és a községek között. Az Alföldön a Debrecen–Nyíregyháza–Mátészalka közötti térségben, Tiszafüred környékén, a Sárréten és a Duna-Tisza köze egyes részein olyan kiterjedt településcsoportok vannak, amelyek népessége az országos községi átlagnál is alacsonyabb iskolai végzettségű (16. ábra).

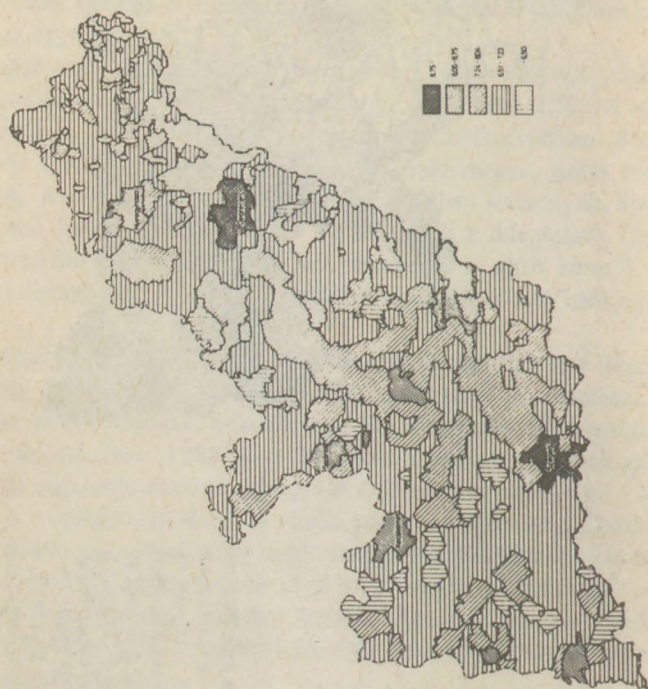
Az urbanizálódási folyamat dinamikája és területi (településtípus szerinti) differenciái sajátos mutatójának bizonyul az al- és ágybérletben lakók aránya. Az Alföld urbanizációs folyamatban elfoglalt helyének, népessége immobilabb voltának megfelelően a régióban kimutatott értékek ki-

15. ábra: Az ipari és építőipari aktív keresők aránya (1980) és az átrétegződés üteme

Jelmagyarázat: A – Az ipari és építőipari aktív keresők aránya, 1980: 1 – a vidéki városok átlaga (47,9%) fölött; 2 – a községi átlag (36,9%) és a vidéki városok átlaga (47,9%) között; 3 – 25,0% és a községi átlag (36,9%) között; 4 – 15,0 és 25,0% között; 5 – 15,0% alatt. B – A C-koefficiens értékei, 1960–1980: 6 – 2,50 fölött; 7 – a községi átlag (1,61) és 2,50 között; 8 – az országos átlag (1,25) és a községi átlag között; 9 – 1,00–1,25; 10 – 1,00 alatt

16. ábra: Az átlagosan elvégzett osztályok száma, 1980

sebbek az országos átlagnál (1,7%). Viszonylag magas, de a többi régióban tapasztalhatóanál alacsonyabb értékek csak a városokban, nagyobb részben a Dél-Alföld városaiban vannak. Több, köztük jelentős lélekszámú olyan település van ugyanakkor, amelynek népességéből senki sem él al- vagy ágybérletben.

5. Az urbanizációs folyamat és az Alföld településrendszere

Az urbanizációs folyamat az Alföld egész településrendszerét érintette, különböző mélységben áthatotta. E fejezetben az a célunk, hogy a folyamat érvényesülésének sajátosságaira koncentrálna a településrendszer olyan jellegzetesen alföldi elemeit vegyük vizsgálat alá, mint a mezővárosok, óriásfalvak és tanyák, elemezve helyzetüket az urbanizáció eddigi szakzaiban és törekedve bizonyos prognózisra is.

Mezővárosok

Az Alföld sajátos településrendszerében a történeti elnevezéssel mezővárosoknak nevezett elemek a fejlődés minden korábbi szakaszában különleges képződmények voltak. Ezek a nagy határú, tanyavilággal körülvett népes agrártelepülések, falusias morfológiai jegyeik ellenére bizonyos városi szerepköröket is betöltöttek ugyan, de lényegesen különböztek a többi országrész városaitól. Jellemző vonásaikat mindvégig megőrizték. A felszabadulás utáni urbanizációs folyamatban is sajátos szerepet játszottak, és feltehetően ez fogja majd őket jellemezni településfejlődésünknek az 1980-as években kezdődött új szakaszában is. Ez a fejezet — a mezővárosi sajátosságok mibenlétének, azoknak a modern urbanizációs folyamat hazai körülményei közötti átfarmálódásának és a jövőbeni fejlődés lehetőségeinek számbavételével — ehhez a kérdéskörhöz szeretne néhány gondolattal hozzájárulni.

Az Alföld mezővárosainak településföldrajzi megítélése a múltban is ellentmondásos volt. A két véglet, amely szerint a mezővárosok a városfejlődés zsákutcáját jelentik, illetve a mezővárosok egy sajátos, fejlődőképes magyar városfejlődési út megtestesítői, szinte antagonisztikus ellentétben állt egymással.

Mezővárosi múltú településeink fejlődési problémái a felszabadulás

után igazán csak az 1970-es években kerültek az érdeklődés előterébe. Ekkor az érdekeltek széles körű részvételével tanácskozássorozat kezdődött (*Ihrig, D. – Tóth J. – Vozár I.* 1975), és megelénkült a településföldrajz érdeklődése is a témakör iránt (*Tóth J.* 1976, *Becsei J.* 1978, *Zoltán Z.* 1980).

A problematika szakirodalmának áttekintése arról győz meg bennünket, hogy a mezővárosi múltú települések mai fejlődési gondjai részben sajátos struktúrájukból, részben pedig az Alföld egészének a felszabadulás utáni területfejlesztésben kialakult helyzetéből következnek.

A mezővárosok struktúrája számos, a már korábbiakban bemutatott tetraéder-moddal is értelmezhető sajátossággal rendelkezett a többi városhoz képest. Ami a társadalmi szférát illeti, ebben az osztály- és foglalkozási összetétel eltérése a legfontosabb. A parasztság a meghatározó, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya még a felszabaduláskor is 40–50, esetenként magasabb százalékos arányt mutat. Az a polgárosodás, ami ebben a struktúrában lassan, vontatottan, a gyenge ipari és funkcionális fejlődés hatására is lezajlik, sajátos út, a paraszt-polgári fejlődés útja. A mezővárosok társadalmi szféráját egyfajta viszonylagos immobilitás jellemzi, kevés a mozgás mind horizontális, mind vertikális tekintetben. A munkásság számaránya nem számottevő, a hivatalnoki, értelmiségi réteg vékony.

A gazdasági szféra meghatározó jellegzetessége a mezőgazdaság túlsúlya. Az ipar csak kiegészítő jellegű, általában az élelmiszergazdaság – később a könnyűipar – fogalomkörébe tartozó üzemekkel jellemezhető. Viszonylag nagy a kézmű- és háziipar súlya, erőteljes a családi keretben szerveződő termelésben az önellátásra törekvés. Ugyanakkor a mezővárosok mint közigazgatási határuk és a környező agrártelepülések népességének piachelyei, jelentős árucseréi színterei. Differenciálódásuk során sokuk gazdasági szférájában fontos szerepet játszanak a közigazgatási szereplők (*Hajdú Z.* 1982).

Az infrastrukturális szféra alapvető sajátossága a többi országrész városaitól való számottevő elmaradottság. A mezővárosok viszonylag városias központját kiterjedt, lényegében falusias jellegű burokok, majd tanyavilág vette körül. Az elmaradottság mind az épületállományt, mind a kommunális ellátottságot tekintve fennállt. E városok vízellátással, csatornázással lényegében nem rendelkeztek, az utak és utcák burkolatlanok, a járdák kiépítetlenek voltak. A tanyavilág egyes részeit az év bizonyos időszakában gyakorlatilag lehetetlen volt megközelíteni.

A mezőváros zavartalan harmóniában élt természeti környezetében: annak káros hatásait ellensúlyozta és igazából alig tette próbára teherbíró

képességét. Szféráinak környezeti mérlege egyensúlyban volt, a mezőgazdasági termelés hulladékai szinte teljes egészükben visszakerültek a biológiai körforgásba, a kemikáliák gyakorlatilag ismeretlenek voltak. Hiányzott – az általánosan elért életszínvonal mellett szükségképpen nem lehetett meg – az attraktív, rekreációs környezet iránti tömeges társadalmi igény is.

Egészeben véve az állapítható meg, hogy a mezővárosok a többi magyar városhoz képest egyszerűbb (elmaradottabb) szférákból álló rendszerek voltak, összhangban az Alföld társadalmi-gazdasági fejlettségével és az országos területi munkamegosztásban betöltött szerepével. Az elmaradottság mellett az összhang más összefüggésben is hangsúlyozandó: a mezővárosi struktúra egyes – szférái között harmónia volt.

A mezővárosi struktúra előzőekben érintett sajátosságai következtében az alföldi agrárvárosok már a felszabadulás előtti időszakban is fokozatosan háttérbe szorultak a magyar városhálózatban és -hierarchiában (Be-luszky P. 1973). Az Alföldön belül hasonló folyamat játszódott le a leginkább konzervatív struktúrájú mezővárosok rovására (Papp A. 1984). Hasonlót bizonyítanak a hosszabb távú népességszám-változás alapján végzett regionális rangkorrelációs-vizsgálatok (Tóth J. 1985) is. Az ezekben használt rangkoefficiens (R) egyes városoknak (vagy egyes régiók, térségek városainak) az összes város (vagy az előbbi térséget magába foglaló régió városai) lélekszám szerinti sorrendjében különböző időpontokban elfoglalt helyezési számainak hányadosa:

$$R = \frac{H_1}{H_2}, \text{ ahol}$$

R = rangkoefficiens,

H₁ = a település helyezési száma a vizsgált időintervallum kezdetén,

H₂ = a település helyezési száma a vizsgált időintervallum végén.

Ha R értéke nagyobb 1-nél, a város javított helyezésén, funkcionális-strukturális fejlődésében, a területi munkamegosztásban elfoglalt helyzetében pozitív változások következtek be, ha R értéke kisebb 1-nél, az előbbivel ellentétes folyamatok játszódtak le, ha R értéke éppen 1, változás nem történt.

Az e módszerrel végzett vizsgálat eredményei alapján megállapítható, hogy az 1870-es szinthez viszonyítva egészen 1949-ig csak lassan veszített

tek teret a magyar városok népességszám szerinti sorrendjében az alföldi városok. A felszabadulás után ez a folyamat felgyorsult: az 1949–1980 közötti időszak rangkoefficiense már mindössze 0,78-os értéket ér el, míg a többi régióé meghaladja az 1-et. Lényegében véve ez a néhány évtized differenciál az alföldi és az ország többi részének városai között az egész 110 éves időszakra vonatkoztatva, vagyis: míg a mezővárosok egyszerűbb, elmaradottabb, konzervatívabb struktúrája a felemás, vontatott magyar kapitalizmus időszakában nem járt számottevő hátránnyal, a felszabadulást követő nagy arányú társadalmi-gazdasági változások, a felgyorsult fejlődés időszakában e városok együttes elmaradása már szignifikánssá vált (12. táblázat).

Az alföldi városok amellet, hogy egészükben pozíciójuk romlott rangkoefficiensük alapján, differenciálódtak is. Közöttük a legnagyobbak, legjelentősebbek megőrizték helyezésüket. Ez rugalmasabb vagy azzá alakuló struktúrájuk révén sikerülhetett, fokozatos átformálódással, a mezővárosi jelleg elvesztésével. E városok a közlekedés, az igazgatás, az egészségügyi, oktatási és egyéb funkciók fejlődése vagy éppen az iparosodás révén kiemelkedtek a mezővárosi hálózat többi eleme közül. Elsősorban Szeged és Debrecen sorolható e városok körébe, de fokozatosan ezt az utat követi a többi megyeszékhely, mindenekelőtt Szolnok, Kecskemét és Nyíregyháza is. Az igazgatási szerepkör igen fontos, multiplikátor hatású tényező az alföldi mezővárosok differenciálódásában (Wagner M. 1979).

A többi alföldi város, közöttük a tipikusnak tekinthető mezővárosok igen nagy mértékben veszítik el korábbi pozíciókat. Leglátványosabban Hódmezővásárhely vagy Makó jut ilyen sorsra (17–18. ábra). Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a napjainkban is számos gonddal küszködő alföldi kisvárosok (Dövényi Z. 1984) némelyike tartani tudja korábbi helyét, vagy éppen javítja pozícióját. Egészében véve azonban az alföldi városok részletes adatai (13–14. táblázat) a visszaesés tényét támasztják alá. A folyamat az 1980-as években is folytatódik. Nem véletlen, hogy az 1870–1980 közötti időszak országos rangkoefficiens-értékei szerint összeállított sorrendben a legmagasabb értékekkel kitűnő első tíz város között hiába keresünk alföldit (az igazán viharosnak tűnő népességszám-növekedést elért Nyíregyháza és Szolnok is csak a 12. és 13. helyen van), de az utolsó tíz hely mindegyikét alföldi város foglalja el (15. táblázat).

Adatösszeállításaink – a lemaradás ténye mellett – azt is egyértelművé teszik, hogy az igazi „robbanás”, a lélekszám szerinti sorrendben való gyors és jelentős háttérbe szorulás a felszabadulás utáni időszakban következett be. Ez az az időszak, amikor az országban minden korábbinál

12. táblázat

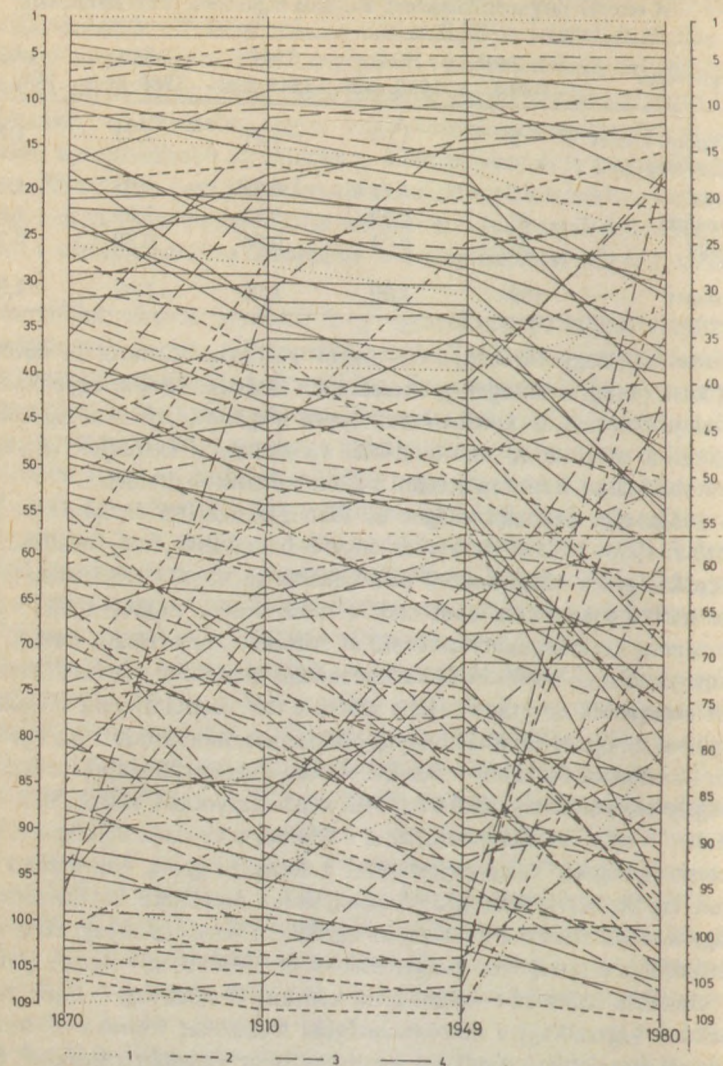
A városok rangkoefficiensének alakulása régióként és korszakokként

Megnevezés	A városok száma	1870– 1910. évek	1910– 1949. évek	1949– 1980. évek	1870– 1980. évek
Központi körzet	9	1,00	1,21	1,25	1,51
Észak-Magyarorszá- g	16	1,11	0,99	1,05	1,15
Dunántúl	48	0,99	0,98	1,09	1,06
Alföld	36	0,94	0,98	0,78	0,72
Összesen	109	1,00	1,00	1,00	1,00

gyorsabb és nagyobb arányú társadalmi–gazdasági–strukturális változások zajlanak le, egyes térségek gyökeresen átalakulnak. Ezek az egyébként sodró erejű folyamatok azonban csak éppen megérintik, de nem ragadják magukkal a mezővárosi múltú alföldi városokat, struktúrájuk lényegében immobil marad, képtelen átvenni a gyors változások ütemét.

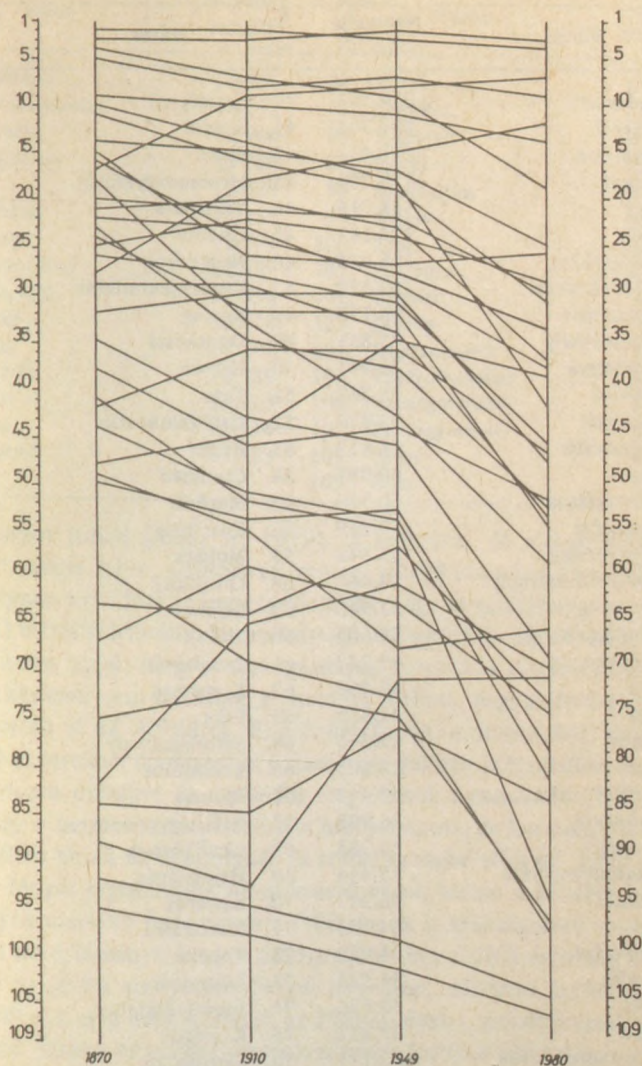
Ma már azonban világos és több részvizsgálat (*Krajkó Gy.* 1981, *Tóth J.* 1977, 1979, 1984) eredményei is bizonyítják, hogy az alföldi városoknak a gyors változásokból való kimaradása, ebből következően fokozatos háttérbe szorulása nem csak a mezővárosok sajátos struktúrájának immanens következménye, hanem az Alföldnek az országos területi munkamegosztásban betöltött és a felszabadulás után különösen kedvezőtlené vált szerepéből következik. Ez a szerep a felszabadulás utáni időszak első éveiben, az újjáépítés idején éppúgy hátrányos, mint később. Az újjáépítéskor – országos érdekből – oda kellett koncentrálni (Budapestre és az ipari tengely településeire), ahol a háborús károk nagyobbak voltak, ahol – egyáltalán – volt mit újjáépíteni, ahol a rombolás nyomán keletkezett „szűk keresztmetszetek” megszüntetésével a termelés gyors, nagyarányú és viszonylag kis befektetést igénylő növelése volt remélhető. Természetes volt, hogy e célok elérése érdekében az egyébként is szűkös anyagi eszközök az Alföldről is e térségekbe csoportosultak át. Később, az extenzív iparosítás időszakában ismét az országos célra koncentráltuk anyagi erőinket, az iparosításra (ágazatilag) a mezőgazdaságból forrásokat vontunk el, ami más oldalról (területileg) ismét azt jelentette, hogy az agrártérségekből, így elsősorban az Alföldről csoportosítottunk át anyagi eszközöket az iparosítás területeire: Budapestre és az ipari tengely térségébe. Itt jöttek létre az új szocialista városok (*Boros F.* 1968), és a többi város is jelentős fejleszté-

17. ábra: A magyar városok lélekszám szerinti sorrendjének változása makrorégiók szerint, 1870–1980

Jelmagyarázat: 1 – Központi körzet; 2 – Észak-Magyarország; 3 – Dunántúl; 4 – Alföld (A városok az 1980-as sorrend figyelembevételével a 13. táblázat alapján azonosíthatók.)

(Az egyes városok a 14. táblázat 3. és 6. oszlopában szereplő helyezési számok alapján azonosíthatók.)

18. ábra: Az alföldi városok helyezésének változása a magyar városok népesszáma szerinti sorrendjében 1870 és 1980 között

A magyar városok sorrendje a népességszám alapján, 1980

Sorrend	Város	Népességszám, fő	Sorrend	Város	Népességszám, fő
1.	Budapest	2.059.347	40.	Esztergom	30.473
2.	Miskolc	207.303	41.	Komló	30.319
3.	Debrecen	191.494	42.	Makó	29.942
4.	Szeged	170.794	43.	Mosonmagyaróvár	29.728
5.	Pécs	168.715	44.	Várpalota	28.392
6.	Győr	124.147	45.	Gödöllő	28.096
7.	Nyíregyháza	108.235	46.	Nagykőrös	27.808
8.	Székesfehérvár	103.310	47.	Törökszentmiklós	25.603
9.	Kecskemét	96.133	48.	Karcag	25.230
10.	Szombathely	82.851	49.	Dunakeszi	25.137
11.	Tatabánya	75.971	50.	Hatvan	24.772
12.	Szolnok	75.362	51.	Tata	24.088
13.	Kaposvár	72.374	52.	Hajdúszoboszló	23.396
14.	Békéscsaba	68.612	53.	Békés	22.265
15.	Eger	60.897	54.	Csongrád	22.217
16.	Dunaújváros	60.736	55.	Mezőtúr	22.024
17.	Veszprém	57.249	56.	Keszthely	21.736
18.	Zalaegerszeg	55.348	57.	Mohács	21.383
19.	Hódmezővásárhely	54.486	58.	Oroszlány	20.613
20.	Sopron	53.945	59.	Szarvas	20.608
21.	Salgótarján	49.603	60.	Siófok	20.125
22.	Nagykanizsa	49.247	61.	Dombóvár	19.985
23.	Ózd	48.466	62.	Komárom	19.918
24.	Érd	41.330	63.	Paks	19.509
25.	Cegléd	40.644	64.	Sátoraljaújhely	19.262
26.	Baja	38.503	65.	Leninváros	18.677
27.	Kazincbarcika	37.442	66.	Kalocsa	18.660
28.	Gyöngyös	36.928	67.	Balassagyarmat	18.543
29.	Oroszáza	36.255	68.	Mezőkövesd	18.246
30.	Kiskunfélegyháza	35.414	69.	Hajdúnánás	18.170
31.	Szentés	35.317	70.	Kisvárd	17.837
32.	Vác	34.866	71.	Mátészalka	17.804
33.	Szekszárd	34.648	72.	Tapolca	17.161
34.	Gyula	34.533	73.	Szentendre	16.901
35.	Ajka	32.656	74.	Berettyóújfalu	16.454
36.	Pápa	32.212	75.	Kiskőrös	15.616
37.	Hajdúböszörmény	32.177	76.	Sárospatak	15.320
38.	Jászberény	31.402	77.	Sárvár	15.112
39.	Kiskunhalas	30.604	78.	Bonyhád	14.716

Sor-rend	Város	Népesség-szám, fő	Sor-rend	Város	Népesség-szám, fő
79.	Tiszafüred	14.341	94.	Barcs	11.464
80.	Százhalombatta	14.292	95.	Túrkeve	11.398
81.	Nagyatád	13.944	96.	Kapuvár	11.251
82.	Kisújszállás	13.700	97.	Heves	11.184
83.	Mór	13.620	98.	Szeghalom	10.704
84.	Nyírbátor	13.371	99.	Siklós	10.625
85.	Kőszeg	12.704	100.	Zirc	10.520
86.	Balatonfüred	12.697	101.	Szerencs	10.094
87.	Celldömölk	12.558	102.	Tamási	9.568
88.	Marcali	12.478	103.	Sümeg	9.027
89.	Páztó	12.148	104.	Zalaszentgrót	8.921
90.	Szigetvár	12.136	105.	Vásárosnamény	8.654
91.	Csorna	12.115	106.	Szentgotthárd	8.515
92.	Dorog	11.844	107.	Fehérgyarmat	8.414
93.	Körmend	11.783	108.	Lenti	8.132
			109.	Encs	5.759

si forrásokhoz jutott (*Ruisz R.* 1959). A szűkösén, de a legindokoltabb mértékben mégis folyó, elsősorban termelő jellegű infrastruktúra-fejlesztés szükségképpen kötődött az ipari területekhez, így az agrártérségek (köztük az Alföld) infrastrukturális elmaradottsága fokozódott. Mindezek a tényezők, párosulva azzal, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésére tett kezdeti kísérletek sem hatottak a maradás mellett, nagyarányú elvándorlást indítottak el az Alföldről. Ennek hátrányos, a demográfiai struktúra torzulásában tartósan érvényesülő hatása napjainkban is érzékelhető.

Mindezen országos és regionális folyamatok nyomán az alföldi települések (így a mezővárosok) korábban is elmaradtak, de harmonikus struktúrája kibillen ebből az állapotából és többé-kevésbé eltorzul. Nem a diszharmónia tényét regisztráljuk némi keserűséggel, hiszen a korábbi harmónia bizonyos mértékű felborulása a fejlődésnek is szükségszerű velejárója, hanem azt a körülményt, hogy a diszharmónia egy-másfél évtizedig inkább a korábbi struktúra aránytalan ütemű leépülése, mintsem fejlődése nyomán jött létre, s csak nagy késéssel, az 1960-as évek közepétől kezd változni a helyzet. Ebben az alföldi városok számára kritikus időszakban a nagyarányú elvándorlás következtében torzul a mezővárosi struktúra társadalmi szférája (a népesség fiatalabb és képzetesebb része hagyja el ezeket a városokat), a gazdasági szféra egyensúlya felbomlik (a mezőgazdaság szocialista

14. táblázat

Az alföldi városok fejlődésének néhány jellemzője és sorrendjük a népességszám alapján

Megnevezés	Népességszám, 1870	„Helyezés” alföldi országos	Népességszám, 1980	„Helyezés” alföldi országos	A két időpont kö- zötti R-koefficiens értéke sorrendje
Debrecen	43.048	2	191.494	1	1,00
Szeged	59.851	1	170.794	2	0,50
Nyíregyháza	21.038	11	108.235	3	2,43
Kecskemét	32.471	4	96.133	4	0,56
Szolnok	16.115	20	75.362	5	2,33
Békéscsaba	27.624	5	68.612	6	0,64
Hódmezővásárhely	41.428	3	54.486	7	0,21
Cegléd	21.278	8	40.644	8	0,56
Baja	21.248	9	38.503	9	0,58
Orosháza	17.382	18	36.255	10	0,86
Kiskunfélegyháza	19.677	13	35.414	11	0,67
Szentcs	26.866	7	35.317	12	0,35
Gyula	21.054	10	34.533	13	0,47
Hajdúböszörmény	19.625	14	32.177	14	0,57
Jászberény	19.090	15	31.402	15	0,58
Kiskunhalas	9.850	28	30.604	16	1,23
Makó	26.900	6	29.942	17	0,24
Nagykőrös	17.298	19	27.808	18	0,57
Törökszentmiklós	11.136	26	25.603	19	0,89
Karcag	14.486	22	25.230	20	0,82
Hajdúszoboszló	12.269	24	23.396	21	0,73
Békés	18.294	16	22.265	22	0,43
Csongrád	15.919	21	22.217	23	0,54
Mezőtúr	18.210	17	22.024	24	0,44
Szarvas	20.899	12	20.608	25	0,31

(A 14. táblázat folytatása.)

Megnevezés	Népességszám 1870	„Helyezés” alföldi országos	Népességszám 1980	„Helyezés” alföldi országos	A két időpont kö- zötti R-koeficiens értéke sorrendje
Kalocsa	9.504	29	18.660	26	0,74 73
Hajdúnánás	13.190	23	18.170	27	0,51 100
Kisvárd	4.703	35	17.837	28	1,17 36
Mátészalka	3.741	37	17.804	29	1,24 31
Berettyóújfalu	6.735	32	16.454	30	0,85 61
Kiskőrös	6.513	33	15.616	31	0,89 56
Tiszafüred	9.365	30	14.341	32	0,63 88
Kisújszállás	10.376	27	13.700	33	0,54 99
Nyírbátor	4.598	36	13.371	34	1,00 46
Túrkeve	11.207	25	11.398	35	0,43 105
Heves	5.703	34	11.184	36	0,77 68
Szeghalom	7.166	31	10.704	37	0,60 89
Vásárosnamény	3.577	38	8.654	38	0,88 58
Fehérgyarmat	3.353	39	8.414	39	0,89 57

15. táblázat

Az első és az utolsó tíz magyar város
az 1870–1980 közötti országos rangkoefficiens (R_3) sorrendjében

Sorrend	Város	1870– 1910. évek	1910– 1949. évek	1949– 1980 évek	1870– 1980. évek
1.	Tatabánya	3,13	2,38	1,18	8,82
2.	Dunaújváros	0,93	0,95	6,56	5,81
3.	Érd	0,97	2,06	2,04	4,08
4.	Kazincbarcika	0,97	0,99	3,85	3,70
5.	Szombathely	3,00	1,20	1,00	3,60
6.	Miskolc	1,75	1,00	2,00	3,50
7.	Kaposvár	2,37	1,36	1,08	3,46
8.	Ózd	1,55	1,88	1,09	3,17
9.	Zalaegerszeg	1,08	1,20	2,22	2,89
10.	Salgótarján	2,22	1,35	0,95	2,86
.	.	.	.	.	.
.	.	.	.	.	.
100.	Hajdúnánás	0,81	0,93	0,67	0,51
101.	Szeged	1,00	0,67	0,75	0,50
102.	Gyula	0,67	0,86	0,82	0,47
103.	Mezőtúr	0,75	1,00	0,58	0,44
104.	Békés	0,66	0,92	0,72	0,43
105.	Túrkeve	0,79	0,95	0,58	0,43
106.	Szentes	0,69	0,84	0,61	0,35
107.	Szarvas	0,55	0,77	0,73	0,31
108.	Makó	0,71	0,78	0,43	0,24
109.	Hódmezővásárhely	0,57	0,78	0,47	0,21

átszervezése a történelmileg kialakult és az adottságokhoz alkalmazkodott termelési rendszert a szervezeti feltételrendszerrel együtt homogenizálja, iparfejlesztésre, a behatárolt lehetőségek közé szorított kisipar funkcióinak pótlására csak elvétve akad példa), az infrastrukturális fejlődés gyakorlatilag az egész időszakban stagnál és a környezeti károk is növekedni kezdenek.

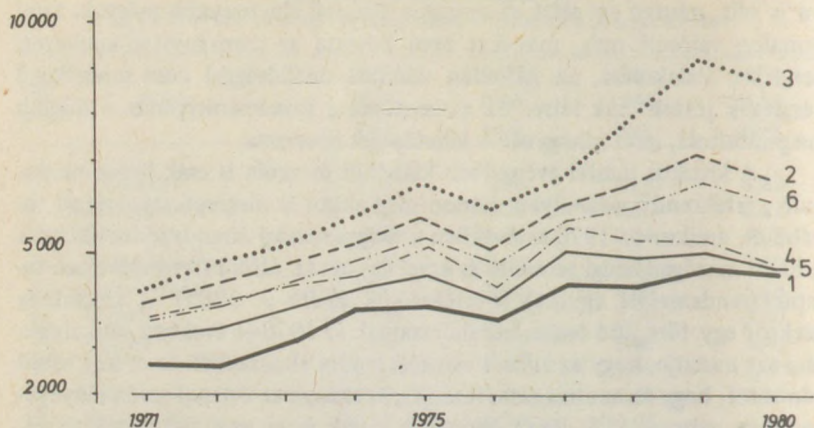
Történelmi tény, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek fokozódó állami támogatása, a nagyobb beruházások, az Alföld iparosításának országos célként meghirdetett programja az 1960-as évek közepétől jól érzékelhetően javított az alföldi városok helyzetén, az ipar kifejezetten településfej-

lesztő (illetve további romlást megállító) erővé lett (*Krajkó Gy. – Mészáros R. 1978*). Az iparosítás azonban újabb ellentmondások és gondok forrásává is vált, miután egyrészt az országos átlagnál alacsonyabb műszaki színvonalon valósult meg, másrészt nem követte az iparirányítási-szervezeti rendszer átalakulása, az Alföldön zömmel önállósággal nem rendelkező részlegek jöttek csak létre. Ez a szisztéma a jövedelemelvonás – inkább megvalósított, mint kihagyott – lehetőségét hordozta.

A kritikus másfél évtizedben kialakult és aztán is csak lassan módosuló „értékrend” valamilyen módon még akkor is meglepő szívósággal tovább él, amikor az 1970-es években a világgazdasági átrendeződés hatására a hazai mezőgazdasági termelés és ezzel együtt az Alföld (természetesen településrendszerével együtt) felértékelődik (*Tóth J. 1983*). A szocialista szektor egy főre jutó összes beruházásainak az 1970-es években való alakulása azt mutatja, hogy az alföldi városok rendre elmaradnak az ország többi városától, hogy ez az elmaradás tetemes, és aránya az évtized során lényegében nem változik (*19. ábra*). Nincs jele annak, hogy az évtized során követett beruházáspolitikai megfogalmazói, gyakorlati megvalósítói levonták volna azokat a következtetéseket, amelyek egyrészt az ország világgazdasági helyzetének megváltozásából, ennek következtében az Alföld és az itt folytatott leglényegesebb gazdasági tevékenység, az agrártermelés szerepének felértékelődéséből, másrészt az Alföld viszonylagos elmaradottságának felszámolásából, a kiegyenlítődés politikai oldalról is bizonyított szükségességéből fakadnak. A beruházások területi allokációjában az évtized során nem következett be változás az Alföld javára. Ez különösen a városok – zömmel volt mezővárosok – szempontjából problematikus, mert ezek egyrészt az ország többi térségének városaihoz viszonyítva mind a beruházások egy főre jutó értékében, mind pedig – és főleg – infrastrukturális szempontból elmaradott állapotot mutatnak, másrészt ugyanakkor az alföldi rurális térségek fejlesztésének még nagyobb arányú elhanyagolása következtében közvetlen környezetükhöz viszonyítva kiemelkednek. Így azaz számolhatunk, hogy a városodás országosan már csillapuló trendje régióinkban még bizonyos ideig változatlan marad, és ez a csökkenő népességszámú Alföldön azt jelenti, hogy a városoknak a népesedésben betöltött szerepe viszonylagosan nő.

Az 1970-es évek településfejlődését alapvetően befolyásoló Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió (OTK) is mostohán bánt az Alföld mezővárosaival (*Tóth J. 1978*). Az OTK hierarchikus szisztémája nem illeszkedett az inkább „mellérendelt státuszban” funkcionáló, történelmileg

19. ábra: A szocialista szektor egy főre jutó összes beruházásainak alakulása város csoportonként, 1971–1980, Ft

Jelmagyarázat: 1 – alföldi városok; 2 – az ország többi városa; 3 – Budapest; 4 – nem alföldi vidéki városok; 5 – vidéki városok; 6 – magyar városok összesen

mintegy autonóm egységekből álló és fejlődő mezővárosi rendszerre. A hierarchikus szemlélet mesterséges differenciáló elemet hozott be az Alföld mezőváros-hálózatának, különösen kisváros-rendszerének fejlődésébe azáltal, hogy az azonos hierarchiaszinten lévő települések közül egyet kiemelt, és fejlesztését központi eszközök felhasználásával is szorgalmazta, míg a többit visszafogta. Ez a körülmény nem kedvezett a fejlődés helyi energiáinak mozgósítása szempontjából sem.

Településfejlődésünk, általában véve urbanizációs folyamatunk 1980-as évek elején kezdődött új szakaszát az objektív folyamatok oldaláról az jellemzi, hogy a népesség nagyarányú területi mozgása megszűnik, a migráció a korábbinál lényegesen kisebb lesz és elsősorban a centrum és vonzáskörzete közötti mozgás formáját ölti. A városodás uralkodó folyamata helyébe a városiasodás lép, a látványos, gyors változások (új városok alapítása, kisvárosok központi eszközökkel történő felfejlesztése stb.) megszűnnek. Az új folyamatok kibontakozását a szabályozás oldaláról a települési önállóság lényeges növelésével, a helyi források arányainak és szerepének felértékelésével segítjük. Az új szakasz jellemzője, hogy mindezek a változások a gazdasági növekedés egy strukturális gondokkal küszködő időszakában következnek be, tehát korántsem optimális anyagi, fejlesztési lehetőségek mellett. Az alföldi mezővárosok fejlődési esélyei vi-

szonylagosan mégis javulhatnak a korábbi időszakokhoz képest e fejlesztési források szűkösségével jellemezhető szakaszban, mert:

- az Alföld egésze – szükségképpen – elmozdul elmaradott helyzetből,
- nagyrészt megszűnnek az alföldi városokat sújtó közvetlen és közvetett diszpreferenciák,
- a fejlődés viharos szakaszának kiiktatódása felmenti e városokat a keletkezett ellentmondások felszámolásának sokszor hosszadalmas és költséges kötelezettsége alól,
- az alföldi városok strukturális torzulásai ellenére is inkább közösségek maradtak, mint a hirtelen nagy népességtömeget befogadott, más régióbeli centrumok, így a lokálpatriotizmus is inkább településfejlesztő erővé formálható,
- a településfejlesztéshez való közvetlen és közvetett hozzájárulás ezekben a településekben (szükségből) megszokott, így társadalmilag elfogadott, ellentétben a korábban központi forrásokból fejlesztett településekkel,
- a városfejlődés útja egyre kevésbé az ipar,
- a tercier és kvaterner funkciók fejlesztésében az alföldi városok esélyei a többiekhez hasonlóak,
- nagy és a jövőben várhatóan még inkább felértékelődő adottság a környezet állapota, sajátos attraktivitása, ebből a szempontból az alföldi városok az iparosodott centrumokkal szemben előnyben vannak.

A mezővárosok fejlődési esélyei szükségszerűen függenek az országos tendenciáktól és lehetőségektől, de nagy és az új feltételrendszer működése mellett növekvő lesz a helyi tényezők szerepe is.

Óriásfalvak és/vagy kisvárosok

Az óriásfalvak történelmileg kialakult településtípust alkotnak és az Alföld településrendszerének jellemző elemei. Az óriásfalvakat elsősorban a nagyságuk emeli ki a településhálózat környező tagjai közül. A nagyságuk, tehát egy mennyiségi ismérv, amely nem zavarja a falu minőséget: tehát attól, hogy nagyok, nem válnak nem faluvá. Falvak maradnak olyan értelemben, hogy kevés funkciót töltenek be, hogy ezeket a funkciókat, amelyek az Alföldön elsősorban az agrárgazdasághoz kapcsolódnak, viszonylag alacsony szinten, fejletlen struktúrával töltik be. Ez pedig minő-

ségi oldalról egyértelműen azt jelenti, hogy az óriásfalvak induló állapotukban még mindenképpen falvak. Nagyon jellemző minőségi jegy erre a településtípusra az is, hogy az ide tartozó települések nem rendelkeznek tágabb területi kapcsolatrendszerrel. Ezek tulajdonképpen önmagukban vagy a nagy közigazgatási határukban létrejött szórványtelepülésekkel, tanya-rendszerükkel együtt alkotnak egy viszonylag autonóm rendszert. Ebből is adódik, és funkcióik fejletlenségének is következménye, hogy az óriásfalvak rendszere hierarchizálatlan. Ez az egész magyar – főleg a dunántúli és észak-magyarországi országrészen uralkodó, a nyugat-európaihoz nagyon hasonló – településrendszerhez képest sajátos, alföldi vonás. Olyan vonás, amellyel az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió sem sokat tudott kezdeni, hiszen ennek a koncepciónak a hierarchiarendszerbe való besorolás igen fontos, lényegi eleme volt.

Nem könnyű megragadni a kisváros fogalmát sem. Ezt mennyiségi ismervekkel rendkívül nehéz megfogni. Ismert, hogy országonként eltérő az a népességszám, amely a kisvárosokat, azok alsó szintjét (illetőleg felső határát is) jellemzi. A kisváros is minőségi, funkcionális jegyekkel, tulajdonképpen a struktúrájával írható le. Abban a korábban már kifejtett megközelítésben, amely a településeket társadalmi, gazdasági, valamint műszaki struktúrák egységeként írja le, és mindezen struktúrákat egy adott természeti környezetben funkcionáló rendszerként értelmezi, e struktúrák harmonikus fejlettsége jellemzi magát a települést. Lényeges, hogy ezek a rendszerek külön-külön is bizonyos fejlettségi szintet érjenek el, és a rendszerek közötti kölcsönhatások (a korábban bemutatott *1. ábrán* a tetraéder élei mentén megvalósuló kapcsolatok) intenzívek, szorosak legyenek, és miután ilyenek, a struktúrák fejlettsége egymástól túlságosan nem szakadhat el. Tehát nem lehet fejlett társadalmi struktúra (foglalkozási átrétegződés, iskolai végzettség szerinti megoszlás és így tovább) fejletlen gazdasági vagy infrastrukturális háttér mellett.

A kisvárosokat tehát ez a strukturális-funkcionális fejlettség különbözteti meg az óriásfalvaktól, illetőleg az, hogy kapcsolatrendszerük többoldalú, vagy hogy ilyen kapcsolatrendszerük egyáltalán van az óriásfalvakhoz képest. Ez a területi kapcsolatrendszer azt jelenti, hogy nem szükségszerűen ugyan, de vonzáskörzete is lehet a kisvárosnak. A területi kapcsolatrendszer az, amelybe a településhálózat tagjai hierarchizáltan kapcsolódnak be, a településhálózat textúrája és struktúrája hasonlóvá lesz a dunántúli, illetőleg az észak-magyarországi országrészen tapasztalhatóhoz.

További problémát jelent, hogy nincs az óriásfalvaknak egyértelmű és mindenki által elfogadott körük és elhatárolásuk. Az *Erdei Ferenc* mun-

káiban szereplő kis mezővárosok adhatnának egy megközelítési lehetőséget az óriásfalvak körére, vagy a nagyrészt ezt alapul vevő, *Becsei József* által végzett vizsgálatok (*Becsei J.* 1973, 1977). *Dövényi Zoltán* (1980) is elhatárolt hipotetikusan egy kisváros–óriásfalu kört az Alföldre vonatkozóan, ahol funkcionális jegyek alapján városi jogállású települések is helyet kaptak. Mivel ez a fejezet elsősorban a fejlesztés lehetőségei szempontjából közelíti meg a kérdést, az elhatárolás is más tényezők alapján történt. A kiválasztott településekkel együtt elhatárolt terület magába foglalja a hat alföldi megyét, illetőleg a Borsodból, Hevesből, Pest megyéből egyértelműen alföldinek tekinthető területeket is. Ebbe a körbe 52 óriásfalu, kisváros tartozik, amelyekben mintegy 480 ezer ember, az Alföld így megvont mintegy 40 ezer km²-es területtén élő 3,2 milliós népességnek mintegy 15%-a él (*Tóth J.* 1981). Ez önmagában is hangsúlyt ad a témának, hiszen igen jelentős népességtömegről és népességhányadról van szó. Kulcstelepülés jellegükön túl elsősorban ezzel magyarázható, hogy az utóbbi években növekedett irántuk az érdeklődés (*Tóth J.* 1977, *Dövényi Z.* 1980, *Beluszy P.* 1981, *Mészáros R.* 1981, 1982).

A településeknek az a köre, amely így elhatároltatott, demográfiai oldalról rendkívül heterogén képet mutat. Egészében véve az állapítható meg, hogy e települések körében nem kis számban olyanok is vannak, amelyek az elmúlt 110 év során népességmaximumukat még a két világháború közötti időszakban vagy esetleg a századforduló környékén érték el (*20. ábra*). Legnagyobb arányban ezek az óriásfalvak és kisvárosok 1941-ben vagy pedig 1949-ben érték el a népességmaximumot. Onnantól kezdve (éppen a hazánkban a felszabadulás után végbement nagyarányú társadalmi-gazdasági változások következtében és az Alföldnek az ezen belül elfoglalt munkamegosztásbeli helyzetének következtében) ezeknek a településeknek a népességszáma nagy arányban csökkent. Még olyan településekre is vonatkozik a demográfiai csúcsnak ilyen alakulása, mint például Szeghalom, ahol az utolsó 10 évben dinamikus népességnövekedés következett ugyan be, de a lakosság szám még mindig nem érte el azt a szintet, amelyen 1949-ben, 1941-ben volt. Tehát itt egy folyamat már elindult, de ez a folyamat még a korábbi (egyértelműen az óriásfalu-korszakra jellemző) népességszámmal kifejezett mennyiségi szintet nem érte el. Ezek a települések a foglalkozási átrétegződésnek is különböző stádiumában vannak. *Lettich Edit* (1965, 1975) ismert háromszögdiagramos módszere alapján és az ő elnevezéseit használva azt mondhatjuk, hogy a települések nagyrésze csak a kétlaki stádiumot érte el, tehát igen magas még ebben a fejlődési állapotban az agrárszférában foglalkoztatott aktív keresők aránya; más ré-

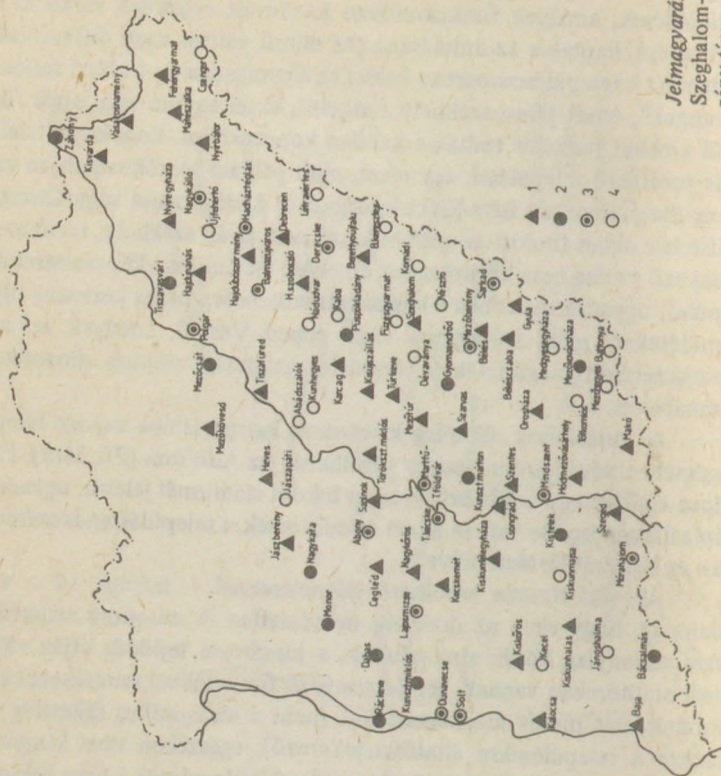
szűk pedig az urbánus szintnek az alsó kategóriájáig jutott. Az egyes kategóriákban differenciálódás tapasztalható, tehát 1980-ban már jóval nagyobb szóródást mutatnak ezek a települések, mint korábban.

A településrendszerbe való beilleszkedésük az óriásfalu—kisváros típusba sorolt településeknek eléggé laza, és annál inkább válik erőssé, minél inkább elszakadnak az óriásfalu minőségtől és közelednek a kisváros minőséghez. Itt az követhető nyomon, hogy az olyan óriásfalu—kisváros jellegű települések, amelyek funkcionálisan az elmúlt évtizedek során ki tudtak teljesedni, kaptak-e az induláskor (ez döntő volt és nagy differenciálódást jelentett e településcsoporton belül) az államigazgatási-területi rendszerben „rangot”, tehát járási székhely funkciót, ezzel együtt vagy ettől függetlenül a többi funkciót tudták-e kellően koncentrálni. Ennek megfelelően az ide sorolható települések egy része, mint például Mezőkovácsháza vagy éppen Szeghalom, de Bács-Kiskun megyéből Kiskunmajsa vagy Csongrádból Kistelek olyan (holott az utóbbi kettő nem járási székhely, tehát az előbbi tényező hatása nem kizárólagos), amelyek be tudtak a kapcsolatrendszerbe épülni, ugyanakkor ebben a kapcsolatrendszerben hiába keresünk olyan településeket, mint Dévaványa vagy éppen Vésztő, amelyek konzervatív szerkezetüket megőrizték a társadalmi-gazdasági mozgás dinamikus időszakában is.

Az óriásfalvak, illetőleg kisvárosok kategóriájába tartozó települések egészében véve három típusba sorolhatók az Alföldön (21. ábra). E három típus egyben egy fejlődési folyamat három stádiumát jelenti, ugyanakkor a tipizálásban benne van az adott településnek a településrendszerben elfoglalt és konkrét területi helye is.

Az *első típusba* sorolható településeknél — számuk 17 — a döntő elem az, hogy ezek az óriásfalu mozdulatlan és autonóm struktúrájából már viszonylag korán elmozdultak, a kisvárossá fejlődés útján előrehaladott stádiumban vannak, területszervező funkciókkal rendelkeznek, struktúrájuk, bár mutat disszonanciákat (nem a harmonikus fejlettség az, ami ezekre a településekre általában jellemző), egészében véve kiegyensúlyozott. Hierarchiaszintjük és funkcionális kiteljesedésük olyan fokot ért el, hogy a településrendszerbe területileg is megfogható szálakkal épülnek be — minőségi és mennyiségi jegyekkel leírható módon. Ma már a településrendszer fontos elemeiként funkcionálnak. Ezek közé Szeghalom, Gyomaendrőd ikertelepülése, bizonyos megszorításokkal Mezőkovácsháza, továbbá Püspökladány, Tiszafüred, Kunszentmárton, Bácsalmás, Kistelek sorolható, illetőleg az Alföld-peremi települések sora, amelyeknél már nem az alföldi jelleg a meghatározó tényező, hanem a budapesti agglomerációnak,

21. ábra: Az óriásfalvak/kisvárosok fejlődési típusai

Jelmagyarázat: 1 – városok; 2 – Szeghalom-típus; 3 – Mezőbényi-típus; 4 – Vesztyő-típus

illetőleg a borsodi iparvidék bizonyos elemeinek már alföldi területen is növekvő erővel érvényesülő hatása.

Ezeknek a településeknek, amelyek településföldrajzi szempontból egyértelműen városi funkciót töltenek be, a várossá nyilvánítása indokolt és azonnal megoldható.

A *második típusba* sorolható települések száma 15. E típus lényege az, hogy struktúrája az előzőhöz hasonlóan fejlett, ugyanakkor – döntően területi elhelyezkedése következtében – nem tud önállóan megállni, ugyanolyan központként funkcionálni, mint egy, az előző típusba tartozó település. Mezőberény esetében például a közép-békési településeggyütteshez kötött fejlődés az, amely meghatározó jelentőségű a nagyközség életében. Ez pedig különleges út. Más megközelítésben ez azt jelenti, hogy ha egy ugyanilyen fejlettségű, nagyságú település más településhálózatban helyezkedne el, akkor fejlődési perspektívája, fejlődési íve szokványos lenne. Ugyanebbe a típusba sorolható Sarkad hasonló okból, tehát a közép-békési településeggyütteshez kötött, azzal összehangolandó fejlődési lehetőségei kapcsán. Ide tartoznak olyan települések is, mint például Abony, amelynek fejlődése – holott Pest megyéhez tartozik – nem választható el Szolnoknak, a szomszédos megye székhelyének fejlődésétől (ez egyben adalék a magyar területi beosztás anakronizmusaihoz is). Hasonló a viszony Nyíregyháza és Nagykálló, a volt megyeszékhely között. Nagykálló fejlesztése csak Nyíregyházával összehangoltan képzelhető el. Polgár esetében sem tűzhető ki reális fejlesztési cél Leninváros nélkül, annak fejlődési üteme, perspektívája figyelembe vétele nélkül. Ez jellemzi a Debrecen környéki településeket: Derecskét, Balmazújvárost, Hadháztéglást vagy Lajosmizsét Kecskemét relációjában vagy Soltot Dunaföldvár viszonylatában, vagy Mindszentet, amely Hódmezővásárhely és Szentés közé beszorulva is meg tudja őrizni 8000 lakóját, és a kisvárosi fejlődést belső energiáival tulajdonképpen megoldja, bár ennek területi hatásai a sajátos területi elhelyezkedés következtében nem érvényesülhetnek.

Ennek a típusnak fejlettebb tagjai (Mezőberény, Sarkad, Abony stb.) az előzőkhöz hasonlóan akár azonnal várossá nyilváníthatók, a többiek pedig bizonyos fejlődés után kerülhetnek ugyanilyen helyzetbe.

A *harmadik*, a legkevesbé fejlett típusba 20 település sorolható. Olyan települések ezek, amelyek az óriásfalu minőségből nem tudtak lényegesen elmozdulni, amelyeket – éppen ezért – nagyarányú népességvesztés jellemez az utóbbi évtizedekben. (Ne feledjük, hogy ezek tízezres nagyságú települések, tehát itt egy mintegy 15%-os csökkenési arány 1500 embert jelent, ami adott esetben öt-hat, sőt a mostani méreteket figyelem-

be véve akár tíz dunántúli vagy észak-borsodi kistelepülést, aprófalut is jelenlhet. Tehát itt a magas arányok nagy mennyiségi adatokkal párosulnak.) Ezek a települések megrekedtek a fejlődés óriásfalu stádiumában, és nagyon kevés az esélyük arra, hogy valamilyen speciális energiát találva a fejlődés szokványos ívét be tudják járni. Ide tartozik Vésztő, Dévaványa, Füzesgyarmat vagy Komádi.

Komádi a Debrecen–Békéscsaba közötti térség Berettyóújfalu és Szeghalom által le nem fedett, középszintű funkciókkal nem rendelkező városiányos területén fekszik. Tehát Komádi nem egy a sok közül, hanem olyan település, amelyet eléggé el nem ítéltető módon elhanyagoltunk, nem figyeltünk rá, és ez azért fontos, mert tényleges vonzáskörzete van. A fejlesztés nemcsak Komádi szempontjából lényeges, hanem – mivel a bihari határmenti területek természetes központja – a vonzáskörzetnek is érdekei fűződnek Komádi fejlesztéséhez.

Érdekes helyzet alakult ki a dél-békési térségben, ahol az első csoportba sorolt Mezőkovácsháza mellett több olyan település van, amely e harmadik típusba tartozik. A száz éve telepített Medgyesegyházán kívül itt találjuk az egészen eltérő fejlődésű Mezőhegyest, valamint Tótkomlóst, amely a tipikus kismezővárosi Battonyával együtt mezővárosi fejlődéstípust képvisel. Itt az a helyzet, hogy a nagyjából azonos nagyságú települések közül az OTK kiválasztotta Mezőkovácsházát, és preferálta a többivel szemben, ugyanakkor azonban a reálfolyamatok, illetőleg a reálisan létező tércapcsolatok ezt nem igazolták: egy „széllal szembeni fejlesztés” valósult meg, ami azt eredményezte, hogy ezek a központi forrásokból nem fejlesztett települések tulajdonképpen versenytársak tudtak mindvégig maradni. Battonya esetében bizonyos szubjektív tényezők is oda vezettek, hogy az 1981-es módosításnál a nagyközség középfokú társközponti besorolást kapott. A térség fejlesztési gondjai azonban ezzel távolról sem oldódtak meg (*Dövényi Z. né–Dövényi Z.* 1982).

Ami ebben a típusban a fejlesztés lehetőségeit illeti, egyértelműen a saját struktúrában benne lévő lehetőségekre kell építeni. Most már kár lenne iparosítani, mert kevés az ipari munkaerő. A mostani, megváltozott helyzetben mindenképpen az élelmiszergazdaságra kell építenünk például Vésztő jövőjét is. Hasonló a helyzet Mezőhegyesen, ahol igen kiváló mezőgazdasági kombinát működik, amely a cukorgyárat is magába foglalja, s emellett idegenforgalmi funkciókat is ellát.

Nyilvánvaló, hogy a legtöbb gondot a harmadik típus okozza. A beavatkozásnak a lehetősége azonban itt is adott, és indokoltsága is itt a legnagyobb, függetlenül attól, hogy tulajdonképpen minden település sajátos

arculatú struktúra (tehát a tipizálásra tett kísérlet is nagyon sok helyen nyilván támadható), átmenetek sorozatán keresztül fogható meg.

Egészeiben véve, az óriásfalvak–kisvárosok fejlődési sor különböző stádiumaira, illetve az egész kérdéskörre, a fejlesztés stratégiájára két megoldás kínálkozik: vagy hagyjuk ezeket a településeket abban a helyzetben, amiben vannak (ez volt kimondva-kimondatlanul az 1970-es évek fejlesztési terveiben kodifikálva is, legalábbis a tények ide vezettek), vagy pedig megpróbáljuk különböző eszközökkel befolyásolni a településrendszer fontos tagjainak a fejlődését. Csak a második változat jelöl járható utat: a kisvárossá fejlődést elősegíteni ott, ahol eddig ez nem zajlott le, és megerősíteni ott, ahol már a magasabb, előrehaladottabb fejlődési fázisba jutottak el.

Ha fejlett vagy legalábbis fejlődő kisváros-hálózattal rendelkezünk, akkor ennek elemei képesek tehermentesíteni a nagy- és középváros-hálózatot, az oda özönlő népességnek egy részét felfogni, és ezáltal össztársadalmi szinten „olcsóbbá tenni” ezt a folyamatot. Nem közömbös ugyanakkor az sem, hogy a prosperáló kisváros-hálózat révén közelebb kerülnek a falvakhoz mindazok a funkciók, szolgáltatások, amelyek hiánya ezek népességmegtartó-képességének csökkenéséhez vezet.

A tanyák

A több tudományág által nemzetközileg is számontartott és kutatott magyar tanyai települési és gazdálkodási rendszer az Alföld területére koncentrálódik és hosszú történelmi fejlődési folyamat eredménye. E folyamat kezdete a törökök kiűzése utáni úratelepülés időszakára tehető és több tanyásodási hullámra bontható. Ezek közül jelentőségénél fogva kiemelkedik az állattenyésztés XVIII. századi külterjes formái által szükségessé tett ideiglenes szállások felváltása, a szántóföldi növénytermelésre való áttérés által létrejött állandóbb, majd állandó jellegű tanyákra való kirajzás, a folyószabályozások révén birtokba, illetve művelésbe vehető, korábban árvízjárta területek tanyásodása, a Duna–Tisza közti Homokhátság homoktalajainak megkötése, illetve az országos filoxerajárvány utáni intenzív szőlő- és gyümölcstermelő gazdaságok általi hasznosításával összefüggő tanyásodási hullám. Ezeken az Alföld egészét vagy egyes nagy térségeit érintő és már akkor differenciálódást eredményező tanyásodási hullámokon túl egyes területeken a parcellázások és egyéb helyi tényezők további különbségeket eredményeztek. Ezek hatására az Alföld tanyás gazdálkodási és te-

lepusási rendszere egyidőben volt általános érvényű és belső területi differenciáltságú már a felszabadulás előtt is. A belterületi ház és a külterületi tanya közötti funkcionális kapcsolat fokozatosan lazult: a tanyák egyre nagyobb hányada vált valódi szóróvánnyá – tulajdonosaik nem rendelkeztek többé belterületi házzal.

A felszabadulás utáni földosztás a tanyásodás utolsó nagy hullámát indította meg az Alföldön: néhány év alatt mintegy 75 000 új tanyát építettek a frissen földhöz juttatottak. E hullámmal le is zárult az alföldi tanya-gazdálkodási és települési rendszer felfelé ívelő nagy szakasza, átadta helyét a tanyafelszámolódás máig is tartó, ugyancsak több különböző időszakra bontható és területileg differenciált módon végbemenő folyamatának.

A tanyafelszámolódás folyamatának kezdete már néhány évvel az utolsó nagy tanyásodási hullám után érzékelhető. Okai összetettek ugyan, de mindenképpen a felszabadulást követő nagyarányú társadalmi–gazdasági változások részei és következményei. Közöttük szerepet kap a belterületi házak államosítása, a „községesítés” folyamata, a Tanyai Tanács tevékenysége, de alapvető a nagyüzemi mezőgazdaság megteremtésére irányuló, meg-megújuló és eredményét tekintve mindenképpen sikeres törekvés. A mezőgazdaság szocialista átszervezése ellentmondást teremtett az agrártermelés új szervezeti keretei és az anakronisztikussá vált településforma között, ami a tanyák és ezzel a tanyai népesség számának csökkenéséhez vezetett. Ez a folyamat egybeesett az extenzív iparosítás nyomán zajló társadalmi átrétegződéssel, a népesség területi átrendeződésével és társadalompolitikai céljainkkal is összhangban állt.

A tanyai népesség csökkenése azonban nem a kezdetben várt gyorsasággal és egyöntetűséggel következett be. Egyéb és nem csak gazdasági természetű tényezők mellett a háztáji gazdaságok szerepének megnövekedése növelte az ennek a formának kedvező lehetőséget biztosító tanyák gazdasági bázisát. A területi differenciálódás oldaláról nézve: mivel a mezőgazdasági termelés szerkezete és üzemformái a természeti viszonyokból és termelési tradíciókból következően területenként eltérőek, különböző a termelés új módja és a tanya között létrejött ellentmondás mélysége, valamint az annak nyomán lezajló népességszám-csökkenés mértéke is. Ez a rendelkezésünkre álló statisztikai adatokból – megközelítő pontossággal, de a folyamat jellegzetességeit jól tükröző módon – a külterületi népesség (reprezentatív adatok szerint négyötödük tanyai lakos!) változásának területi különbségein keresztül fogható meg.

Ezek az adatok és számos elemzés (Becsei J. 1966, 1983; Lettrich E.

1968; Petri E. 1971, 1976; Tóth J. 1971, 1977; Beluszky P. 1973; Romány P. 1973; Király L. 1984) azt bizonyítják, hogy az Alföldön belüli területi differenciák lényegesen megnöttek, a tanyák differenciálódtak, a bennük élők életkörülményei nagyban megváltoztak.

A külterületi népesség csökkenése a felszabadulást követő censzusok adatai szerint lényeges dekádönkénti eltéréseket mutat. Az 1949–1960 közötti időszak a termelőszövetkezeti politika vargabetűi, az 1956-os események következményei, a viszonylag magas természetes szaporodás okán még viszonylag szolid, alföldi viszonylatban 20% alatti (190 ezer fős) külterületi népességcsökkenést eredményez. A külterületi népsűrűség a dekád végén még mindig 25,5 fő/km² (16. táblázat).

Az 1960-as években az abszolút számokat tekintve lényegében változatlan tömeggel csökken az Alföld külterületi népessége, de a kisebb bázison ez az arányszámok növekedését jelenti. Szerepet játszik ebben a nagyüzemi mezőgazdaság végleges megteremtésének ténye éppúgy, mint a csökkenő természetes szaporodás vagy a tanyákkal kapcsolatos rideg adminisztratív szemlélet.

Az 1970-es évtized reálfolyamatai az alföldi tanyavilág további differenciálódásához vezetnek. Ez az évtized gyakorlatilag visszavonhatatlanul megszünteti a tanyarendszert a Tiszántúl kiterjedt területein, másutt (elsősorban a Duna–Tisza közti Homokhátságon) többé-kevésbé stabilizálja azt. Ez a stabilizáció azonban már egy modernizálódó, az új munka- és életkörülményekhez rugalmasan alkalmazkodó tanyarendszert állandósít és a spontán, természetesen gazdasági gyökerű folyamatban az országos rendelkezések és megyei intézkedések eredményei (villamosítás, útépitések, üzlethálózat kiterjesztése stb.) is ötvöződnék. A tanyák differenciálódnak, egészen új típusok (pl. hobbitanya) jelennek meg.

Égésében véve a csökkenés mértéke nőtt (17. táblázat), az Alföld egészét tekintve meghaladta a 43%-ot. Ennek ellenére az Alföld külterületi népességének aránya 1980-ban még mindig több mint kétszerese (9,1%) az országos átlagnak (4,4%). Az Alföldön belül is növekednek azok a térségek, ahol egyáltalán nincs vagy minimális létszámú a külterületi lakosság. Bács-Kiskun megyében ugyanakkor több mint százezer ember, az össznépesség csaknem ötöde tanyákon él, túlnyomó többségben a Homokhátság területén, ahol az 50% feletti külterületi lakosság-arány sem ritkaság (22. ábra).

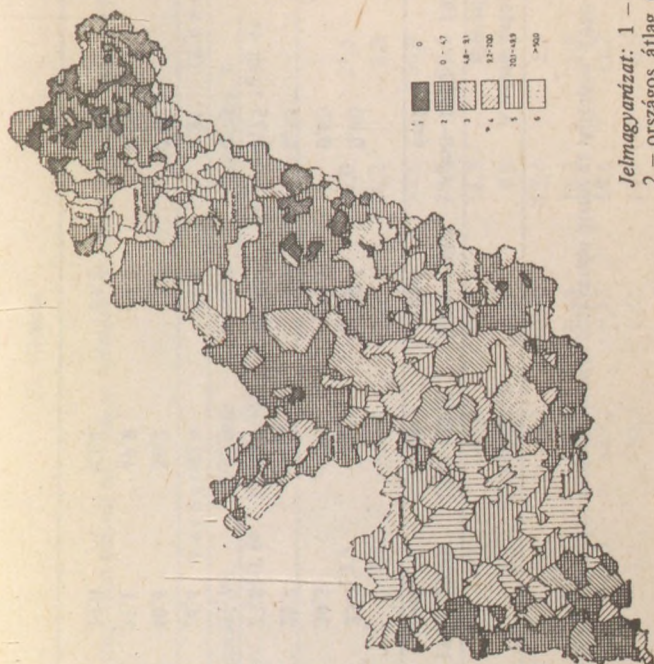
A külterületi népesség differenciált ütemű csökkenése aszerint is értelmezhető, hogy a külterület város vagy község tartozéka. Az Alföldön és az ország egészében is tartósan érvényesülő sajátosság, hogy a város külte-

16. táblázat

A külterületi (nagy részt tanyai) népesség csökkenési üteme az Alföldön, 1960–1980

Megnevezés	Össznépesség, fő			Külterületi népesség, fő			A külterületi népesség aránya, %		
	1960. év	1970. év	1980. év	1960. év	1970. év	1980. év	1960. év	1970. év	1980. év
Bács-Kiskun	593.131	569.156	568.903	210.977	162.111	101.002	35,6	28,5	17,8
Békés	473.663	441.081	436.910	112.019	67.946	34.567	23,6	15,4	7,9
Csongrád	433.197	445.220	456.300	121.165	90.615	56.937	28,0	20,4	12,5
<i>Dél-Alföld</i>	1.499.991	1.455.457	1.462.113	444.161	320.672	192.506	29,6	22,1	13,2
Hajdú-Bihar	533.190	528.118	551.448	75.854	54.820	26.674	14,2	10,4	4,8
Szabolcs-Szatmár	616.928	572.943	593.829	83.699	63.281	36.125	13,6	11,0	6,1
Szolnok	464.433	442.287	446.708	90.162	53.705	23.510	19,4	12,1	5,3
<i>Észak-Alföld</i>	1.614.551	1.543.348	1.592.085	249.715	171.806	86.309	15,5	11,1	5,4
Alföld összesen	3.114.542	2.998.805	3.054.198	693.876	492.478	278.815	22,3	16,4	9,1

22. ábra: A külterületi lakónépesség aránya az Alföldön, 1980

Jelmagyarázat: 1 – külterületi népesség nincs;
 2 – országos átlag (4,7%) alatti arány; 3 – az országos és alföldi átlag (9,1%) közötti arány;
 4 – az alföldi átlag és 30,0% közötti arány; 5 – 20,1 és 50,0% között; 6 – 50,0% fölött

17. táblázat

A külterületi (nagyreszt tanyai) népesség csökkenési üteme az Alföldön, 1960–1980

Megnevezés	Csökkenés, %			A relatív aránycsökkenést kifejező C-koefficiens értéke		
	1960–1970 évek	1970–1980 évek	1960–1980 évek	1960–1970 évek	1970–1980 évek	1960–1980 évek
Bács-Kiskun	23,2	37,7	52,1	0,80	0,62	0,50
Békés	39,3	49,1	69,1	0,65	0,51	0,33
Csongrád	25,2	37,2	53,0	0,73	0,61	0,45
<i>Dél-Alföld</i>	27,8	40,0	56,7	0,75	0,60	0,45
Hajdú-Bihar	27,7	51,3	64,8	0,73	0,46	0,34
Szabolcs-Szatmár	24,4	42,9	56,8	0,81	0,55	0,45
Szolnok	40,4	56,2	73,9	0,62	0,44	0,27
<i>Észak-Alföld</i>	31,1	49,8	65,4	0,72	0,49	0,35
Alföld összesen	29,0	43,4	59,8	0,74	0,55	0,41

A külterületi (nagyreszt tanyai) népesség az Alföldön városok és községek szerint, 1970–1980

Megnevezés	Városok			Községek				
	Részarány, %		Változás 1970–1980. között, %	Részarány, %		Változás 1970–1980. között, %		
	1970. év	1980. év		1970. év	1980. év			
Bács-Kiskun	17,1	12,3	-19,1	0,72	35,0	21,5	-42,9	0,61
Békés	14,0	7,8	-38,1	0,56	16,2	8,0	-54,7	0,49
Csongrád	8,8	4,4	-46,3	0,50	42,1	30,0	-33,6	0,71
Dél-Alföld	12,7	7,8	-32,6	0,61	29,8	18,5	-42,6	0,62
Hajdú-Bihar	9,3	3,6	-55,5	0,39	11,3	6,1	-48,3	0,54
Szabolcs-Szatmár	14,9	8,5	-25,3	0,57	9,9	5,1	-51,0	0,52
Szolnok	10,4	5,0	-48,2	0,48	13,4	5,5	-60,8	0,41
Észak-Alföld	11,0	5,3	-43,6	0,48	11,2	5,5	-53,3	0,49
Alföld összesen	11,9	6,6	-37,3	0,55	19,6	11,2	-46,0	0,57
Magyarország	7,3	3,7	-37,7	0,51	11,9	6,5	-47,7	0,55

19. táblázat

A népesség kor és nem szerinti összetétele város és község,
valamint kül- és belterületi bontásban, 1980

	Korcsoport, %			
	0–14. év	15–39. év	40–59. év	60–X év
Városok belterülete	23,7	38,8	23,4	14,1
Ebből: férfi	25,2	39,7	23,2	11,9
nő	22,2	38,1	23,6	16,1
1000 férfira jutó nő	941	1024	1082	1447
Városok külterülete	21,3	36,0	26,0	16,7
Ebből: férfi	21,4	38,3	25,1	15,2
nő	21,3	33,3	27,0	18,4
1000 férfira jutó nő	924	806	994	1121
Községek belterülete	22,8	33,7	26,1	17,9
Ebből: férfi	23,4	35,6	25,4	15,6
nő	21,2	31,9	26,8	20,1
1000 férfira jutó nő	945	937	1187	1346
Községek külterülete	21,2	33,2	26,7	18,9
Ebből: férfi	21,1	36,0	25,6	17,3
nő	21,2	30,3	27,9	20,6
1000 férfira jutó nő	959	807	1047	1136

rületi népességaránya mintegy fele a községekének és a városokhoz tartozó külterületek népességmegtartó képessége szignifikánsan nagyobb (18. táblázat). Ez még akkor is figyelemre méltó, ha a relatív népességgkoncentrációt számszerűsítő C-koefficiens a községekben mutat magasabb értéket, ahol a külterületi népesség gyorsabban csökken ugyan, de az össznépesség fogyása is nagy arányú.

Időnként túl sommásan ítélünk a külterületi népesség korösszetételével kapcsolatosan is. Ha az országos adatokat és azok város–község, külterület–belterület szerinti bontását vizsgáljuk, viszonylag csekély különbségeket regisztrálhatunk (19. táblázat). Az átlagértékek természetesen e szempontból is nagy szélsőségeket takarnak: az előregedési folyamat különböző stádiumait mutatják sokszor egyetlen település eltérő határterезei is, máshol – főleg a városokhoz közel eső tanyaövekben – egészen juvenilis korösszetétel tapasztalható.

Az urbanizációs folyamat nem hagyta érintetlenül az alföldi tanyavilágot sem. Legdöntőbb hatása e tipikusan alföldi településformára ugyan a tanyák gyors és területileg differenciált megszűnése, a lakosság városokba és falvakba, urbanizáltabb körülmények közé költözése volt, de ugyanak-

kor a tartósan fennmaradt Duna-Tisza közí kedvező fekvésű, városközeli tanyákon élők életkörülményei lényegesen javultak (villany, gáz, közlekedés; egészségügyi, kereskedelmi stb. ellátás). Megújulnak a tanyák morfológiailag is. Ma már egyrésztük olyan család lakóhelye, amelynek a tradicionális agrártermeléshez alig van köze. Szaporodnak a tanyákból átalakított „második otthonok” is.

Az urbanizációs folyamat tanyás térségekben is megnyilvánuló sajátossága, hogy a külterületi népesség általánosnak mondható csökkenése mellett erőteljes koncentráció is érvényesül. Szerte az országban, de első sorban Bács-Kiskun megye területén a szórt tanyás külterületek gyorsuló ütemű elnéptelenedésével párhuzamosan új csoportos települések jöttek és jönnek létre (Csatári B. – Enyedi Gy. 1985). Ezek szorosan kötődnek valamely mezőgazdasági nagyüzemhez, viszonylag kedvező közlekedéshálójaihoz. A bennük folyó lakásépítési tevékenység gyors, a lakások paraméterei az országos átlagnál jobbakk. Lakóik korösszetétele kedvezőbb, természetes szaporodása magasabb a községi átlagnál. Legtöbbjük a folyamatos beköltözés révén is növekvő lélekszámú. Nagyrészt megoldatlan ugyanakkor e települések alapellátása, és – miután más községek külterületén jöttek létre –, nincs megfelelő érdekképviselőjük sem. Közülük a legfejlettebbek községgé nyilvánítása feltétlenül indokolt, míg a többiekénél az elöljáróság rendszere adhatná az érdekképviselő keretét.

A szőlő- és gyümölcsstermesztés, az állattenyésztés, a szakszövetkezeti forma, a háztáji gazdaság jelentőségének növekedése tartós gazdasági alapot biztosít a tanyák számára. Az infrastruktúra fejlődése ugyanakkor fokozatosan megteremti annak lehetőségét, hogy a tanyán élők hátrányai csökkenjenek. A tanyákhoz kötött mezőgazdasági termelés rentabilitása és magas aránya (Király L. 1984), valamint az infrastrukturális ellátás ellentmondásos, vontatott, de mégiscsak érzékelhető fejlődése egyaránt azt jelzi, hogy a differenciáltan változó tanyavilág létével – módosult formában, nem mint felszámolandó, talán szűgyelni való településformával, hanem mint településrendszerünk sajátos fejlődési ívű elemével – a jövőben is számolnunk kell.

*Az urbanizáció egy sajátos alföldi „terméke”:
a közép-békési településegység*

A közép-békési településegység az ország legnagyobb kiterjedésű, egészét tekintve viszonylagos elmaradottsággal jellemezhető részén, az Al-

feldön helyezkedik el. Az Alföld történelmi fejlődésünk sajátosságai következtében korábban is az ország elmaradott területei között volt számontartható (*Enyedi Gy.* 1970). Ez a helyzet a felszabadulás után sem változott meg lényegesen, hiszen az első két évtizedben – elsősorban a gyors újjáépítés, a szocialista iparosítás követelményeinek megfelelően – a már kialakult országos térszerkezet leghatékonyabb elemeit fejlesztettük tovább. A kedvezőtlen helyzetben volt Alföld csak a mezőgazdaság szocialista átszervezése révén felszabaduló munkaerejével vett részt ebben a folyamatban.

Az Alföld egészen belül azonban már ebben az időszakban is – méginkább céltudatos Alföld-fejlesztés kialakulásától, az 1960-as évek második felétől kezdve – volt néhány olyan térség, ahol a fejlődés iránya és jellege az országoshoz hasonló, üteme azzal megegyező, esetenként azt meghaladó volt.

Kicsiben tehát az Alföldön belül ugyanaz a folyamat játszódott le és volt értelmezhető, mint az Alföld és a többi országrész között nagyban. Az Alföldön belül egyes térségek korábban kezdtek el gyorsabban fejlődni, míg más térségek hátrább maradtak, időben később zárkóztak fel. Az Alföld *megváltozott gazdaságföldrajzi helyzete*, a rajta átmenő közlekedési útvonalak, nemzetközi forgalmi irányok jelentőségének megváltozása is hozzájárult ahhoz, hogy egyes térségei a hatékonyabb termelőerő-fejlesztés területeivé lettek.

Korábbi történeti fejlődésünk sajátosságai következtében és az újabb, a gazdaságföldrajzi helyzet megváltozásából fakadó sajátosságok révén az Alföld *térszerkezete* jellegzetesen alakult (*Tóth J.* 1980). A viszonylag laza textúrában a fejlesztés gócai a spontán fejlődés eredményeire épülően, a fő közlekedési útvonalakra mint erővonalakra fűződtek fel, illetve a nagyobb települések voltak. Ennek megfelelően az Alföldön a Budapest–Cegléd–Szolnok–Debrecen–Nyíregyháza–Záhony és a Kecskemét–Szeged vonal volt az, amely a fejlődés első szakaszában dinamizálódott. Későbbi időszakban ugyanez a jelenség figyelhető meg a magyarországi Duna-szakasz déli részén, a Tisza Szolnok–Szeged közötti szakaszán, a Nyírség néhány központjában és a közép-békési térségben is.

Az Alföld társadalmi-gazdasági fejlődése II. világháború utáni szakaszának átfogó, megközelítőleg minden elemre kiterjedő és a területi differenciákat is figyelembe vevő értékelő elemzése még a jövő feladata. Most ennek a kérdésnek csak néhány vonatkozására térünk ki. A területfejlesztés Alfölddel kapcsolatos globális feladata a makrokörzet termelőerői fejlettségi szintjének közelítése a többi országrész szintjéhez. Emellett és eh-

hez azt kell figyelembe venni, hogy *a térség korántsem homogén*: ma már a termelőerők fejlettségi szintjét tekintve számos viszonylagosan fejlett térség különíthető el az Alföldön.

Ez az inhomogenitás a fejlesztés módját, eszközeit tekintve is *differenciálást* követel meg. A területfejlesztés és a településhálózat-fejlesztés szoros kölcsönkapcsolatát figyelembe véve ez azt is jelenti, hogy a településhálózat fejlesztésében is érvényesíteni kell ezt a differenciálást. Ez a hosszú ideig érvényben volt Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióban sem olyan értelemben nem tükröződött, hogy az Alföld és a többi országrész településhálózatát a sajátosságokat figyelembe véve kezelte és fejlesztésüket annak megfelelően tervezte volna, sem pedig úgy, hogy az Alföld egyes térségein belül differenciált volna. Ez különösen olyan szempontból volt hátrányos, hogy a problémákat egybemosta, illetve *uniformizáltsága* következtében nem volt kellően hatékony a problémák megoldására. Ez sok esetben olyan következményhez vezetett, amely a régi struktúrák konzerválódását eredményezte.

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióban az egyes hierarchiaszintekhez tartozó települések — a koncepció egyik alapvető céljának megfelelően — nagyjából *azonos sűrűséggel* helyezkedtek el az Alföld területén is. Ez annak ellenére volt így, hogy az Alföldön belül lényeges differenciák vannak a településnagyságot, településszerkezetet, a bel- és külterületi népesség arányait tekintve. Ez a helyzet számos helyen *érdeklentétre* vezetett a településhálózat-fejlesztési koncepcióval kapcsolatban a besorolások szintjét, jogosultságát, indokoltságát tekintve egyaránt — különösen annak következtében, hogy az egyes hierarchia-szintekhez kimondva vagy kimondatlanul fejlesztési eszközök kötődtek.

Az Alföld egyes térségeiben a településhálózat adottságai olyanok, hogy a települések közül csak a központi fekvés vagy valamely más tényező alapján lehetett kiemelni egyet és magasabb fejlesztési kategóriába, illetve hierarchia-szintbe sorolni, nem pedig annak következtében, hogy az adott település — központi funkcióit, urbanizáltsági szintjét tekintve — valóban kiemelkedett közvetlen környezetéből. Ez a fejlesztés stratégiáját, illetve az ehhez fűződő érdekeket tekintve nem szerencsés megoldás: olyan településhierarchia-rendszer kialakulását preferálta, amelynek alapjai — az ország egyéb területeitől eltérően — az Alföldön nincsenek meg. Az Alföld sajátos településstruktúrájának adottságaira ez a szisztéma *csak konfliktussokkal* épülhetett rá (Tóth J. 1978, 1979).

A területi homogenitást tükröző perspektívikus településhálózat el-

lentétben áll a tényleges *területi heterogenitással*. Ez nemcsak a település-hálózatra vonatkoztatva van így, hanem az általa kifejezésre juttatott termelőerő-fejlettséget és gazdasági struktúrát tekintve is. Amennyiben a területfejlesztés elismer az Alföldön néhány fejlesztési gócot, súlyponti területet, és ezek hatékony fejlesztésével operál, ennek segítségével próbálja a térség egészét nivellálni, a terület- és településfejlesztés közötti erős kölcsönkapcsolat törvényszerű következményeképpen e területek településátlományát, -hálózatát is *eltérő módon kell kezelje*, mint az e területekhez nem sorolható térség településeit.

A településhálózat-fejlesztési koncepcióban az Alföldön is figyelembe kell venni az urbanizálódási folyamat eredményeképpen létrejövő *agglomerációs tendenciákat* még akkor is, ha ezek itt *csak kezdeti stádiumukban* mutathatók ki. Ezek közigazgatási elismerése megtörtént a fejlődés legelőrehaladottabb szakaszába jutott Szeged térségében (*Krajkó Gy. – Pénzes I. – Tóth J.* 1969), de hasonló tendenciák érvényesülnek Szolnok (*Pál Á.* 1979), Debrecen (*Papp A.* 1975) környékén, és egészen sajátos formában a *közép-békési városrégióban* (*Tóth J.* 1979).

Az ország egészét átfogó és a felszabadulás után, de különösen az utóbbi két évtizedben felgyorsult urbanizációs folyamat felszínre hozta a települések intercentrális kapcsolatainak erősödését, többoldalúvá válását is. Ennek megfelelően az ország településhálózatában és térszerkezetében megjelentek a szorosabb együttműködésben, egymásrautaltságban élő települések kisebb-nagyobb területre kiterjedő együttesei. Ezeknek az urbanizációs folyamat előrehaladottsága és a területi kapcsolatok intenzitása, többoldalúsága alapján *három fokozata* különíthető el napjainkban (*Tóth J.* 1980). Az elsőbe, a legintenzívebb együttélést megvalósító formációba, az *agglomerációk* és agglomerálódott területek zónájába a budapesti agglomeráción kívül az ÉK–DNY irányú úgynevezett ipari, de egyben urbanizációs tengely menti települések tartoznak. Az agglomerálódás alacsonyabb szintjét képviselő *településegységek* területi elhelyezkedésében már az ország kevésbé fejlett, kevésbé urbanizált térségei is szóhoz jutnak. Ezek között tölt be fontos szerepet a közép-békési településegységek. Amellett, hogy a településegységek fejlesztésére az ország egész területén a mostaninál nagyobb figyelmet kell szentelni, már most fel kell figyelniük az ún. *településcsoportokra*, amelyek főleg az Alföldön található nagyobb számban és továbbfejlődésükkel, tagjaik fokozódó urbanizálódásával, a tagok közötti kölcsönkapcsolatok erősödésével a közeljövőben szintén a koordinált fejlesztés szükségességének kérdés-komplexumával találjuk magunkat szembe (23. ábra).

A magyar településhálózat konfigurációja — a legmagasabb hierarchia-szinteket tekintve — Budapest mint országos központ körül *kettős gyűrűs szerkezetet* mutat. E gyűrűknek a Budapestről kiinduló radiális erővonalak mentén elhelyezkedő tagjai között számos helyen ún. *hiánycentrumokat* találunk. E hiánycentrumok sorában a belső gyűrűben fontos szerepet tölt be a tatai medence, Tatabánya, Tata és Oroszlány településegüttese, mint e településgyűrű ÉNy-i tagja, és Debrecen és Szeged között hasonló funkciójú a közép-békési településegüttes az országos külső településgyűrűben.

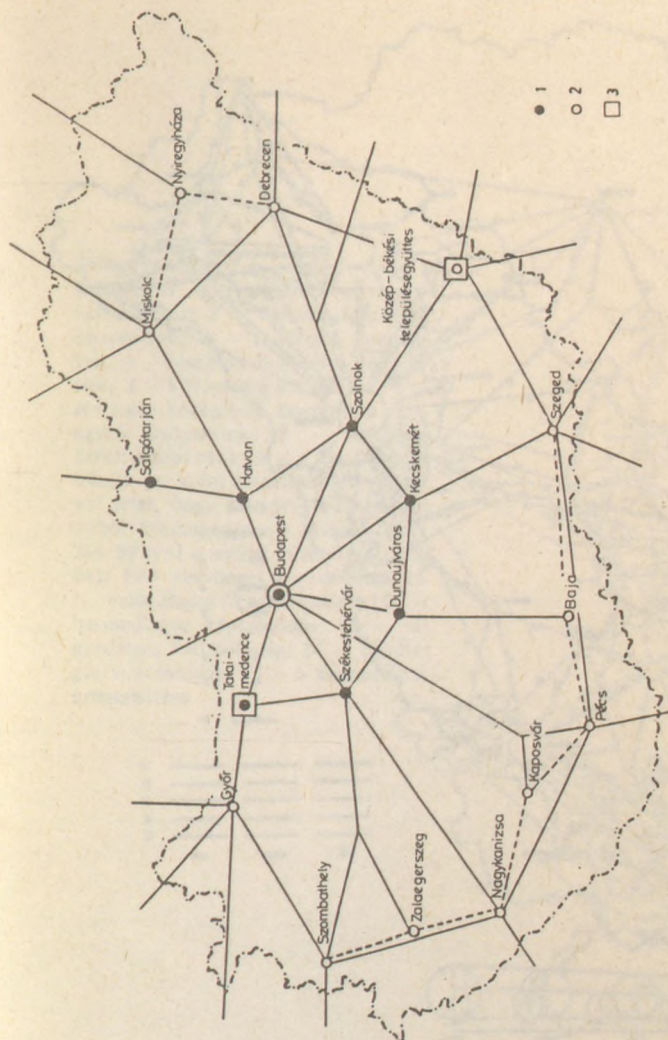
E radiális-gyűrűs elrendeződés a magyar településhálózatnak lényegi sajátossága, amelyre *rá kell építeni* a településhálózat fejlesztési koncepcióját, és amelynek figyelembe vétele nélkül nem oldható meg hatékonyan a távlati fejlesztés kérdéskomplexuma (24. ábra).

A közép-békési, környezeténél fejlettebb terület nem egy városi központtal rendelkezik, mint az Szeged, Szolnok, Kecskemét, Debrecen vagy Nyíregyháza esetében, az Alföld más részein megszokott, hanem e viszonylagosan fejlett térség három városból (Békéscsaba, Gyula, Békés) áll. E három város között a funkciók bizonyos megosztottsága is megvalósult, szoros *funkcionális kapcsolatban állnak egymással*, az intercentrális kapcsolatrendszer az Alföld más részeihez viszonyítva itt a legerősebb (25. ábra). A három jogilag is elismert városhoz további két földrajzi értelemben vett város, Mezőberény és Sarkad, valamint a köztes terület néhány kisebb települése csatlakozik.

Ennek a térségnek az ország érdekeit is szem előtt tartó fejlesztése abból a sajátosságból következően, hogy mint fejlesztési pólus, nem egycsúcsú, hanem több településből áll, mintegy városrégiót alkot, problematikáját tekintve számos, a többitől eltérő vonást mutat. Az 1978–1981 között folytatott részletes kutatás alapgondolata az volt, hogy e térség fejlesztése az objektív fejlődési folyamatokra épülő koordináció alapjainak feltárásával és megvalósulásával *meggyorsítható*, és e gyorsított fejlesztés nem csak e térségnek magának, hanem az Alföld fejlesztésében is hasznos, sőt az ország egésze *egészséges térszerkezetének kialakításában* fontos elem. A kutatás a vizsgált összetett folyamatnak megfelelően *multidiszciplináris team* keretében történt.

Az induló hipotézis — a szakirodalomban fellelhető adatok (Bakonyi D. 1973, Kiss I. 1976, Mathejka M. 1974, Tóth J. 1977), a nemzetközi és hazai tendenciák értelmezése és óvatos extrapolálása, valamint a közép-békési városrégió egészére és egyes tagjaira: Békésre (Becsei J. 1972), Bé-

24. ábra: A magyar településhálózat konfigurációja

Jelmagyarázat: 1 – a belső gyűrű települései; 2 – a külső gyűrű települései; 3 – településegységek

25. ábra: Az Alföld intercentrális kapcsolatrendszere az interurbán telefonhívások alapján, 1972

Jelmagyarázat: 1 – a kör területe a bekapcsolt telefonállomások számával arányos; 2 – kiemelt felsőfokú központok; 3 – felsőfokú központok; 4 – részleges felsőfokú központok; 5 – középfokú központok; 6 – részleges középfokú központok; 7 – egyéb központok; 8 – Alföldön kívüli központok; 9 – a kapcsolódás iránya (a szám százaléérték, amely azt jelzi, hogy a kapcsolódó településből kezdeményezett hívások hány %-a irányul a nyíllal jelzett centrumba); 10 – elsődleges kapcsolódás; 11 – másodlagos kapcsolódás; 12 – harmadlagos kapcsolódás; 13 – negyedleges kapcsolódás; 14 – ötödleges kapcsolódás; 15 – a kapcsolódás intenzivitása

késcsabára (Tóth J. 1976), Mezőberényre (Tóth J. 1977) vonatkozó addigi részletvizsgálatok eredményei alapján – az alábbiakat vélte kellő biztossággal megállapíthatónak:

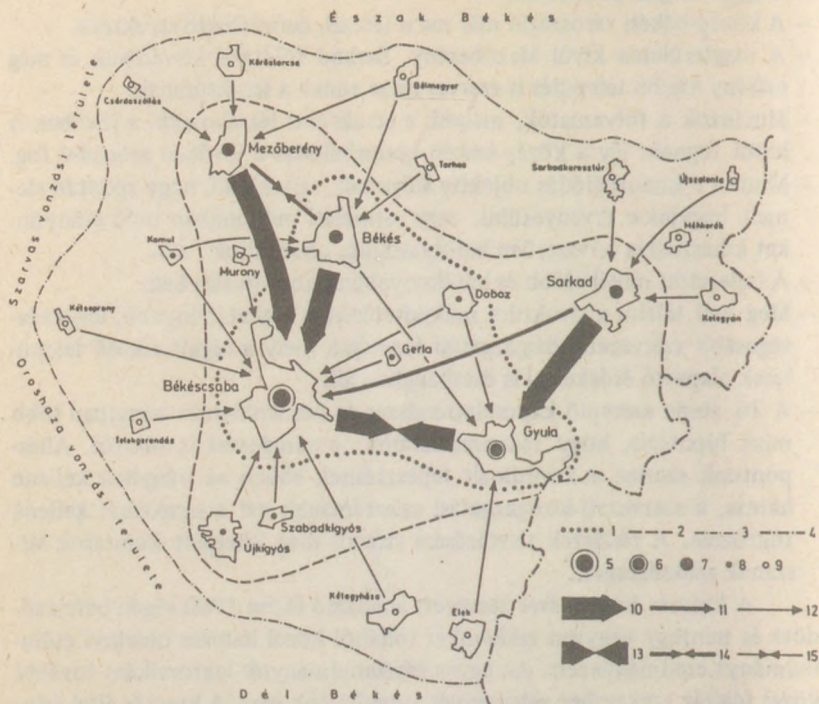
- A közép-békési városségió már ma is létező, definiálható struktúra.
- A magterületen kívül Mezőberény, Sarkad földrajzi kisvárosok és még néhány kisebb település is szerves része ennek a struktúrának.
- Mindazok a folyamatok, melyek e struktúrát létrehozták, a jövőben is hatni fognak, így a közép-békési konurbálódás a jövőben erősödni fog.
- Miután e konurbálódás objektív folyamat, rajtunk áll, hogy spontán elemeit hagyjuk-e érvényesülni, vagy termelési módunkban rejlő előnyünket kihasználva tervszerűen befolyásoljuk, „irányítjuk” azt.
- A fejlesztést minél előbb és hatékonyabban koordinálni kell.
- Meg kell találni a struktúra működtetésének leghatékonyabb, leggazdaságosabb szervezeti-közigazgatási formáját, mely a régiót alkotó települések alapvető érdekeivel is összhangban áll.
- A 26. ábrán szereplő kapcsolatrendszer és nomenklatura annyiban több mint hipotézis, hogy részvizsgálataink eredményeit is tükrözi. Álláspontunk szerint a koordinált fejlesztésnek ebben az irányban kellene hatnia, a szervezeti-közigazgatási szisztémának ezt a struktúrát kellene tükröznie. A részletek tisztázására viszont még kiterjedt kutatások látszanak szükségesnek.

A kutatás három évre tervezett analízáló fázisa 1980 végén befejeződött és mintegy negyven szakember tollából közel hatezer oldalnyi előtanulmányt eredményezett. Az egyes résztanulmányok lektoraiként további közel félszáz szakember véleményét ismerhettük meg. A kutatás által érintett szakterületek a geográfia különböző részdiszciplínáin túl kiterjedtek a szociológiára, az építészetre, a hidrológiára, a meteorológiára, a közgazdaságtanra és egyéb műszaki területekre is.

A kutatás koncepcióját és első évi részeredményeit országos szakmai vitára bocsátottuk (Tóth J. 1978), a vita lefolyását ismertettük (Tóth J. 1979). Legfőbb törekvésünk ezekkel a lépésekkel a kutatás sokoldalú orientálásának és társadalmi kontrolljának biztosítása volt.

Ez volt a célunk – a kérdéskörnek a megyei érdeklődési körben fontosságának megfelelő helyre állításán túl – a Békési Élet című megyei folyóirat hasábjain kezdeményezett vitával is (Tóth J. 1977). A tizenkét számon át tartó vita során az egyes szakterületek művelőin (Becsei J. 1979, Beluszky P. 1979, Dányi P. 1979, Kiss I. 1979, Körmendi K. 1979, Madarász T. 1978, Wagner M. 1980, Zoltán Z. 1978) kívül értékes szempontokra hívták fel a figyelmet az érintett városok és a megye vezetői (Araczkai J.

26. ábra: A közép-békési településegység (akkor: városrégió) elhatárolásának és kapcsolatrendszerének hipotézise 1977-ben

Jelmagyarázat: 1 – a városrégió magterületének határa; 2 – a városrégió határa; 3 – a városrégióhoz közvetlenül kapcsolódó területek határa; 4 – országhatár; 5 – városrégió-centrum; 6 – városrégió-paracentrum; 7 – bolygóváros; 8 – „alvóváros”-jellegű település; 9 – egyéb, a városrégióhoz intenzíven kapcsolódó települések; 10 – intenzív, domináns kapcsolatok; 11 – közepes intenzitású kapcsolatok; 12 – laza, domináns kapcsolatok; 13 – intenzív, kiegyensúlyozott kapcsolatok; 14 – közepes intenzitású, kiegyensúlyozott kapcsolatok; 15 – laza, kiegyensúlyozott kapcsolatok

1978, Bereczki A. 1979, Csatári B. 1978, Fekete A. 1978, Inokai J. 1977, Makoviczki J. 1978, Marsi Gy. 1978, Takács L. 1977) is. Ezeket a felvett gondolatokat a kutatás során már menet közben igyekeztünk hasznosítani. Úgy gondolom, hogy ezzel a kutatók számára nem túl általános eleven kontaktussal metodikai szempontból is érdekes – és eredményes – kísérletet végeztünk.

A problematikát több nemzetközi fórumon is ismertettük (Baukó T. –Tóth J. 1979, Dövényi Z. –Rakonczi J. 1979, Mosolygó L. 1979, Rakonczi J. 1978, Rakonczi J. –Tóth J. 1977, Simon I. –Tánczos-Szabó L. 1979, Tóth J. 1979, Tóth J. –Baukó T. –Rakonczi J. 1979). A fogadtatás és a visszhang kedvező volt.

Az analízáló fázist lezáró országos szakmai vitára összegző anyagot (Rakonczi J. –Tóth J. 1981) készítettünk, majd a vita anyagát kiadtuk (Tóth J. 1981). A VÁTI számára összegző esettanulmányban (Tóth J. –Simon I. –Rakonczi J. 1981) dolgoztuk fel a településeggyüttes problematikáját.

Az országos szakmai vita ajánlásait figyelembe véve öt kötetben foglaltuk össze azokat a fontosabb részletvizsgálatokat, elemzéseket és ajánlásokat, melyeket kutatásaink alapján fontosnak tartottunk (Tóth J. et al. 1981).

A kutatás végeztével a hipotézisben megfogalmazottakkal összhangban álló meggyőződésünk, hogy a közép-békési településeggyüttes fejlődése egyre inkább meghatározza a megye előrehaladását, és egyre fontosabb szerepet tölt be az Alföld térszerkezetében is. Célszerű, összehangolt fejlesztésében a térségi szemléletet kell uralkodóvá tenni annál is inkább, mert az előttünk álló évtizedekben országosan is a leginkább követhető és követendő területfejlesztési stratégia.

A szakmai viták után, az öt terjedelmes kötet elkészültével kezdeményezések történtek a kutatási anyag tervezési célú felhasználására. Bár ezek eléggé korlátozott sikerűeknek bizonyultak, a megállapítások jelentős része beépült a megye és (főleg) az érintett térség hetedik öt éves tervi koncepciójába. 1985 nyarán végül a térség területfejlesztési és -rendezési tervének munkálatai is megkezdődtek.

6. Településfejlesztési politikánk és az Alföld

Az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióval, a magyar településfejlesztési politika elvi célkitűzéseivel és gyakorlatával kapcsolatban az 1970-es évtized végén megélnékvált viták, az ország megváltozott világ gazdasági helyzetének tudatosulása eredményeképpen világossá vált, hogy az előttünk álló időszak minőségileg új településfejlesztési politikát követel meg. Amellett, hogy az érvényben levő koncepciót 1981-ben részlegesen módosították, megkezdődött – a korábbinál jó

val szélesebb körben – az új stratégia körvonalazása, és ösztönzést kaptak a településfejlesztési politika kimunkálását szolgáló kutatások is.

Az évtizedforduló tehát egyrészt az 1970-es évek településfejlesztési politikájának értékelésével egyfajta számvetést, másrészt a jövőben követhető (és követhető) utak, variánsok mérlegelését jelentette a szakemberek számára. Az ennek jegyében született munkák (*Beluszky P.* 1981b, *Enyedi Gy.* 1981, *Kőszegfalvi Gy.* 1980ab, 1981, *Lackó L.* 1981ab, *Zala Gy.* 1981a) már nagyrészt tükrözték azoknak a vitáknak az eredményeit is, melyek az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, valamint a Városépítési Tudományos Tervező Intézet illetékes szakemberei által készített különböző tervezetek fölött folytak. Ezekben a vitákban – e tervezetek véleményezésével – e sorok írója is részt vett (*Tóth J.* 1980b, 1981bcd).

Ugyanezekben az években megszorodtak a szakirodalomban az olyan publikációk, amelyek az 1970-es évek településfejlesztési politikájának neuralgikus pontjaival összefüggő vizsgálatokról adtak számot, vagy ezek végzésének szükségességét húzták alá. Ilyeneknek tekinthetők azok a munkák, amelyek a regionális sajátosságok fokozott figyelembevételére utalnak (*Mészáros R.* 1981, *Zala Gy.* 1981b, *Komlódi E.* 1981, *Kovács I.* 1981, *Szakolczai P.* 1981, *Dövényi Z. né–Dövényi Z.* 1982), a vonzáskörzetek és a szorosabb funkcionális együttesekbe szerveződött településcsoportok struktúráját és közös fejlesztési lehetőségeit elemzik (*Szántó Zs.* 1979, *Kiss I.* 1980, *Beluszky P.* 1981a, *Tóth J.* 1981e), a településhálózat és a közigazgatási területi beosztás kapcsolatával foglalkoznak (*Beluszky P.* 1980, *Szoboszlai Gy.–Wiener Gy.* 1980), vagy a kisvárosok problémakörének feltárására tesznek kísérletet (*Dövényi Z.* 1980, 1981, *Tóth J.* 1981f, *Mészáros R.* 1982). Ezek a munkák a gyakorlati igények felismeréséről, az azokra való gyors reagálásról tanúskodnak, és több részletkérdés tisztázásával hozzájárulnak az új helyzetnek megfelelő, megalapozott településfejlesztési politika kialakításához is.

Ez a fejezet településfejlesztési politikánk eddigi gyakorlatának és jövőben kívánatosnak ítélt változásainak bevallottan Alföld-centrikus áttekintésével és értékelésével foglalkozik.

Az 1970-es évek településfejlesztési politikájáról

Az elmúlt évtized a minden korábbi időszaknál tudatosabb településfejlesztési politika intervalluma hazánkban. Ebben döntő szerepe van az 1971-ben jóváhagyott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciónak,

amely egyrészt e politika stratégiai céljait, társadalmi-gazdasági fejlődésünk követelményeivel való kívánatos összhangját volt hivatva megadni, illetve biztosítani, másrészt e politika megvalósításának legfőbb kerete és eszköze volt. Ebből következően az évtized településhálózat-fejlesztési politikájának értékelése szükségképpen az OTK-ra koncentrál.

A 70-es évtizedben követett településhálózat-fejlesztési politika legdöntőbb pozitívumának – később részletezendő ellentmondásai, sőt hibái ellenére – az OTK megszületését és tényleges érvényét, hatását tarthatjuk. Az ország településhálózatának egészét egységes elvek szerint átfogni igyekvő politika abból a reális felismerésből fakadt, hogy társadalmi-gazdasági fejlődésünk adott szakaszában a településekkel kapcsolatos politika jelentősége mind a tervezés, mind pedig a lakosság életkörülményeinek alakulása oldaláról növekedni fog. Az OTK az 1970-es években:

- a szakmai és a szélesebb közvéleményben egyaránt tudatosította a települések összetartozását, hálózat-jellegét,
- eredményein (és hibáin) keresztül is tudatosította a népesség egyes csoportjainak a településekkel kapcsolatos érdekeit,
- az évtized során lezajló demokratizálódási folyamattal összhangban hozzájárult a lokálpatriotizmus egészséges megerősödéséhez, és ezzel számottevő helyi településfejlesztési energiákat aktivált,
- hozzájárult Budapest magyar településhálózaton belüli túlsúlyának lényeges csökkentéséhez,
- nagy szerepe volt abban, hogy a magyar nagy- és középvárosok dinamikusan fejlődjenek, a városhálózat többi tagjai közül kiemelkedjenek és ezáltal a későbbi differenciált fejlesztés számára kedvezőbb hálózati feltételek teremthetők,
- egyes, korábban városhiányos területeken koncentrált, céltudatos fejlesztéssel új, dinamikus központokat hozott létre,
- hozzájárult az azonos hierarchiasztintű települések közötti fejlettségi-ellátottsági szintdifferenciák kiegyenlítődése szükségességének tudatosításához, esetenként magához a kiegyenlítődéshöz is,
- a hiányosságai kapcsán felparázsló viták ráirányították a figyelmet a magyar településrendszerben végbemenő folyamatok intenzív és rendszeres tudományos kutatásának szükségességére.

Az OTK-ban megtestesült, annak elveiből táplálkozó gyakorlattal szemben – a fentiek szerint is elismerve az OTK településhálózatunk fejlődésében játszott nagy, bár korántsem ellentmondás nélküli szerepét – az alábbi *ellenvetések* tekinthetők a legfontosabbaknak:

- Az OTK minden törekvése ellenére sem tudta – a dolog lényegét tekintve – átfogni a magyar településhálózat egészét. Azáltal, hogy közvetlenül csak a központi szerepkörű, kiemelt településekkel foglalkozott, a településállománynak csak kis (bár kétségtelenül legfontosabb) részének fejlődését irányította hatékonyan. A gyakorlat azt mutatta, hogy az az elvben helyesnek vélhető egység, amely a településállomány többi részével a megyei redisztribúciós szinten keresztül valósul meg, csak súlyos torzulásokon keresztül és a megyék fokozódó önállósága, eltérő értékrendje következtében regionálisan eltérő mértékben jön létre. Így az OTK lényegében véve városfejlesztési koncepcióvá vált.
- Elsősorban hatásköri, felügyeleti problémák következtében – éppúgy mint a város és községfejlesztés között – nem jött létre az elengedhetetlenül szükséges, mindent átfogó összhang a településfejlesztés, a területfejlesztés és a közlekedési hálózat fejlesztése között. Az egyes területekért felelős országos szervek (ÉVM, OT, KPM) konzultációja vagy utólagos egyeztetése – elsősorban a valódi vagy vélt érdekkülönbségek, társadalmi érdekek következtében – nem helyettesítheti a ténylegesen egységes, mindhárom területet érintő koncepciót, és minduntalan újratermelő ellentmondásokra vezet.
- Azáltal, hogy a településhálózat alsóbb kategóriáinak fejlesztési koncepciója megyei keretekben fogalmazódott meg, más oldalról is csorbat szenvedett a településhálózat egysége: a megyehatárok tényleges szerepükénél nagyobb jelentőséget kaptak, és a hellyel-közzel előfordult határkorrekciók ellenére e választóvonalak meghatározó szerepe vetítődött a jövőbe.
- A koncepció egy állandó, dinamikus változásban levő rendszert (a településhálózatot) úgy kötött egy statikus elemhez (a hierarchiaszinthez), hogy e besoroláshoz differenciált fejlesztési lehetőségek, anyagi eszközök tapadtak. A hierarchiaszint jelentősége a gyakorlatban jóval nagyobb lett, mint azt annak idején az OTK elfogadásakor prognosztizálni lehetett. A következmény az lett, hogy bár az OTK-nak nem volt külön eszközrendszere, a fejlesztésben döntő szerepet játszó redisztribúciós folyamatban megfellebbezhetetlen hivatkozási alap, indok (esetenként ürügy) lett. Miután hierarchia-szintjeivel az anyagi elosztásban a koncentrációt segítette, a nagyobb, fejlettebb, a hatalmi-végrehajtó apparátusokban jobban képviselt településeknek kedvezett. Némi malíciával úgy is fogalmazhatunk, hogy az OTK kodifikálta az „erősebb győz” elvét.

Az egyes települések eltérő módon viszonyultak az OTK-hoz más megközelítésben is. Azok a települések, melyeknél a besorolási szinthez tartozó fejlettség mint elérendő cél szerepelt, és az ennek megfelelő fejlesztési lehetőségek ezáltal nyíltak meg előttünk, a koncepciót támogatták, hiszen ehhez alapvető érdekük fűződött. Azok a települések viszont, melyeknél az OTK egy már korábban elért eredményt, illetve szintet rögzített, de továbbfejlesztési lehetőséget (legalábbis az előbbi kategóriához viszonyítva) csak szűkösen biztosított, korlátozva érezték magukat, a besorolási rendet, hierarchiaszintet feszítették, megváltoztatni igyekeztek – hiszen ehhez ugyancsak alapvető érdekük fűződött. Ezek az objektív érdek-különbségek – főleg a kiemelt települések körébe való bekerülés szintjén – jobb ügyszó méltó buzgalmat, „harcokat”, protektorkeresést eredményeztek az egyes települések vezetői részéről.

- Elsősorban az előzőek, de az egész konstrukció jellege következtében növekedett a szubjektív tényezők szerepe az egyes települések besorolásával összefüggésben. Ezek a tényezők az OTK 1981. évi módosítása kapcsán számos besorolás-változtatás esetében is nagy biztonsággal kimutathatók.
- Az OTK – azáltal, hogy differenciált az ellátási szintekben, a fejlesztési lehetőségekben a magasabb hierarchiafokokozatok javára (és ezt az 1981-es korrekcióig a népességszámmal kötötte össze) a népesség túlzott koncentrációjára ösztönzött. Ez a hatás egyrészt fokozta a rurális térségekből való migrációt, számos esetben irreverzibilis demográfiai eróziót indítva el, másrészt nehezen és drágán megoldható fejlesztési gondokat, aránytalanságokat eredményezett a migráció célpontjaiban, a városokban – elodázva itt a feszítő strukturális problémák megoldását, prolongálva a kényszerű extenzív fejlesztés időszakát.
- Közismert, hogy az ország településhálózata az eltérő természeti viszonyok hatására, a történeti fejlődés lényegi különbözőségei következtében mind a települések nagyságát, sűrűségét, fejlettségét, jellegét, mind pedig a közöttük levő kapcsolatok intenzitását tekintve rendkívüli mértékben eltérő. A sokszínű valóság és a koncepció egyöntetűsége törekvése, uniformizáltsága közötti ellentmondás törvényszerűen jelentkezett és főleg az Alföld, valamint az ország többi része között vált különösen élessé. Az OTK rendszere az Alföld sajátos településhálózatára csak erőltetve illeszkedett, inkább gátolta, mint segítette az országrész településeinek önfejlődését.
- Az OTK nem vette kellő súllyal figyelembe a centrum – vonzáskörzet re-

lációk fontosságát, nem hatott a központ és vonzáskörzete együttes, összehangolt fejlesztése irányába.

- Az OTK nem volt kellő tekintettel a területi koncentrációs, agglomerációs folyamatok különböző stádiumaiban levő településcsoportok, településegyüttesek, agglomerációk fejlesztésének sajátos feladataira.

Megváltozott világgazdasági helyzetünk következményei, társadalmi-gazdasági fejlődésünk időközbeni új vonásai, az OTK-val összefüggésben fel-felparázsló érdekkülönbségek és a településtudományok képviselőinek sokasodó aggályai egyaránt oda hatottak, hogy az *OTK felülvizsgálata* az évtized végén napirendre került. A hosszú ideig tartó, nagy energiát lekötő módosítási folyamat végén egy átmenetinek tekintett kompromisszum született: a vajúdo hegyek egeret szültek. Várható volt, hogy így — alapvető koncepcionális váltás nélkül — az 1981-ben jóváhagyott, néhány, egészében véve nem lényeges módosítással „megfejtelt” OTK ugyanazon ellentmondások forrása lesz, melyek addig is feszítették, és amelyek az 1981-es *korrekcióját* is kikényszerítették. Megoldást csak a terület- és településfejlesztés lényegi összhangját elismerő és tükröző, a „szent” megyerendszeren túllépő, a termelőerők tényleges területi elhelyezkedésének sajátosságai szerint differenciált, decentralizált, eszközökkel is rendelkező, a közlekedési hálózat fejlesztésével összhangba hozott, rugalmasabb koncepció hozhatott. Ennek kialakításához viszont kiterjedt, megfelelő szinten összefogott, célraorientált és hatékony inter- és multidiszciplináris kutatómunkára volt szükség. Örömmel volt üdvözlendő, amikor elkészült „A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások” c. OTTKT-program tervtanulmánya, amely szakszerűen és alaposan feldolgozott összegzését adta mindazon kutatási irányoknak, amelyek vizsgálata az előttünk álló 15–20 éves időszak megalapozott terület- és településfejlesztési tevékenysége szempontjából elengedhetetlenül szükséges. Kár, hogy — elsősorban időhiány miatt — a program (vitathatatlan eredményei ellenére) végül is nem játszhatott eredményes szerepet az új településfejlesztési politika megalapozásában.

A terület- és településfejlesztés tárgykörében még nem került sor olyan széles körű szakmai és társadalmi vitára, mint az 1985. évi országgyűlési határozat előkészítése kapcsán. Ennek nyomán az eredeti tervezet többször módosult, számos részlettel gazdagodott és elfogadott formájában alkalmas arra, hogy a hazai urbanizációs folyamat új szakaszában településfejlesztési politikánk megfelelő kerete legyen. Tükrözi azt a tényt is, hogy a településfejlesztési politika nem különíthető el a gazdaság- és társa-

dalompolitika területeitől, eredményesen csak azok fő irányával összhangban működhet.

Most formálódik a tanácsi gazdálkodás, az adózás új rendje. A változások fő irányai a településfejlesztés, a helyi érdek-érvényesítés szempontjából kedvezőek. Figyelembe kell azonban venni, hogy az elmúlt évtizedekben halmozottan hátrányos helyzetben vegetáló térségek és települések nem indulhatnak a többivel egyenlő eséllyel az új rendszerben sem, így bizonyos központi alapok képzése és célszerű felhasználása elengedhetetlenül szükséges. A felzárkóztatásra kormányprogram indult. Az alapokból az Alföld egyes periférikus térségei is részesednek.

Még egy körülmény emelendő ki az új rendszerben: a kutatás fontossága. Korábban a kutatás eredményeire vagy nem figyelt oda a településpolitika, vagy irreálisan rövid időt adott a feltett kérdésre várt válaszra. Az új helyzetben megnő a kutatás jelentősége — és remélhetően javulnak lehetőségei is.

Az Országgyűlésnek a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól hozott 12/1980—1985. sz. határozata új, lehetőségként az előzőekben összefoglalt elemzési eredmények megvalósulását is magában foglaló távlatokat nyitott előttünk. A megvalósítás azonban következetességet, tartós erőfeszítést kíván — egy minden korábbinál bonyolultabb társadalmi helyzetben, nehéz gazdasági körülmények között.

7. Az Alföld beruházási és infrastrukturális helyzete

Az Alföld szerepe az elmúlt évtized beruházáspolitikájában

A munkalehetőségek, az életkörülmények és az életszínvonal országon belüli területi differenciálódását jó pontossággal jelzik az egyes régiók népesedési folyamatai. Más oldalról: a regionális politika területi kiegyenlítődsére vagy struktúraváltásra, a termelőerők területi átcsoportosítására irányuló akaratát fejezi ki a beruházások területi differenciálása. Ez olyan időszakban, mint éppen az 1970-es évtized volt, jó alkalmat kínál arra, hogy — elsősorban az Alföld szempontjából — áttekintsük, milyen változások következtek be egyrészt a népesedésben és a beruházások területi alakulásában, másrészt a két tényező egymás közötti viszonyában. (A beruházások értékét, miután elemzésünkben csak azok adott időpontban való területi arányaival vagy azok azonos időszakra vonatkozó összevetésével fog-

lalkozunk, folyóáron vesszük számba.) Ez az az időszak, amikor a világgazdasági folyamatok hatására az Alföld, illetve az ezen folytatott gazdasági tevékenységek legdöntőbbike, az agrártermelés hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt „felértékelődött”, legalábbis viszonylagosan.

Az 1971–1980 közötti időszak két ötéves tervét összevetve megállapítható, hogy Magyarország népességszáma az első öt évben mintegy 2%-kal, a másodikban — a kedvezőtlen demográfiai folyamatok hatására — mindössze 1,4%-kal nőtt. A csökkenés mértékében az egyes régiók között lényeges különbség nincs. Az Alföld a korábbi jellegzetességeket mutatja: a népesség változási üteme alacsonyabb az országos átlagnál, de annak megfelelően, azzal megegyező arányban csökken a második szakaszban. A népesség területi átrendeződésében tehát viszonylag rövid idő alatt ható és lényeges, a növekedési ütemet is befolyásoló folyamatok nem játszottak közre (20. táblázat). Nem változott lényegesen a tervezési-gazdasági körzetek szerint elhatárolt Alföld részesedése az ország összes szocialista szektorban teljesült beruházásaiban sem. Ez az arány, mélyen elmaradva a népességszámból való részesedéstől, alig haladja meg a 20%-ot, és 1971–1980 közötti alakulásában mindössze 1-2%-os intervallumban tapasztalható arányingadozás. Hasonló a helyzet akkor is, ha az Alföld részesedését a vidéki beruházások összegéből vizsgáljuk. Az Alföld helyzetére jellemző, hogy az 1970-es évek végén, amikor a beruházásokat az ország gazdasági helyzetéből fakadó megfontolások következtében visszafogtuk, az Alföld részesedése csökkent mind az összes, mind a vidéki beruházásokból (27. ábra). Az évről évre ismétlődő arányelmaradás következtében a hátrányos helyzet fokozódik.

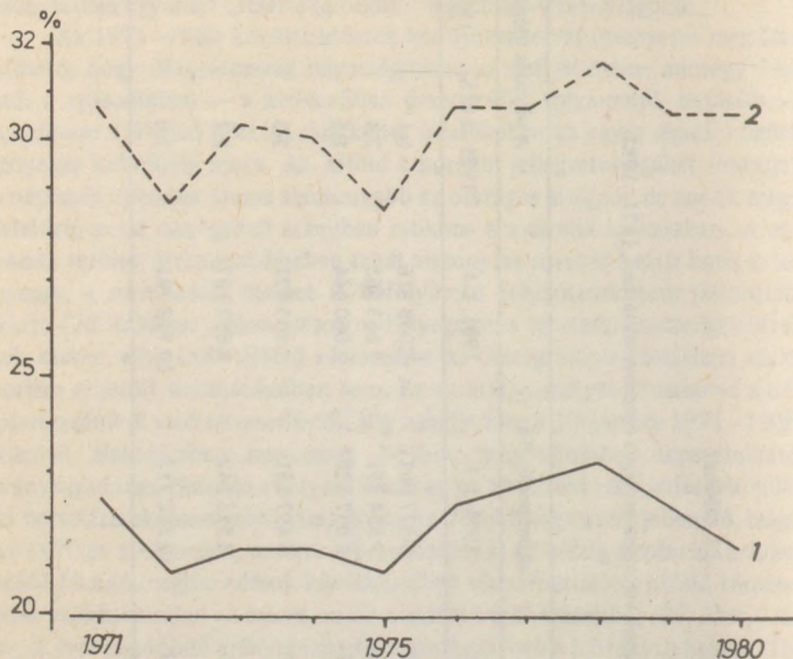
Az egészében véve gazdasági elmaradottsággal jellemezhető Alföldön az extenzív szakaszra jellemző folyamatok tovább „élnek”, mint az ország többi részén. Ez az urbanizálódási, azon belül a városodási folyamatban is megmutatkozik és egyrészt abban jelentkezik, hogy a városok népességnövekedési üteme az Alföldön még mindig alacsonyabb, mint az ország Budapesten kívüli többi részén, másrészt abban is, hogy míg az ország többi részén a vizsgált évtized két ötéves időszaka között a városok népességnövekedési üteme csökkent, addig az Alföldön változatlan maradt. Ez az Alföldön belül a városok jelentőségének viszonylagos növekedésére utal (21. táblázat). Ez a jelenség a magyar városok népességnövekedési ütemének a vizsgált évtized két időszaka közötti változásában jól nyomon követhető. Az Alföldön csak a legnagyobb városok, illetve néhány — főleg Szabolcs-Szatmár megyei — kisváros népességnövekedése nagyobb ütemű, mint az országos átlag, de az Alföldön viszonylag nagyobb számban vannak olyan

20. táblázat

Az Alföld lakónépességének változása országos összehasonlításban, 1971–1981

Megnevezés	Lakónépesség, fő			A változás üteme, %	
	1971. I. 1.	1976. I. 1.	1981. I. 1.	1971–1975	1976–1980
Alföld	2 995 368	3 027 961	3 048 816	1,1	0,7
Az ország többi része	7 355 541	7 534 751	7 663 965	2,4	1,7
Budapest	2 007 201	2 037 570	2 060 644	1,5	1,1
Az ország Alföldön kívüli része Budapest nélkül	5 348 340	5 497 181	5 603 321	2,8	1,9
Magyarország Budapest nélkül	8 344 708	8 525 142	8 652 137	2,2	1,5
Magyarország összesen	10 351 909	10 562 712	10 712 781	2,0	1,4

27. ábra: Az Alföld részesedésének változása a szocialista szektor összes beruházásaiból, 1971–1980, %

Jelmagyarázat: 1 – részesedés az összes magyarországi beruházásból; 2 – részesedés az összes vidéki (Budapesten kívüli) beruházásból

városok, amelyek népességnövekedési üteme az évtized második felében magasabb volt, mint az elsőben. Ezek között számos, az országos átlag alatti népességnövekedési ütemmel jellemezhető város is található, amely arra utal, hogy az alföldi agrárvárosok dinamizmusa növekvőben van (28. ábra).

Az ország egyes területein a városoknak a szocialista szektor összes beruházásaiból való részesedése eltérő arányú. Ennek az aránynak az 1970-es években bekövetkezett változásait vizsgálva megállapítható, hogy az Alföld az 1970-es évek első felében nem vett részt abban a városi arány-előretörésben, amely az ország többi részét jellemezte. Ekkor az Alföldön a városok részesedése az összes beruházások 50% alatti vagy körüli értéke volt, míg az ország többi területén a városok 55% fölötti értékeket értek el.

Az alföldi városok lakónépességének változása országos összehasonlításban,
1971–1981

Megnevezés	Lakónépesség, fő			Változás üteme, %	
	1971. I. 1.	1976. I. 1.	1981. I. 1.	1971–1975	1976–1980
Alföld	1 240 983	1 316 600	1 396 389	6,1	6,1
Az ország többi része	3 924 269	4 139 440	4 347 467	5,5	5,0
Budapest	2 007 201	2 037 570	2 060 644	1,5	1,1
Az ország Alföldön kívüli része					
Budapest nélkül	1 917 068	2 101 870	2 286 823	9,6	8,8
Magyarország					
Budapest nélkül	3 158 051	3 418 470	3 683 212	8,2	7,7
Magyarország összesen	5 165 252	5 456 040	5 743 856	5,6	5,3

Tendenciáját tekintve az Alföldön is növekvő a városok aránya az összes beruházásokból, de mindvégig a vidéki átlag alatt marad az 1970-es évek második felében is. Figyelemre méltó egyébként, hogy a beruházásoknak az 1979–80-as esztendőkből való visszafogása olyan következményekkel járt, hogy a városok részaránya országosan, így az Alföldön is hirtelen növekedett. Ez az időszak tehát a rurális térségek számára fokozottan hátrányos volt a beruházásokból való részesedési arányt tekintve is (29. ábra).

A városok népesedésének a két periódus közötti eltérő alakulása következtében az alföldi városok részesedése a magyar városok össznépességéből 0,1%-kal növekedett. Ugyanakkor ennél nagyobb arányban nőtt az összes beruházásból való részesedésük, amely ugyan még a második szakaszban is lényegesen, közel 6%-kal maradt el a népességszám alapján arányos részesedéstől, de mégis az évtized során 2,1%-kal nőtt. Ez a növekedés elsősorban a beruházások anyagi ágazataiban következett be, ahol közel 3%-os volt, míg a nem anyagi jellegű beruházások területén mindössze 0,2%-os emelkedésről beszélhetünk.

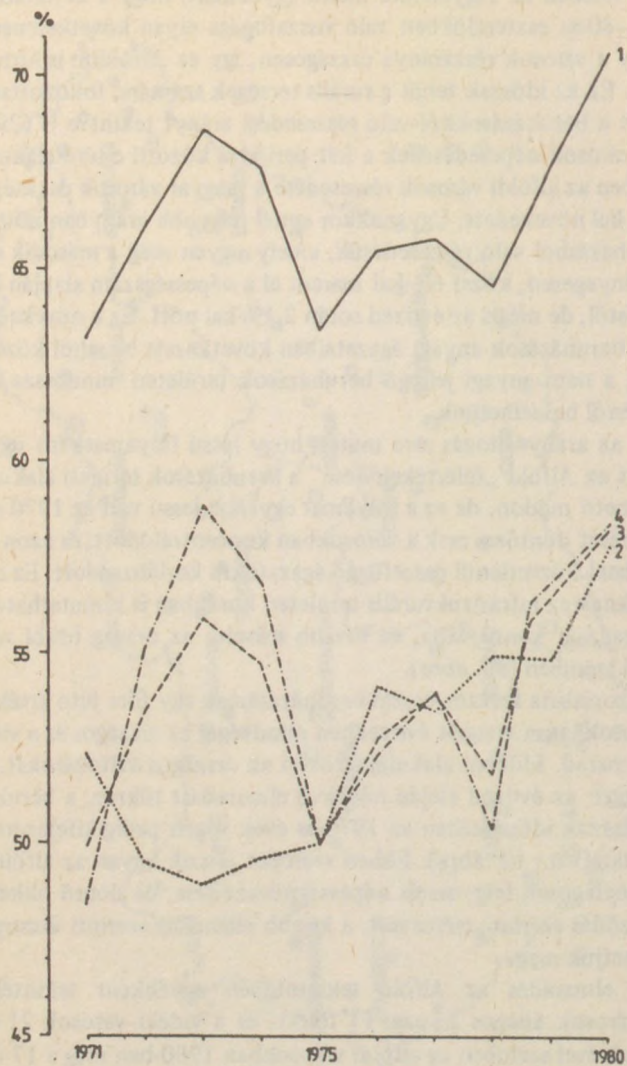
Ez az arányváltozás arra mutat, hogy lassú folyamatként ugyan, de megindult az Alföld „felértékelődése” a beruházások területi alakulásában is kifejezhető módon, de ez a folyamat egyrészt lassú volt az 1970-es években, másrészt döntően csak a városokban koncentrálódott, és azon belül is a termeléssel közvetlenül összefüggő ágazatokra korlátozódott. Ez az alföldi városoknak az infrastrukturális területen korábban is kimutatható lényeges lemaradását konzerválta, és tovább növelte az ország többi részének városaival szemben (30. ábra).

A szocialista szektor összes beruházásainak egy főre jutó értéke az alföldi városokban a vizsgált évtizedben mindvégig az országos és a vidéki átlag alatt marad. Időbeni alakulása követi az országos változásokat, de két sajátossággal: az évtized elején növekvő elmaradást tükröz, a beruházások visszafogásának időszakában az 1970-es évek végén pedig kifejezett visszaesést mutat (Vö.: 19. ábra). Ebben szerepet játszik ugyan az alföldi városok viszonylagosan felgyorsult népességnövekedése, de döntő okként a régi beidegződés szerinti cselekvést, a kisebb ellenállás szerinti átcsoportosítást jelölhetjük meg.

Az elmaradás az Alföld tekintetében egyébként tekintélyes: a magyar városok átlagos 23 ezer Ft fölötti és a vidéki városok 21 ezer Ft körüli értékével szemben az alföldi városokban 1980-ban még a 17 ezer Ft-ot sem éri el a szocialista szektor összes beruházásainak egy lakosra jutó értéke.

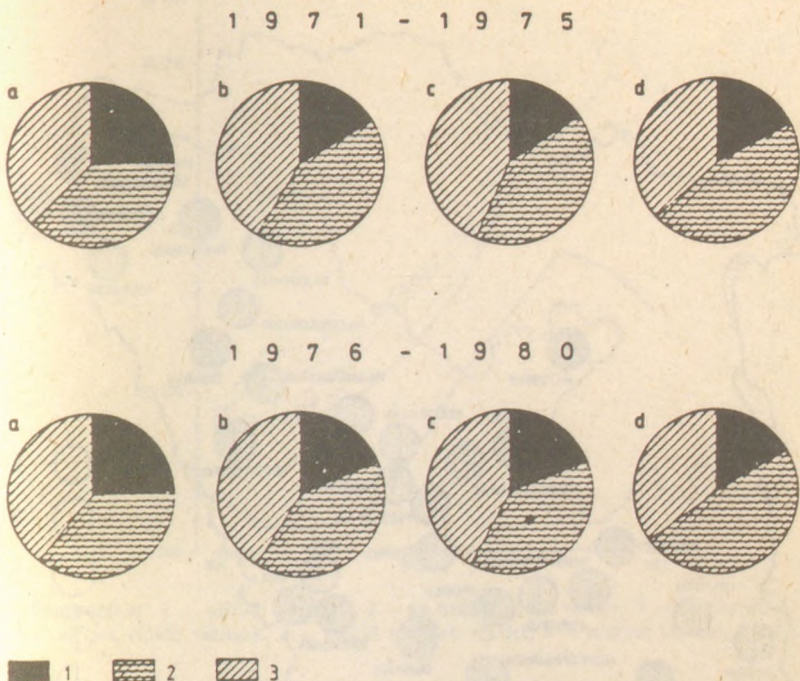
A szocialista szektor egy lakosra jutó összes beruházásának az 1970-

29. ábra: A városok részarány-változása a szocialista szektor összes beruházásaiból, 1971–1980, %

Jelmagyarázat: 1 – Magyarország; 2 – Alföld; 3 – Magyarország Budapest nélkül; 4 – Magyarország Budapesten és az Alföldön kívüli része

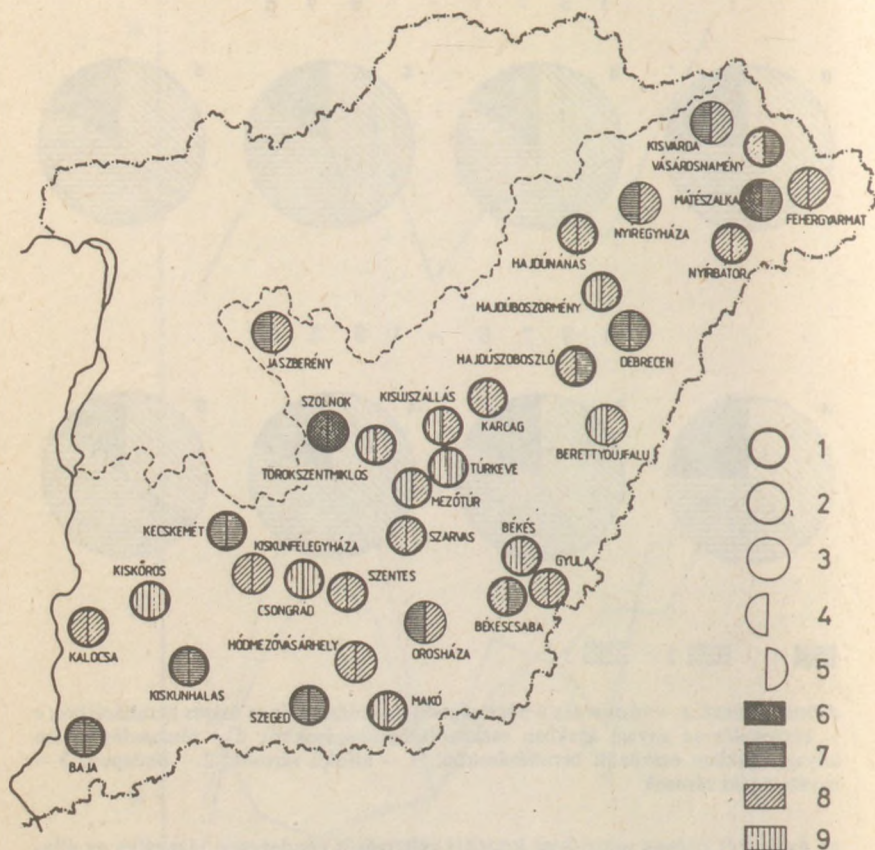
30. ábra: Az alföldi városok részesedésének változása az összes magyar város népességéből és a szocialista szektor összes beruházásaiból az 1970-es évek két szakaszában

Jelmagyarázat: a – részesedés a népességből; b – részesedés az összes beruházásból; c – részesedés az anyagi ágakban eszközölt beruházásokból; d – részesedés a nem anyagi ágakban eszközölt beruházásokból; 1 – alföldi városok; 2 – Budapest; 3 – egyéb vidéki városok

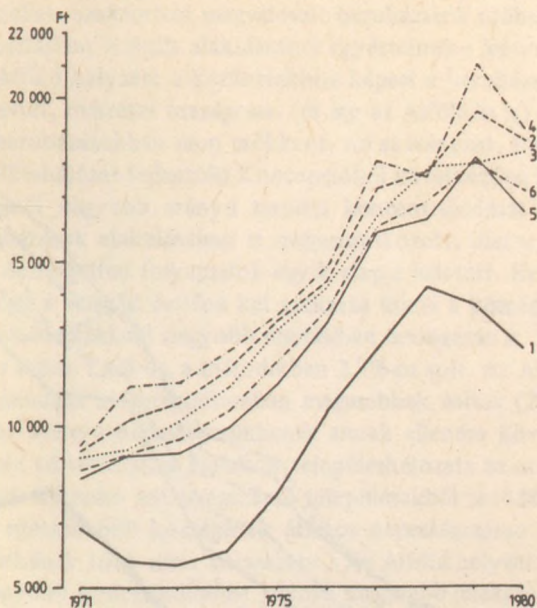
es évek két ötéves periódusa közötti változását részletesen vizsgálva az állapítható meg, hogy az alföldi vagy az országos átlagnál magasabb növekedési arányok általában azoknál az alföldi városoknál következtek be, ahol a szocialista szektor összes beruházásainak egy lakosra jutó összege mélyen az országos átlag alatt van. Tanulságos összevetésekre ad lehetőséget a 31. ábra, amely egyrészt a két időszak közötti változás arányát, másrészt az egy főre jutó összegnek az országos átlaghoz való viszonyát tekinti át. Olyan városaink is vannak, amelyekben a szocialista szektor összes beruházásainak egy lakosra jutó értéke még az alföldi átlag felét sem éri el. Ilyen

31. ábra: A szocialista szektor egy lakosra jutó összes beruházásainak változása az 1970-es évek két szakaszában

Jelmagyarázat: A beruházott összeg növekedési aránya: 1 – az alföldi átlagnál (76%) nagyobb; 2 – az alföldi és az országos átlag (54%) közötti; 3 – az országos átlag alatti; 4 – 1971–1975; 5 – 1976–1980; Az egy főre jutó összeg: 6 – az országos városi átlagnál (az első szakaszban 71 ezer, a másodikban 110 ezer Ft) magasabb; 7 – az országos és az alföldi városi átlag (az első szakaszban 48 ezer, a másodikban 84 ezer Ft) közötti; 8 – az alföldi városi átlag és annak fele közötti; 9 – az alföldi városi átlag felénél is kisebb

32. ábra: A szocialista szektor anyagi ágaiban megvalósult beruházások egy lakosra jutó értékének alakulása 1971–1980 között (Ft)

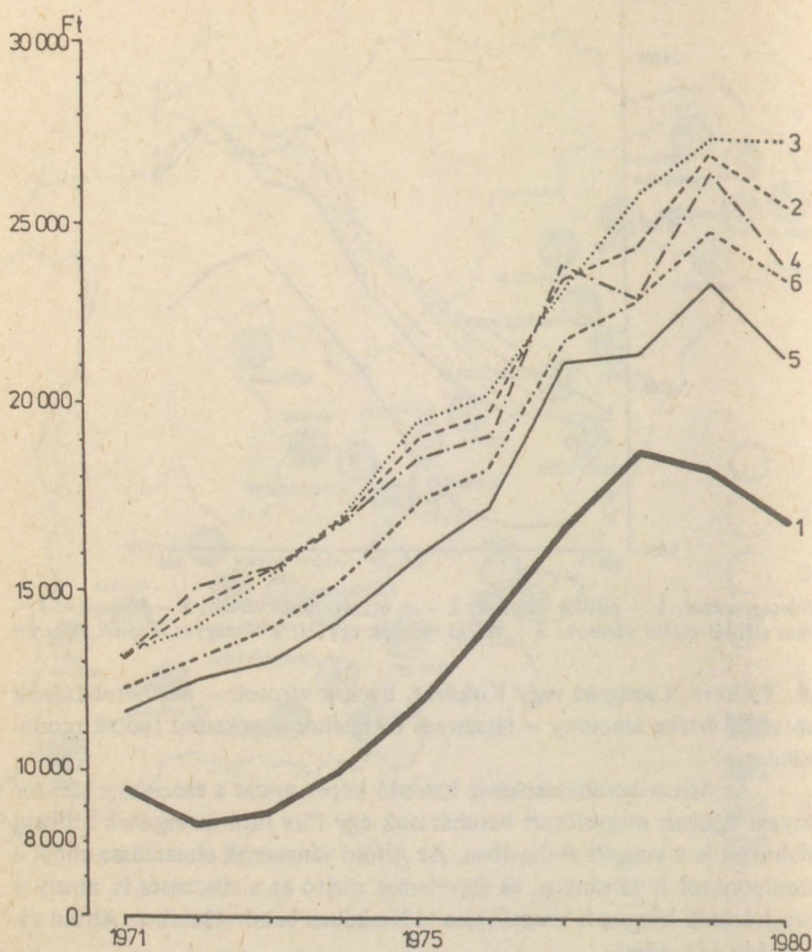
Jelmagyarázat: 1 – alföldi városok; 2 – az ország többi városa; 3 – Budapest; 4 – nem alföldi vidéki városok; 5 – vidéki városok együtt; 6 – magyar városok összesen

pl. Túrkeve, Csongrád vagy Kiskőrös. Ezek a városok – bár beruházásaik abszolút értéke alacsony – látványos százalékos növekedést tudtak produkálni.

Az összes beruházásokhoz hasonló képet mutat a szocialista szektor anyagi ágaiban megvalósult beruházások egy főre jutó összegének időbeni alakulása is a vizsgált évtizedben. Az Alföld városainak elmaradása ebből a szempontból is látványos, és figyelemre méltó az a visszaesés is, amely a beruházások központi visszafogása időszakában bekövetkezik az Alföld városokban (32. ábra).

Jellegzetesen alakul a szocialista szektor nem anyagi ágaiban megvalósult beruházások egy lakosra jutó összegének időbeni változása. Az Alföld városai e tekintetben is mindvégig a rangsor végén állnak, de a többi vidéki városhoz viszonyított elmaradásuk nem olyan kifejezett, mint az anyagi ágakban megvalósult beruházások tekintetében, és az évtized végére

33. ábra: A szocialista szektor nem anyagi ágában megvalósult beruházások egy lakosra jutó értékének alakulása 1971–1980 között (Ft)

Jelmagyarázat: 1 – alföldi városok; 2 – az ország többi városa; 3 – Budapest; 4 – nem alföldi vidéki városok; 5 – vidéki városok együtt; 6 – magyar városok összesen

csökkenőben is van. Ez azonban nem az Alföld előretörése, hanem a többi országrész városainak nagyobb arányú visszaesése révén jön létre (33. ábra).

A szocialista szektorban megvalósult beruházások időbeni és város–község megoszlásban vizsgált alakulásából egyértelműen következik, hogy egyrészt az Alföld helyzete a korábbiakhoz képest a beruházások tekintetében nem javult, másrészt országosan (és így az Alföldön is) a városok jelentősége a beruházásokban nem csökkent. Az az irányzat, amely – az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióból következően is – a népesség szükségesnél nagyobb arányú területi koncentrálódását vonta maga után, a beruházások alakulásában is megmutatkozott, illetve ez utóbbi a kedvezőtlen demográfiai folyamatok egyik alapja lehetett. Ezzel szorosan összefügg, hogy a vizsgált évtized két szakasza közül a községi népesség a második öt évben csökkent nagyobb mértékben országosan is. Ez a csökkenés az első öt évben 1,6%-os, a másodikban 2,7%-os volt. Az Alföldön ezek az arányok mindkét időintervallumban magasabbak voltak (22. táblázat). Ez a nagyobb arányú népességsökkenés annak ellenére következett be, hogy az Alföld történelmileg kialakult településhálózata az országos átlagnál lényegesen nagyobb népességszámú településekből tevődik össze. (Az Alföld nem egészen 600 községének átlagos népességszáma az Alföldön kívüli területekének több mint kétszerese.) Az Alföld helyzetére jellemző, hogy ez a nagyobb koncentrálódást jelentő magasabb lélekszám nem érvényesül, nem jelenti egyúttal a logikusan következő kisebb csökkenést, hanem éppen ellenkezőleg: hátrányos helyzetéből fakadóan nagyobb népességsökkenési aránnyal párosul (23. táblázat).

A szocialista szektor községeiben megvalósult összes beruházásainak egy lakosra jutó értéke 1971–1980 között a korábbiakhoz hasonló futású görbékét eredményez. Az ezeket rögzítő értékek azonban lényegesen alacsonyabbak, mint amelyeket a városokra vonatkozóan regisztrálhattunk. A községeiben megvalósult beruházásokat tekintve is kiderül, hogy az Alföld alaposan elmarad az ország többi része mögött, annak ellenére, hogy az átlagosnál lényegesen nagyobb népességszámú elemekből tevődik össze a községi jogállású települések állománya. Ez magyarázatul szolgál arra, hogy az Alföld országos összevetésben viszonylagos elmaradottsággal jellemezhető városai miatt jelentenek mégis viszonylag nagyobb vonzerőt közvetlen környékük népessége számára, hiszen a relatív különbség a város és község között (dacára a községek nagyobb népességszámának) lényegesen nagyobb az Alföldön, mint az ország többi térségeiben.

Ez a kialakult helyzet az Alföld területén egy sajátos, község–város

22. táblázat

Az alföldi községek lakónépességének változása országos összehasonlításban,
1971–1981

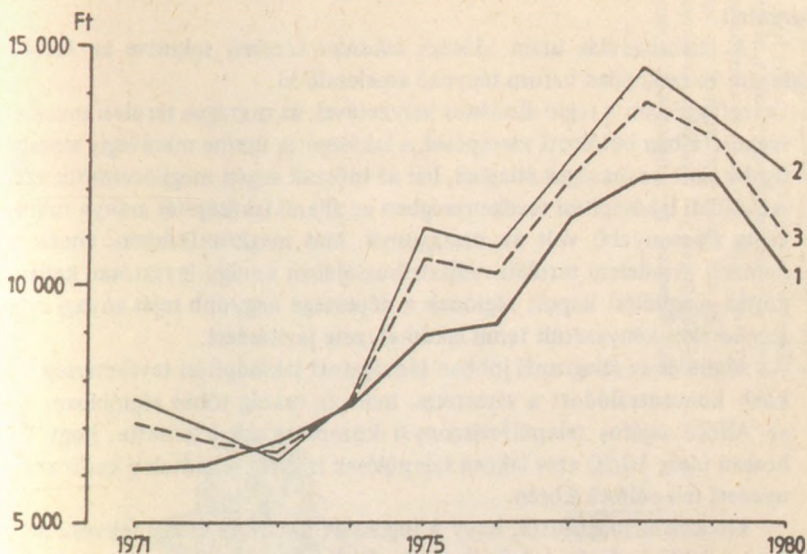
Megnevezés	Lakónépesség, fő			A változás üteme, %	
	1971. I. I.	1976. I. I.	1981. I. I.	1971–1975	1976–1980
Alföld	1 754 385	1 711 361	1 652 427	-2,5	-3,4
Az ország többi része	3 432 272	3 395 311	3 316 498	-1,1	-2,3
Magyarország összesen	5 186 657	5 106 672	4 968 925	-1,6	-2,7

23. táblázat

Az alföldi községek száma és nagysága országos összehasonlításban

Megnevezés	A községek száma		A községek átlagos lakónépessége, fő	
	1981. I. I.	1971. I. I.	1976. I. I.	1981. I. I.
Az Alföld	596	2944	2871	2773
Az ország többi része	2430	1412	1397	1365
Magyarország összesen	3026	1714	1688	1642

34. ábra: A szocialista szektor községeiben megvalósult összes beruházásainak egy lakosra jutó értéke (Ft)

Jelmagyarázat: 1 – az Alföld községei; 2 – a többi országrész községei; 3 – Magyarország községei együtt

relációban kiegyenlítettebb településfejlesztési politikát és ezzel összefüggő beruházáspolitikát ír elő számunkra (34. ábra).

Amennyiben a beruházások alakulása az 1970-es években mutatott irányzatot követi, egy „ördögi kör” jön létre, amely az Alföldön is tovább növeli a népesség nemkívánatos mértékű koncentrációját, csökkenti a községek népességmegtartó képességét, hozzájárul egyes határmenti területek demográfiai eróziójának felgyorsulásához, az agrártermelés problémáinak fokozódásához. Ez pedig nem lehet érdekünk.

Az infrastrukturális szféra jellemző változásai

Ez az áttekintő jellegű fejezet elsősorban az infrastrukturális szféra változásainak és területi fejlettségi különbségeinek azon vonatkozásaival foglalkozik, amelyek a régió lakosságának az urbanizációs folyamattal lé-

nyegesen átformálódó életkörülményeivel közvetlenül összefüggenek, különös tekintettel van a lakáskörülmények és a kommunális ellátás kérdéseire és csak érinti – mintegy illusztrációképpen – az infrastruktúra egyéb ágazatait.

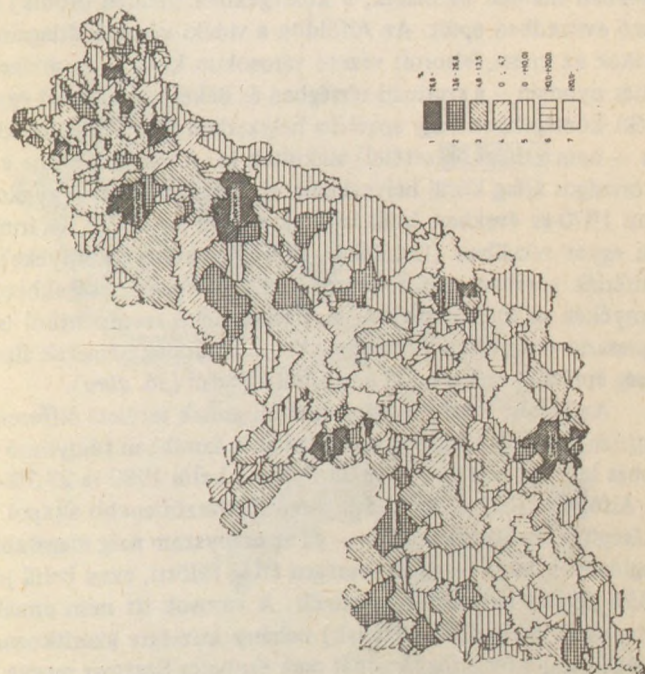
A felszabadulás utáni időszak *lakásépítkezéseit* tekintve az Alföld egészére vonatkozóan három tényező emelendő ki.

- Összefüggésben a régió általános helyzetével, az országos területi munkamegosztásban betöltött szerepével, a lakásépítés üteme mindvégig alacsonyabb volt az országos átlagnál, bár az időszak végén megközelítette azt.
- Az alföldi lakásépítési tevékenységben az állami lakásépítés aránya mindvégig alacsonyabb volt az országosnál. Más megközelítésben: ennek a nemzeti jövedelem területi redisztribúciójában amúgy is tartósan kedvezőtlen megítélést kapott régiónak a népessége nagyobb saját anyagi erőfeszítéseket kényszerült tenni lakáshelyzete javításáért.
- Az állami és az átlagosnál jobban támogatott lakásépítési tevékenység inkább koncentrálódott a városokra, mint az ország többi régiójában. Ez az Alföld sajátos településviszonyai közepette azt jelentette, hogy itt hosszú ideig 10-20 ezer lakosú települések is kívül rekedtek a kedvezményezett települések körén.

Eltekintve most attól, hogy a jugoszláv határhoz közeli fekvésű Szegeden az 1950-es évek első felében – szemben a többi regionális centrummal – mindössze 24 állami lakás épült (az is katonatisztek számára), olyan furcsaságok is előfordultak, mint például Mezőberényen, amely községi jogállású, de városi szerepkört betöltő, alföldi, sőt országos viszonylatban is kiemelkedően iparosodott foglalkozási struktúrájú település létre csak hosszú évek szívós harca eredményeképpen juthatott hozzá azokhoz a kedvezményekhez, amelyek az ún. munkáslakás-építéssel jártak.

Országosan – és mérsékeltébb ütemben az Alföldön – a lakásállomány (amellett, hogy minőségi összetétele, komfort-szintje javul) növekszik is. Ez a növekedés gyorsabb ütemű a népesség számának növekedésénél, és regionálisan, valamint város–falú viszonylatban is differenciált.

1970 és 1980 között a lakásállomány országosan 13,5%-kal nőtt. Ez az átlagérték a városok lakásállományának 26,8%-os és a községek lakásállományának 4,7%-os változásával tevődött össze. Az Alföldön – az előzőekből következően nemcsak a lélekszám mérsékeltébb ütemű változása révén – ezek a számok kisebbek: az országos városi átlagot a két regionális központon, Szegeden és Debrecenen kívül csak a másik két dinamikusabb megyeszékhely, Szolnok és Nyíregyháza, valamint néhány Szabolcs-Szat-

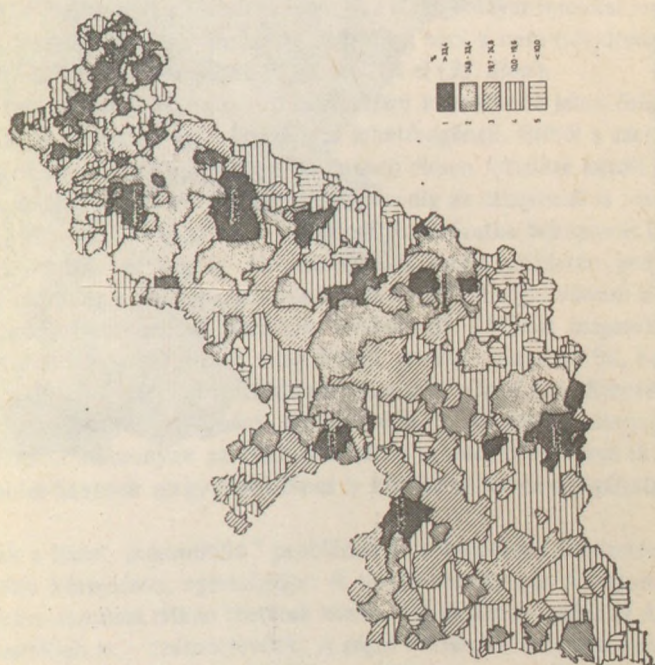
Jelmagyarázat: 1 – növekedés a városi átlag (26,8%) felett; 2 – növekedés az országos átlag (13,5%) és a városi átlag között; 3 – növekedés a községi átlag (4,7%) és az országos átlag között; 4 – növekedés a községi átlag alatt; 5 – 10% alatti csökkenés; 6 – 10–20% közötti csökkenés; 7 – 20% feletti csökkenés

már megyei kisváros, Kisvárdá, Mátészalka, Nyírbátor, Fehérgyarmat, Záhony haladja meg. A községek közül mindössze a sajátos helyzetű Martfű, az agglomerálódó Szabadkígyós, valamint – az árvízvet követő építkezések nyomán – néhány szatmári település mutat fel ilyen arányszámot. Néhány alföldi város viszonyyszáma még az országos községi átlagot sem éri el (Hódmezővásárhely, Csongrád, Hajdúböszörmény, Túrkeve). A rurális térségekben számos olyan folt van (Dél-Békés, Bihar, Bácska, Tiszafüred környéke), ahol a lakásállomány csökkent (35. ábra).

A lakásépítkezések a szanálások eltérő mértéke miatt különböző arányban módosítják a lakásállomány építési kor szerinti összetételét. Az Alföldön a magánérős lakásépítés országosnál magasabb részesedése, valamint a régi épületek korszerűtlen anyaga (vertföld, vályog) következtében magasabb az „önszanálás” aránya, mint az ország többi régiójában.

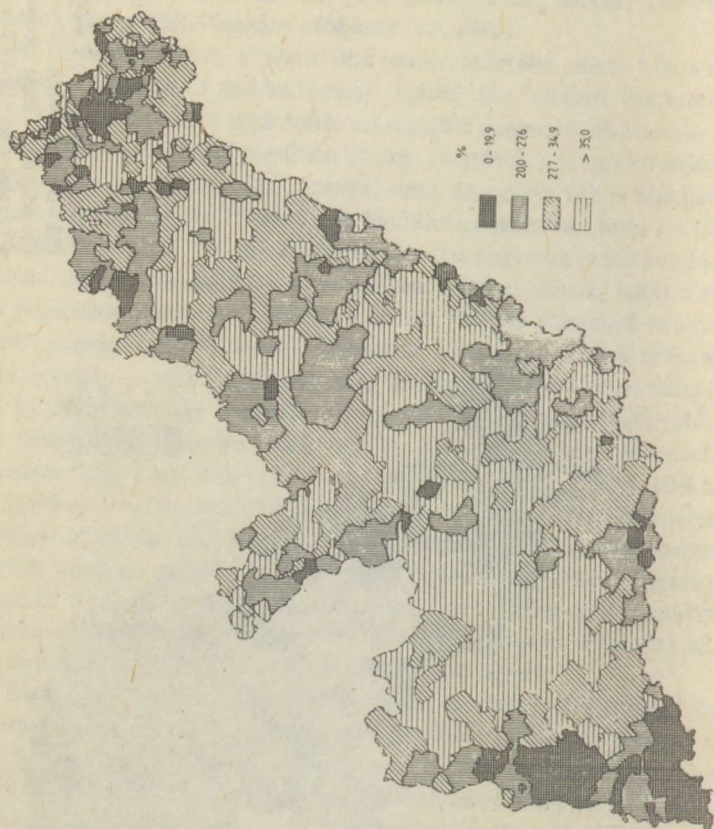
Az országos építési tevékenység lendületére jellemző, hogy az 1980-as népszámlálás adatai szerint átlagosan minden negyedik (ezen belül a városokban minden harmadik, a községekben minden ötödik) lakás a megelőző évtizedben épült. Az Alföldön a vidéki városok átlagainál magasabb értékek az imént felsorolt vezető városokon kívül – az árvizek utáni újjáépítés nyomán – a szatmári térségben és Békésen, valamint egyes városkörnyéki községekben vagy speciális helyzetben lévő településekben (Méhkerék – nemzetiségi összetétel) alakultak ki. A városok zöme e tekintetben az országos átlag körül helyezkedik el. Legalacsonyabb, gyakran 10% alatti az 1970-es években épült lakások aránya az Alföld határmenti térségének egyes zónáiban (Dél-Békés, Bihar, Nyírbátor környéke), valamint a perifériák sorában már többször említett belső térségekben, Tiszafüred környékén és a Tiszazugban. A Bácskában e szempontból is mutatkozó depresszió magyarázata összetettebb: e korábban németek által (is) lakott térség épületállománya elút az alföldi átlagtól (36. ábra).

Az építési tevékenység ütemével, annak területi differenciáival összhangban változik a lakások nagysága is. A korábban túlnyomó részben egy-szobás lakások aránya a lakásállományon belül 1980-ra 27,7%-ra csökkent. Az Alföldön – az örökölt, átlagosnál kedvezőtlenebb állapot és a lassúbb lakásépítkezés következtében – ez az arányszám még magasabb: a régió településeinek nagy része az országos átlag fölötti, ezen belül jelentős része a 35% fölötti kategóriába tartozik. A városok itt nem emelkednek ki, a kedvező értékek (20% alattiak) néhány községre szorítkoznak, amelyek többé-kevésbé összefüggő zónát csak Szabolcs-Szatmár megye folyók menti térségében (árvíz utáni építkezések), valamint az alföldi Duna-völgy déli szakaszán és Bácskában (nemzetiségi összetétel) alkotnak (37. ábra).

Jelmagyarázat: 1 — a vidéki városok átlagánál (33,4%) magasabb; 2 — az országos átlag (24,8%) és a vidéki városok átlaga között; 3 — a községi átlag (19,6%) és az országos átlag között; 4 — 10%-nál magasabb, de a községi átlag alatt; 5 — 10%-nál alacsonyabb

37. ábra: Az egyszobás lakások aránya az Alföld településeiben, 1980

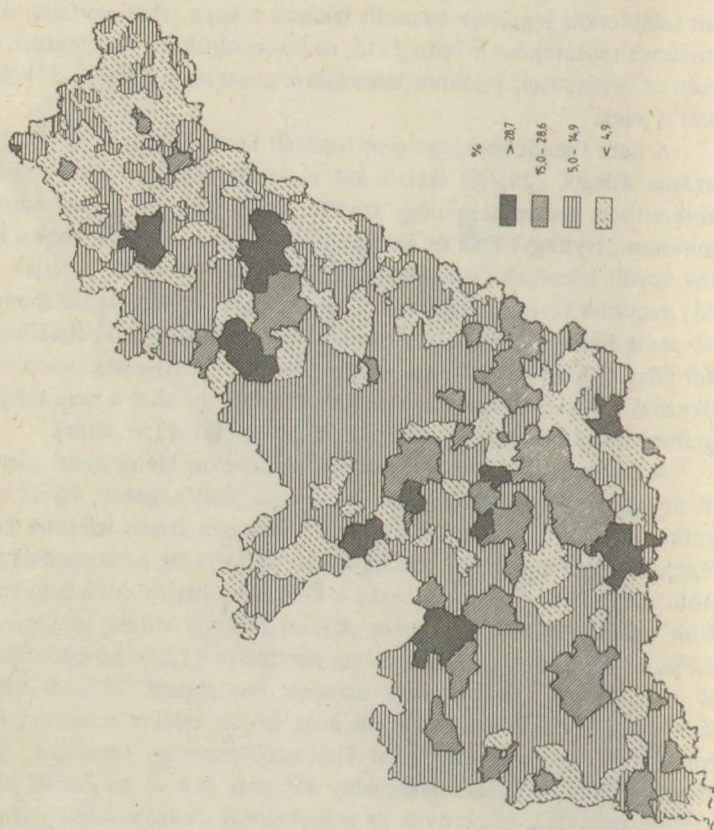
Lényeges regionális és településtípus szerinti különbség van hazánkban abban a nem kevés konzekvenciával járó kérdésben, hogy a lakosság milyen jogcímen használja a lakását. Budapesten például 1980-ban a lakott lakások 62,5%-a főbérlet és csak 37,5%-ukat használják tulajdonosi jogcímen. Ez utóbbi arányszám országosan 71,3% (a városokban 54,7% – Budapest nélkül 65,5% –, a községekben 90,7%), az Alföldön viszont 85,0%. A nem tulajdonosi jogcímen használt lakások aránya tehát egyfajta hazai urbanizációs mutatóként is felfogható, de lakáspolitikánk sajátosságai, évtizedeken át érvényesült preferenciarendszere miatt lényeges dotációkülönbségeket is jelez.

A nem tulajdonosi jogcímen használt lakások aránya az Alföldön az országos átlagot (28,7%) csak a két regionális központban, Szegeden és Debrecenben, valamint a négy további megyeszékhely közül háromban, Szolnokon, Nyíregyházán és Kecskeméten haladja meg. Az ebbe a kategóriába került községek (Hortobágy, Mezőhegyes, Mezőhek, Eperjes, Városföld) nagyobb része mezőgazdasági lakóteleppel rendelkezik, Záhony helyzete pedig határállomás-jellege miatt különleges. A városok általában az alföldi átlag (15,0%) fölötti, a községek pedig az alatti arányszámokkal rendelkeznek. Kiterjedt térségek vannak az Alföldön, ahol a nem tulajdonosi jogcímen használt lakások aránya az 5%-ot sem éri el (38. ábra).

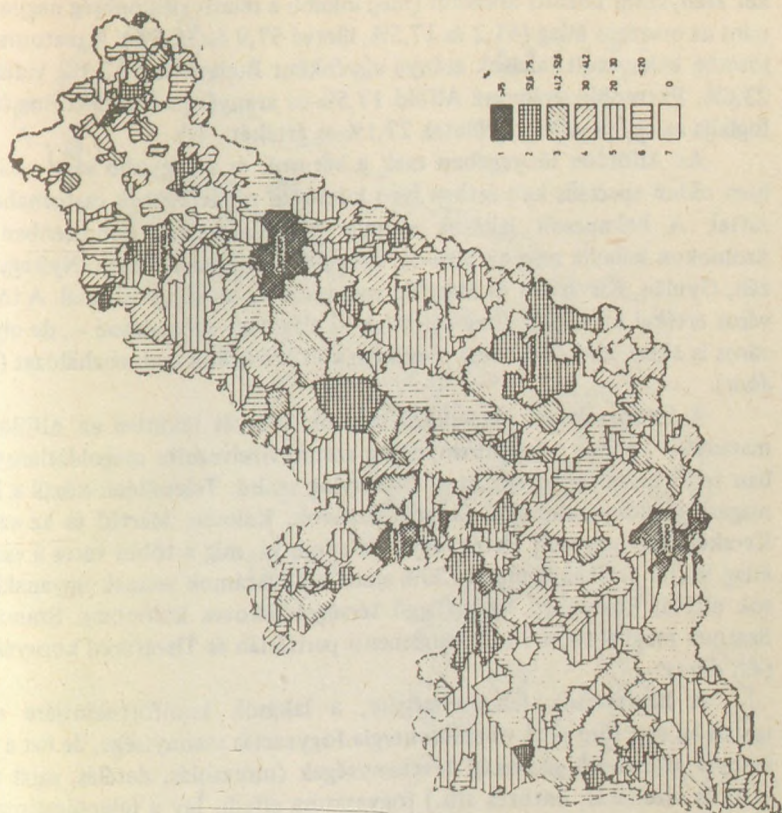
A lakosság alapvető *kommunális ellátásában* kiemelkedő jelentősége van az egészséges ivóvízhez való hozzájutás lehetőségének. Ebből a szempontból – mint az az utóbbi években különösen élesen felszínre került – országosan sem állunk jól, az Alföld helyzete pedig az átlagosnál is rosszabb. Amíg 1981-ben Budapesten a közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya 94,8%, az ország Alföldön kívüli vidéki területén pedig 52,6%, az Alföldön ez a viszonyszám mindössze 41,2%. A régió városai közül csak Szeged, Debrecen és Szolnok rendelkezik 75%-nál magasabb aránnyal, a többi város az alföldi átlag körüli értéket mutathat fel, bár olyan jelentős központok, mint Hódmezővásárhely, Orosháza, Szentes, Kiskunfélegyháza, Hajdúböszörmény ezt sem érik el. Az Alföld kiterjedt térségein rendkívül alacsonyok az arányszámok és számos településen (különösen Szabolcs-Szatmár megyében) nincs is közüzemi ivóvíz-szolgáltatás (39. ábra).

Ismertek a hazai „közmuólló” problémái és sokoldalúan elemzettek annak közvetlen környezeti, egészségügyi és távlati veszélyei is. A regionális különbségekre azonban ritkán történik utalás, holott azok – mint az Alföld egésze esetében is – számottevőek. A régió hátrányos helyzete nemcsak a vízellátás és szennyvízelvezetés alacsonyabb arányszámaiban jut ki-

38. ábra: A nem tulajdonosi jogcímen használt lakások aránya az Alföld településeiben, 1980

39. ábra: A közüemi vízhalózatba kapcsolt lakások aránya az Alföld településeiben, 1981

Jelmagyarázat: 1 – 75% fölött;
2 – az Alföldön kívüli vidéki területek átlaga (52,6%) és 75% között; 3 – az Alföld (41,2%) és az egyéb vidéki területek átlaga között; 4 – 30% és az Alföld átlaga között; 5 – 20–30%; 6 – 20% alatt; 7 – nincs közüemi vízszolgáltatás

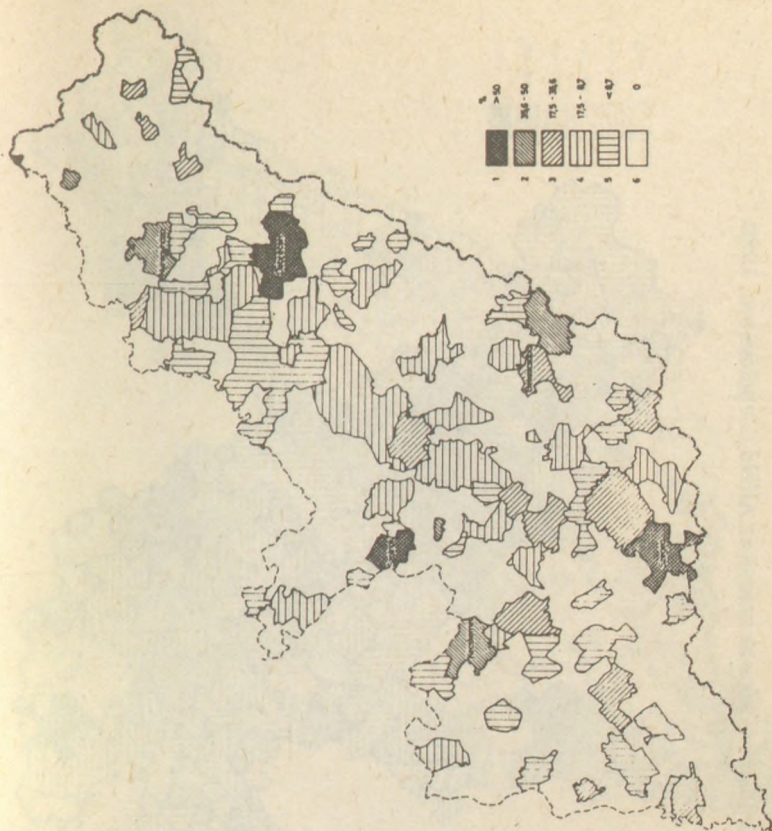
fejezésre, hanem az olló szárainak tágabbra nyitódásában is: az Alföldön a két arányszám közötti abszolút (még inkább a relatív) különbség nagyobb, mint az országos átlag (41,2 és 17,5%, illetve 57,9 és 35,6%). A csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya egyébként Budapesten 82,3%, vidéken 23,6%. Ez utóbbi arány az Alföld 17,5%-os arányszáma mellett magában foglalja az egyéb vidéki területek 27,1%-os értékét.

Az Alföldön lényegében csak a városok és a nagyobb vagy valamilyen okból speciális helyzetben lévő községek rendelkeznek csatornahálózattal. A bekapcsolt lakások aránya csak Szegeden, Debrecenben és Szolnokon haladja meg az 50%-ot, és mindössze Kecskeméten, Nyíregyházán, Gyulán, Kisvárdán és Martfűn magasabb az országos átlagnál. A többi város értékei az alföldi átlag fölöttiek – elég nagy szóródással –, de olyan város is akad, ahol 1981-ben még nem volt közüzemi csatornahálózat (40. ábra).

A fürdőszobával rendelkező lakások arányát tekintve az Alföld elmaradása – ennek a körülménynek a szennyvízelvezetés megoldatlanságában rejlő veszélyeivel együtt – viszonylag szolid. Települései közül a legmagasabb arányszámokkal Szeged, Szolnok, Kalocsa, Martfű és az azóta Kecskeméttel egyesült Hetényegyháza tűnik ki, míg a többi város a városi átlag körüli értékeket mutat. 30% alatti arányszámok vannak ugyanakkor sok alföldi községben, összefüggő térséget alkotva különösen Szabolcs-Szatmár megyében, a bihari határmenti periferián és Tiszafüred környékén (41. ábra).

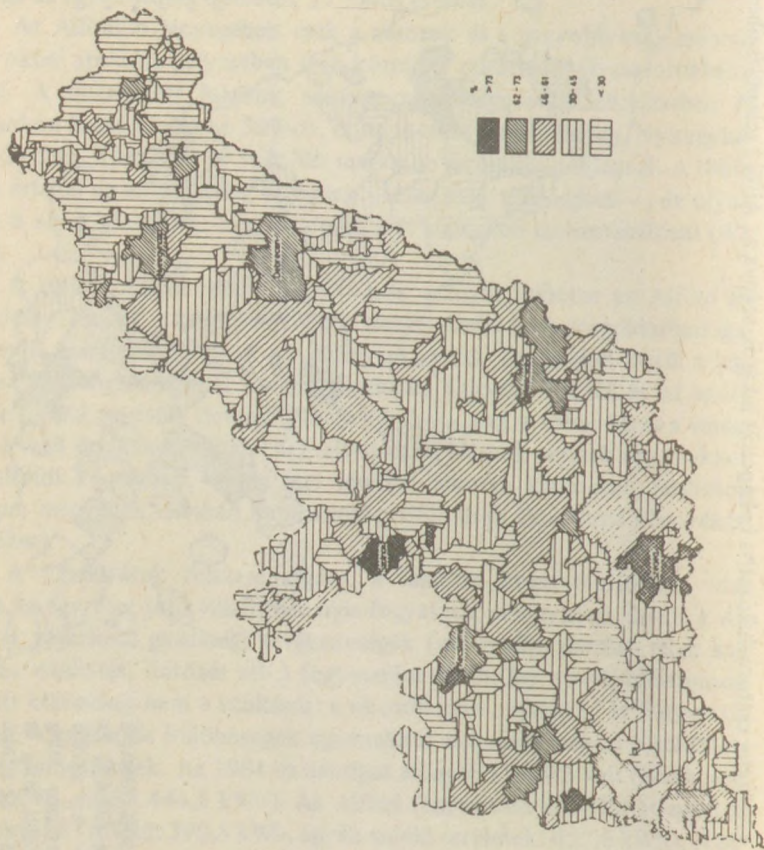
A háztartások felszereltségére, a lakások komfort-szintjére utal ugyan az egy főre jutó villamosenergia-fogyasztás mennyisége, de ezt a villanynal végezhető gazdasági tevékenységek (morzsolás, darálás, saját szivattyús vízellátás, öntözés stb.) fogyasztása elfedi. Így a településtípusok közötti különbség nem a szokásos: a városok nem „ugranak” ki fogyasztásukkal. A regionális különbségek ugyanakkor megmaradnak és e tekintetben is számottevőek. Az 1981-es országos átlag 503,4 kWh volt (Budapest: 788,3 kWh, vidék: 444,5 kWh). Az Alföld fogyasztása a vidéki átlagnál is alacsonyabb (Alföld: 398,3 kWh, egyéb vidéki területek: 455,6 kWh). A régióon belül a Duna-völgyi, a Szeged környéki és a Békés megye Medgyesegyháza–Békésszentandrás közötti sávjában elhelyezkedő települések háztartásaiban fogyasztják a legtöbb villamosenergiát, míg a legkisebb mennyiségekkel ismét a már sok szempontból hátrányos helyzetűnek bizonyult térségek, Szabolcs-Szatmár megye, a Sárrét, Tiszafüred környéke, a Tiszazug szerepelnek. A Duna-Tisza közti Homokhátság helyzete e szempontból sokat javult a tanyavillamosítási program révén (42. ábra).

40. ábra: A közüemi csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya az Alföld településeiben, 1981

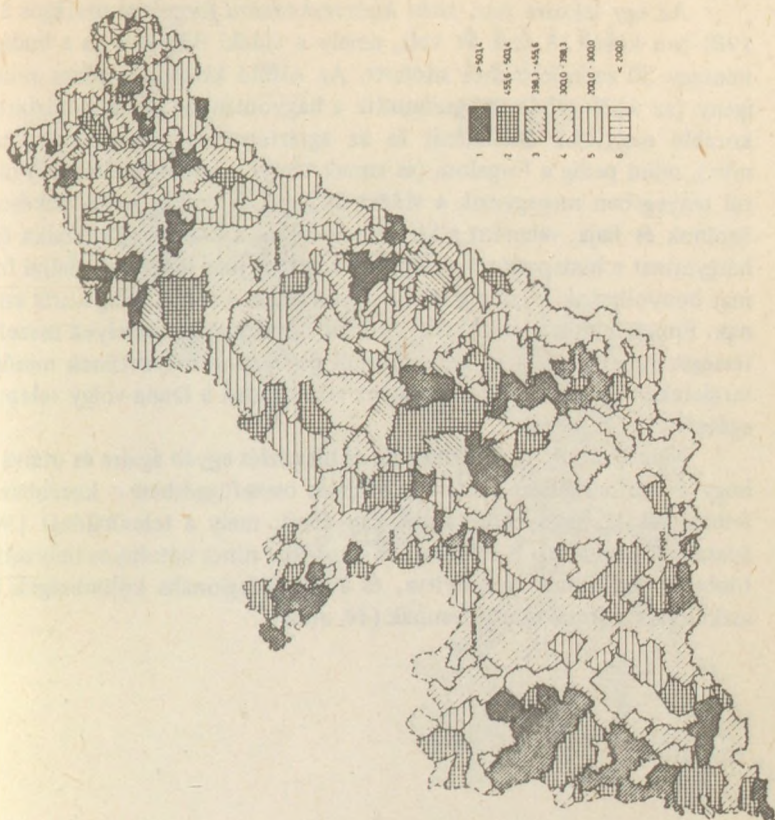

Jelmagyarázat: 1 – 50% fölött; 2 – az országos átlag (35,6%) és 50% között; 3 – az alföldi (17,5%) és az országos átlag között; 4 – az alföldi átlag és annak fele között; 5 – az alföldi átlag felénél is alacsonyabb; 6 – nincs közüemi csatornahálózat.

41. ábra: A fürdőszobás lakások aránya az Alföld településeiben, 1980

42. ábra: A háztartások számára szolgáltatott villamosenergia 1 főre jutó mennyisége az Alföld településeiben, 1981, kWh

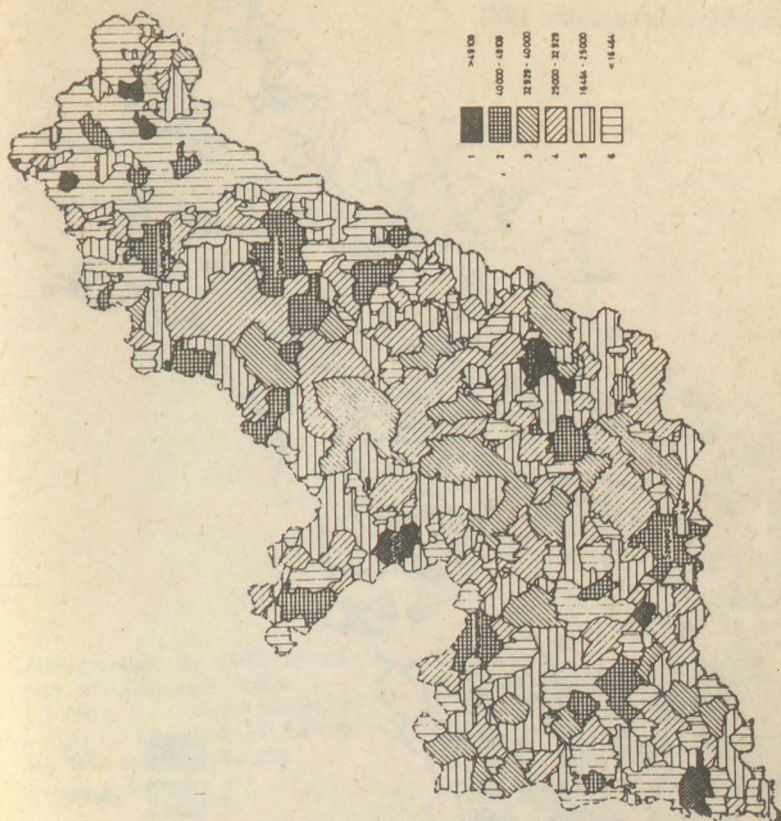

Jelmagyarázat: 1 – az országos átlag (503,4 kWh) felett; 2 – az Alföldön kívüli vidéki átlag (455,6 kWh) és az országos átlag között; 3 – az alföldi (398,3 kWh) és az egyéb vidéki átlag között; 4 – 300 kWh és az alföldi átlag között; 5 – 200–300 kWh között; 6 – 200 kWh alatt

Az egy lakosra jutó *bolti kiskereskedelmi forgalom* országos átlaga 1981-ben közel 36 ezer Ft volt, amely a vidéki 33 ezres és a budapesti mintegy 50 ezres értékből adódott. Az Alföld kiskereskedelme mind az igény (az átrétegződés megszüntette a hagyományos paraszti háztartások korábbi nagyfokú önellátását és az agrártermelés „boltra-utaltsága” is nőtt), mind pedig a forgalom (és annak tárgyi, személyi feltételei) oldaláról lényegében megegyezik a vidéki átlaggal. A régió belül Békéscsaba, Szolnok és Baja, valamint a kisvárosok közül Kisvárdá, Mátészalka és Fehérgyarmat a budapestinél is nagyobb egy főre jutó kiskereskedelmi forgalmat bonyolítanak le, míg a többi város értékei a vidéki átlag körül szóródnak. Ennek felét sem érik el viszont azok a települések, amelyek összefüggő térséget ismét a már sok szempontból periférikus helyzetűnek minősített területeken alkotnak. Ezek sorát ez alkalommal a Duna-völgy települései egészítik ki (43. ábra).

Nem térve itt ki a közlekedés és hírközlés egyéb ágaira és utalva arra, hogy a telefonhálózat adatait — bár más összefüggésben — korábban már felhasználtuk, végül bemutatunk egy ábrát, mely a telexhálózat 1981-es adatait dolgozza fel. E tekintetben az Alföld nincs hátrányos helyzetben a többi országrészhez viszonyítva, és a belső regionális különbségek is kialakulóban, formálódóban vannak (44. ábra).

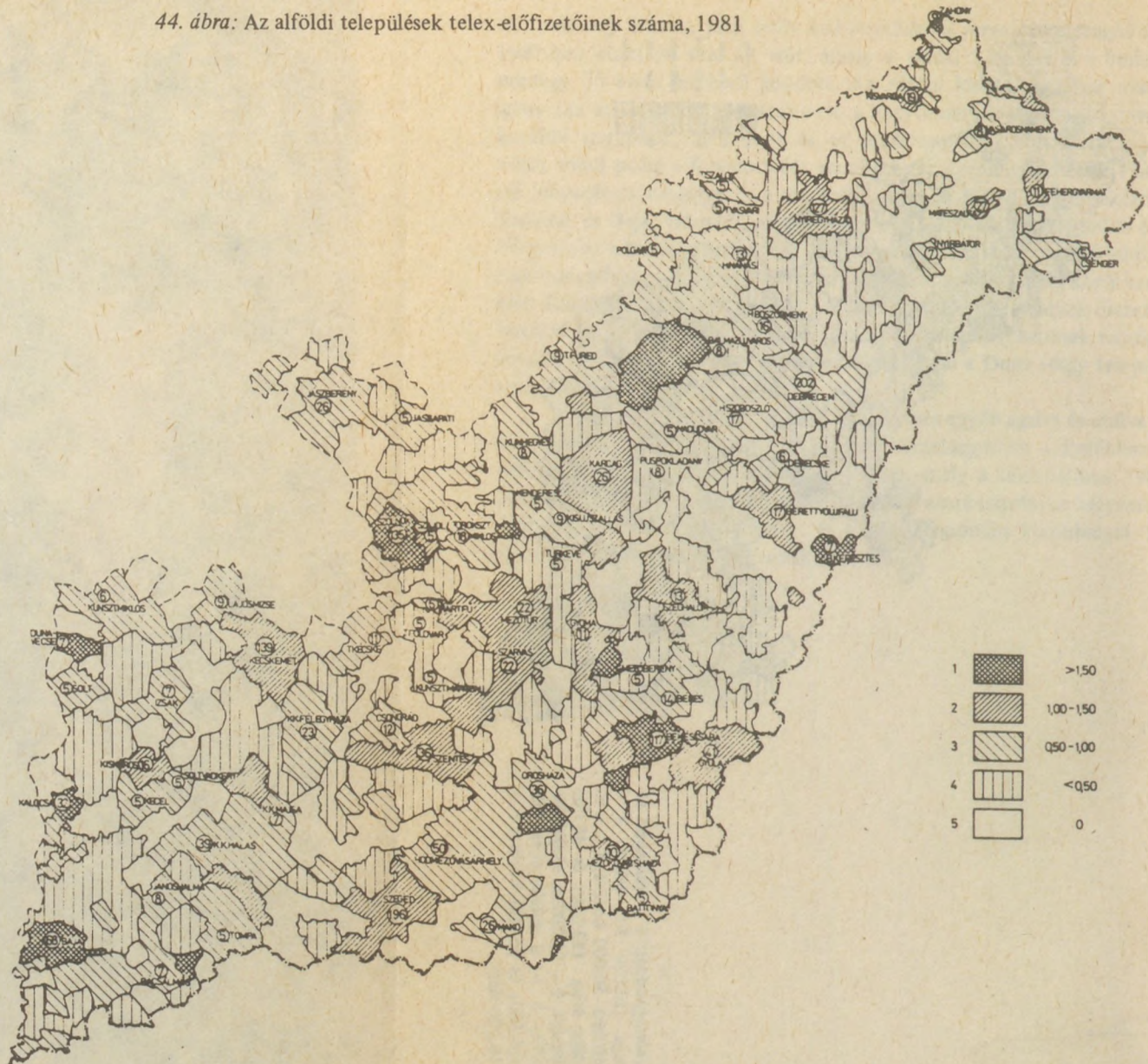
43. ábra: A bolti kiskereskedelmi forgalom egy főre jutó értéke az Alföld településeiben, 1981, Ft

Jelmagyarázat: 1 – Budapest átlaga (50.000 Ft) felett; 2 – 40.000–50.000 között; 3 – a vidéki átlag (33.000) és 40.000 között; 4 – 25.000 és 33.000 között; 5 – a vidéki átlag fele (16.500) és 25.000 között; 6 – 16.500 alatt

44. ábra: Az alföldi települések telex-előfizetőinek száma, 1981

Jelmagyarázat: Az 1000 lakosra jutó telexállomások száma: 1 – 1,5 felett; 2 – 1,0–1,5 között; 3 – 0,5–1,0 között; 4 – 0,5 alatt; 5 – nincs telex; Az abszolút értékek az ábrán.

III. AZ URBANIZÁCIÓ TÉRSZERKEZETI VONATKOZÁSAI

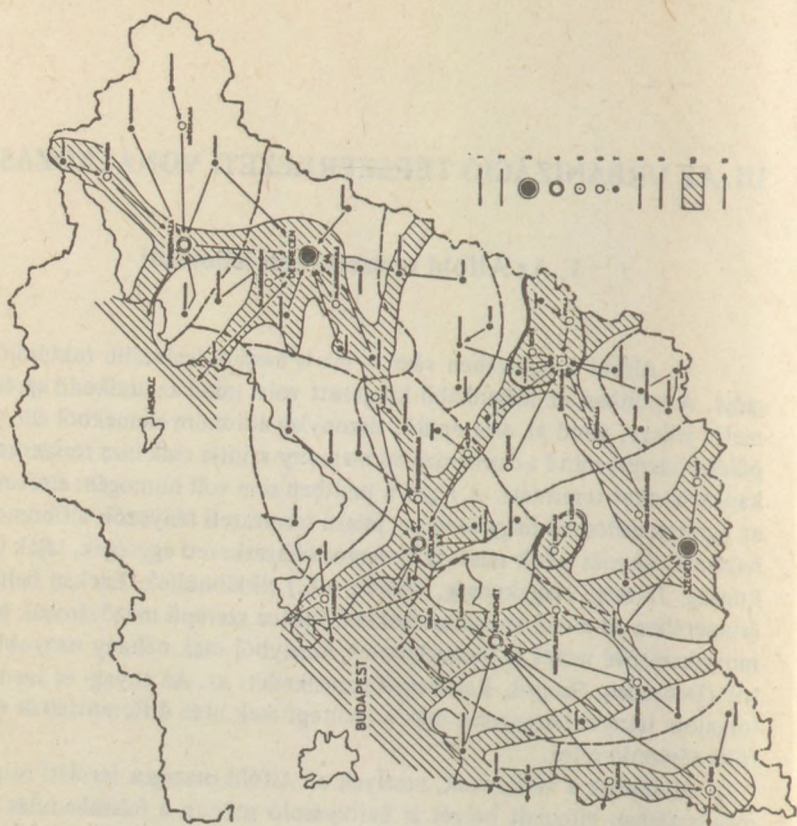
1. Az Alföld térszerkezeti jellemzői

Az Alföld — egészében véve — ma is hazánk leglazább textúrájú régiója. A múltban ez méginkább kifejezett volt: mind az uralkodó agrártermelés jellege, mind az erre épülő, viszonylag autonóm elemekből álló településrendszer, mind az urbanizáció alacsony szintje csak laza térszerkezeti kapcsolatokat teremtett. A régió a múltban sem volt homogén: elsősorban az agrártermelésben nagy szerepet játszó természeti tényezők differenciáló hatására, de más okok miatt is bizonyos térszerkezeti egységek, tájak (Kiskunság, Jászság, Nagykunság, Nyírség stb.) elkülönültek. Ezeken belül az árucserében és elemi szolgáltatásokban fontos szerepű mezővárosok gócai mozaikszerűvé tették a térszerkezetet, amelyből csak néhány nagyobb város (Debrecen, Szeged, Kecskemét) emelkedett ki. Az anyag- és személyforgalom irányai lényegesen csak a vasútépítések után differenciálták az alföldi térszerkezetet.

Mindazok a változások, amelyek az Alföld országos területi munkamegosztásban elfoglalt helyét is befolyásoló módon a felszabadulás után hazánkban végbementek, tovább növelték a régió térszerkezetének differenciáltságát. Az Alföld több vonatkozásban már érintett hátrányos helyzete gátolta ezt a folyamatot, míg olyan tényezők, mint az Alföldnek a II. világháború után megváltozott politikai-földrajzi helyzetű országban való területi elhelyezkedése, a régió tervszerű iparosítása, a mobilitás növekedése, az agrártermelés modernizálódása gyorsították azt.

Napjainkra az Alföld térszerkezeti váza egyre markánsabb (45. ábra). E váz egyben — értelmezésünknek megfelelően — a régió urbanizációjának térbeli vetületét is megadja. Legfőbb elemei az átlagosnál dinamikusabb fejlődésű zónák, amelyek nemzetközi vagy egy-egy várost, város csoportot összekötő közlekedési vonalak mentén alakultak ki. Ezek a térszerkezeti vonalak a magyar közlekedési hálózat jellegzetes, az Alföldön is érvénye-

45. ábra: Az Alföld térszerkezete, településhierarchiája és -kapcsolatrendszere

Jelmagyarázat: 1 — országhatár; 2 — az Alföld határa; 3 — regionális központok; 4 — dinamikus fejlődő felsőfokú központok (paracentrumok); 5 — lassabban fejlődő felsőfokú központok (paracentrumok); 6 — középfokú központok (mezocentrumok); 7 — „kisvárosok” (szubcentrumok); 8 — az egyes térszerkezeti egységek (városcsoportok) határa; 9 — településgyűjtések határa; 10 — tényleges és potenciális fejlesztési zónák; 11 — a kapcsolódások fő irányai

sülő konfigurációja következtében Budapest felé mutatnak, transzverzális vonal (mint a szeged–békéscsabai) alig akad közöttük. E fejlődési-fejlesztési zónák (kialakulásukban a spontán és tudatos elemeknek egyaránt szerepük volt) területi folytonosságát a bennük elhelyezkedő dinamikus gócok, a városok biztosítják. Ezek viszonylagos szerepe az alföldi településrendszer sajátosságai következtében jóval nagyobb a térszerkezetben, mint az ország többi régiójában.

A tágabb értelemben vett gazdasági tevékenységek intenzív és sokoldalú kapcsolatrendszerrel jellemezhető viszonylagos sűrűsödési gócaihoz (sávjaihoz, településcsoportjaihoz) lazább textúrájú, szegényesebb kapcsolatszerkezetű területek kapcsolódnak. A kapcsolatrendszer elemzése nyomán településcsoportok, településegységek, agglomerációk, vonzáskörzetek, térszerkezeti egységek, gazdasági körzetek különíthetők el.

2. A centrumtelepülések szerepe az Alföld térszerkezetében

A tágabb értelemben vett (a hat teljes megyén kívül Pest, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei területeket is tartalmazó) Alföldön 89 olyan település különül el, amely – jellemző módon – központi funkciót lát el vonzáskörzete számára is. Ezek hierarchiaszintjüket, fejlődési dinamikájukat, struktúrájukat, közigazgatási státuszukat, térkapcsolataikat tekintve lényegesen különböznek egymástól.

Az Alföld két legmagasabb hierarchiaszintű központja Debrecen és Szeged. E regionális centrumok lélekszámuk, termelési és ellátó funkcióik révén kiemelkednek a régió településrendszeréből, kiterjedt, megyéjük határán túlnyúló kapcsolatrendszerrel rendelkeznek. Településfejlesztési elképzeléseink egy korábbi szakaszában – Miskolc, Pécs és Győr társaságában – az ún. ellenpólus-városok közé tartoztak, amelyek segítségével Budapest túlsúlyát reméltük csökkenteni. Ha ez az akkor elképzelt mértékben nem is valószínűsíthető meg, e városok regionális szerepkörét a jövőben is erősíteni szükséges. (Ennek persze alapfeltétele a régiók és velük a regionális intézményrendszer léte lenne.)

Öt ún. paracentrumot különítettünk el az Alföldön. A Debrecenen és Szegeden kívüli további négy megyeszékhelyen (Nyíregyházán, Kecskeméten, Szolnokon és Békéscsabán) túl ezen a hierarchiaszinten van fejlettsége, tradíciói, kapcsolatrendszere és Bács-Kiskun megye nagysága, székhelyének periférikus területi elhelyezkedése miatt Baja is (Tóth J. 1977). Me-

gyei szintű funkciókat ellátó, a megyék szerepének erősödésével párhuzamosan dinamizálódott sokoldalú centrumok, amelyek esetenként néhány regionális szerepkört is betöltenek.

Az Alföldön 32 mezocentrum funkcionál. A budapesti agglomerációt az Alföld felől övező négy volt járásszékhely (Ráckeve, Dabas, Monor, Nagykáta) kivételével városi jogállásúak. Városkörnyéki központjai, kevés kivétellel volt járásszékhelyek. Vonzáskörzetük népességének középfokú ellátását végzik, gyakran egy-egy szubcentrumra támaszkodva.

Az 50 alföldi szubcentrum közül – bár több 15 ezer főnél is népesebb közülük – csak 13-nak van városi jogállása. Vagy magasabb hierarchiaszintű központok funkcionális segítőitársai, vagy kiterjedt centrumhiányos területeken töltenek be igen fontos ellátó-szervező szerepkört (46. ábra).

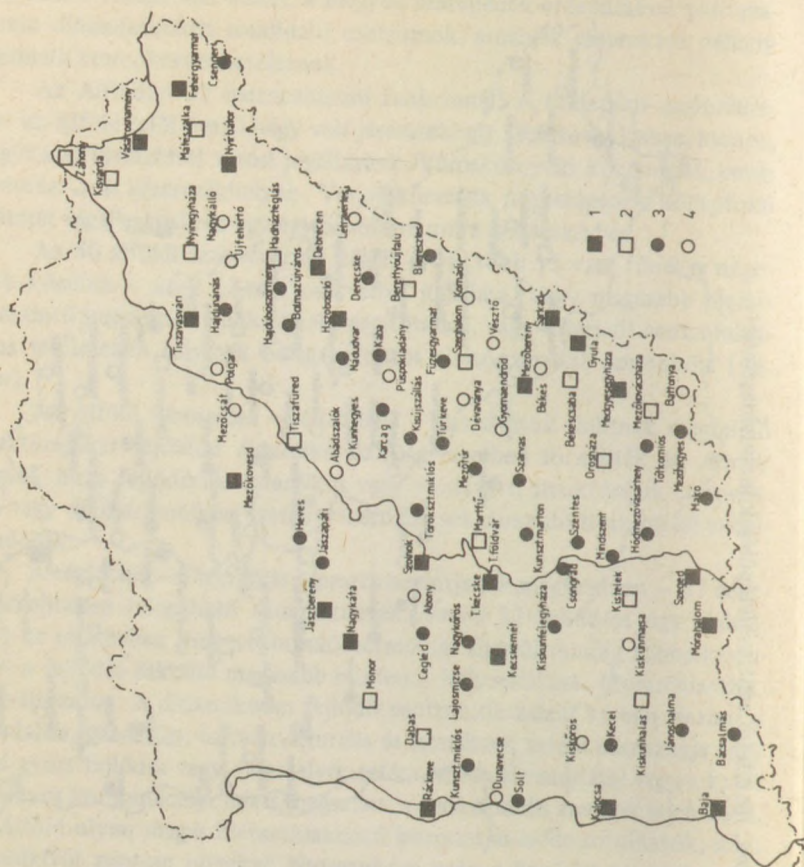
Az Alföld városai az – általában – mezővárosi múltnak megfelelő struktúrájukat fejlődési dinamikájuk függvényében formálták át. Annak alapján, hogy fejlődésük dinamikus vagy vontatott, struktúrájuk harmonikus vagy diszharmonikus, igen egyszerű, de sokatmondó tipizálás lehetséges adódik.

A régióban – a település hierarchiaszintjének megfelelően – 37 centrum fejlődése tekinthető dinamikusnak. Ebből 21 fejlődése úgy alakul, hogy az időközben meg-megbomló harmóniát sikerül mindig többé-kevésbé – a fejlődés diktálta magasabb szinten – helyreállítani. Hierarchiaszintjük változatos. A dinamikusan fejlődő centrumok közül 16-ban viszont a társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és természeti szféra összhangja vagy a túl gyors fejlődés vagy valamelyik szféra tartós elmaradása, vagy a kettő hátrányos kombinációja miatt megszűnt, a funkcionális zavarok jelentősek. Az Alföld olyan magas hierarchiaszintű központjai is ide sorolhatók, mint a rendkívül gyorsan növekvő Nyíregyháza vagy a kevésbé dinamikus, de ehhez képest is zavaró infrastrukturális örökséget cipelő Békéscsaba.

A régió 52 kevésbé dinamikusan, vontatottan fejlődő centruma nagyobb arányban tudta megőrizni struktúrája harmóniáját, mint az előbbi csoport tagjai. Ennek viszont gyakran az az ára, hogy a hagyományos, konzervatív struktúra harmóniája maradt meg, az összhang az alig borzolt állóvíz nyugalmát fedi. Méginkább kedvezőtlen a vontatottan fejlődő, a leépülés miatt diszharmonikussá váló struktúrájú központok helyzete, míg e típus néhány képviselője azért van jobb pozícióban, mert – mintegy strukturális kiegészítésül, saját integritását feladva – más, dinamikusabb központokhoz kapcsolódik (47. ábra).

Korábban többször érintettük a települések közigazgatási szerepé-

47. ábra: Az alföldi centrumtelepülések fejlődési-szerkezeti típusai

Jelmagyarázat: 1 – dinamikus fejlődésű, harmonikus szerkezetű centrum; 2 – dinamikus fejlődésű, diszharmonikus szerkezetű centrum; 3 – vontatott fejlődésű, harmonikus struktúrájú centrum; 4 – vontatott fejlődésű, diszharmonikus struktúrájú központ

nek, jogállásának fontosságát a fejlődés lehetőségei, energiái tekintetében is. Az Alföld 1985-ben elkülöníthető 89 centrumtelepülése közül csak 40 város (köztük két megyei város) van. Elemzéseink azt mutatják, hogy a várossá nyilvánítás tempóját gyorsítani kellene: az ezredfordulóig 30, 2015-ig további 19 mai nagyközség várossá nyilvánítása szükséges – elsősorban ellátási, térszerkezeti okokból (48. ábra). Az ábra szerkesztése óta – 1988-ig – hat nagyközség várossá nyilvánítása már megtörtént. Ezek: Bácsalmás, Tiszakécske, Mezőkovácsháza, Kunszentmárton, Püspökladány és Tiszavasvári.

3. Az alföldi vonzaskörzetek sajátosságai

Az ország többi nagytájától különböző természeti környezet, a történelmileg kialakult sajátos, agrárvárosokból, nagyfalvakból és tanyákból összetevődő településrendszer, az urbanizációs folyamat előző fejezetekben áttekintett jellegzetességei az Alföldön funkcionáló vonzaskörzeteket is több szempontból karakterisztikussá tették. A legfontosabb sajátosságok a következőkben foglalhatók össze.

- A sík jellegből következően a természeti tényezők oldaláról csak a nagyobb folyóvizek (mezoszinten csak a Tisza) befolyásolják számottevően a vonzaskörzetek határait. A hidak egyrészt vonzástényezők (Vásárosnamény, Szolnok, Szeged), másrészt lehetővé teszik egyes dinamikusabb központok számára, hogy a folyón túl is érvényesítsék vonzásukat (pl. Kecskemét hatása a Tiszazug településeire, Leninváros vonzása Polgárra stb.).
- Az alföldi regionális központok (Debrecen, Szeged) felsőfokú vonzásterülete nem fedi le az Alföld egészét. Egyrészt ebben a régióban is érvényesül a főváros hatása, másrészt a regionális funkciók szóródnak, ellátásukban a megyeszékhelyeknek (paracentrumoknak) lényeges szerepük van. Ezt a szerepet erősítette az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció is, amikor a felsőfokú vonzaskörzeteket a megyeszékhelyekhez (felsőfokú központokhoz) rendelte, a kiemelt felsőfokú központok regionális szerepkörét pedig homályban hagyta. Miután a megyeszékhelyek a redisztribúciós folyamatban effektív szerepet játszanak, az elmúlt másfél évtizedben pozícióik számottevően javultak.
- Az Alföld középfokú vonzaskörzetei egyrészt jóval kevesebb települést foglalnak magukba, másrészt igen gyakran átfedésekkel kapcsolódnak egymáshoz. A településállomány összetételéből következik az a sajátos-

tési tervek ezt a sajátosságot nem mindig vették figyelembe, erősítették a más településállományú régiók alsófokú körzetmodelljét.

- A vonzaskörzetek és az államigazgatási területi rendszer egységeinek (megye, városkörnyék) határai az Alföldön is gyakran ellentmondanak egymásnak. Míg a megyerendszer mai állapotában megmerevedni látszik, a járások megszüntetésével – kellő körütekintéssel – mód nyílhatott volna jó néhány kirívó ésszerűtlenség megszüntetésére. Ezt az esélyt nem ragadtuk meg.
- Érdekes jelenség az Alföldön, hogy a valamikori közigazgatási határból az 1950-es évek elején szervezett új községek rendre – és egyre szorgosabban – a korábbi központhoz kapcsolódnak. A régi helyzethez legközelebb álló Hódmezővásárhely vonzaskörzete ma is alig lépi túl a város óriási, Budapestét megközelítő közigazgatási területét, melyen számos ma is fejlődő tanyaközpont funkcionál (Batida, Szikáncs, Erzsébet, Kópáncs stb.).
- Az Alföld vonzaskörzetei is differenciáltak a gazdasági térszerkezet eltérő textúrájú és dinamikájú elemei szerint. A lazább szövetű alföldi gazdasági tér következtében a régióban gyakoriak a kisebb intenzitással összefogott vonzaskörzetek – főleg a periférikus térségekben (pl. Tiszafüred, Komádi).
- A centrum–vonzaskörzet relációk a centrumtelepülések funkcióin, mint a tágabb értelemben vett termelésben (a javak létrehozása, elosztása, fogyasztása, a termelőerő újratemelése, rekreáció stb.) betöltött szerepkörökön keresztül megszabottak mind irányukat, mind pedig intenzitásukat és területi kihatásaik határait illetően is. Meghatározó alapjuk a szűkebb értelemben vett termelés térbeli szerkezete, így feltárásuk – különösen egy olyan gazdaságilag viszonylag homogén régióban, mint az Alföld – ez utóbbi konkrétabb és árnyaltabb megismeréséhez is fontos hozzájárulást jelenthet.
- Az alföldi vonzaskörzetek intenzitási övezetei csak ritkán tartalmaznak agglomerációs zónát, a hegemon és a domináns vonzásövek a közeli, hasonló hierarchiaszintű központok által árnyékolnak, az átmeneti övezet kiterjedt. Ez az Alföldön szinte általános jelenség a közigazgatás számára nehéz helyzetet teremt.

4. Az Alföld térszerkezeti egységei

Vizsgálataink alapján az Alföldön 12 térszerkezeti egység különíthető el (49. ábra). Ezek nagyságukat, lélekszámukat, népsűrűségüket, köz-

49. ábra: Magyarország régiói és térszerkezeti egységei

Jelmagyarázat: A – a megyehatárokhoz igazított régióhatár; B – a ténylegeshez közelálló régióhatár; C – a térszerkezeti egységek határa; I – *Központi körzet*; 1 – budapesti; 2 – esztergomi; 3 – váci; 4 – gödöllői; II – *Dunántúl*; 5 – soproni; 6 – győri; 7 – tatabányai; 8 – szombathelyi; 9 – veszprémi; 10 – székesfehérvári; 11 – dunaujvárosi; 12 – zalaegerszegi; 13 – nagykanizsai; 14 – balatoni; 15 – kaposvári; 16 – tamási; 17 – szekszárdi; 18 – barcsi; 19 – pécsi; III *Észak-Magyarország*; 20 – salgótarjáni; 21 – gyöngyösi; 22 – egri; 23 – miskolci; 24 – aggteleki; 25 – tokaji; 26 – bodrogi; IV – *Alföld*; 27 – dabasi; 28 – szolnoki; 29 – tiszafüredi; 30 – nyíregyházi; 31 – debreceni; 32 – solti; 33 – bajai; 34 – kecskeméti; 35 – szegedi; 36 – sárréti; 37 – békéscsabai; 38 – dél-békési

pontjaik jellegét, urbanizációs szintjüket tekintve éppúgy eltérnek egymástól, mint gazdasági jellegük, társadalmi struktúrájuk, kapcsolatrendszerük alapján (24. táblázat).

Területét és lélekszámát tekintve is legnagyobb a *nyíregyházi* térszerkezeti egység. Gazdasági fejlettségi szintje alapján alföldi viszonylatban is elmaradott, számos strukturális gonddal küszködik. Ezek egy része a rövid múltú, viszonylag gyors iparosításból ered. Mái is országosan kiemelkedő szintű természetes szaporodás, csökkenő mértékű, de még mindig jelentős számú elingázás jellemzi. Térszerkezeti váza a Záhony–Nyíregyháza–Debrecen, valamint a Nyíregyháza–Miskolc vonal, amelyeket intraregionális

24. táblázat

Az Alföld térszerkezeti egységei, 1984

Megnevezés	Terület, ezer km ²	Nép- ség, ezer fő	Népsű- rűség, fő/km ²	A központok száma, jogállása, lélekszáma				Átlag- os hierar- chia szint	A központokban lakók aránya, %	
				községek száma	ezzer fő száma	városok száma	ezzer fő száma		község	város együtt
Nyíregyházi	5,8	580	100	5	50	6	185	1,55	8,6	31,9
Debreceni	4,6	470	102	7	86	4	280	2,09	18,3	59,6
Szolnoki	4,4	390	89	3	45	7	206	1,90	11,6	52,8
Kecskeméti	5,5	460	84	5	59	6	262	1,82	12,8	57,0
Szegedi	4,2	450	107	3	23	5	317	2,62	5,2	70,4
Békéscsabai	3,4	310	90	3	41	5	182	1,87	13,2	58,7
Bajai	2,4	150	63	1	8	2	60	2,67	5,3	40,0
Solti	1,0	40	40	3	20	—	—	1,00	50,0	—
Tiszafüredi	3,0	130	43	3	25	2	25	1,40	19,2	38,4
Sárréti	2,5	120	48	5	36	2	28	1,29	30,0	23,3
Dél-békési	1,0	60	60	5	35	—	—	1,00	58,3	—
Dabasi	2,2	350	159	4	64	—	—	2,00	18,3	—
Alföld összesen	40,0	3.510	88	47	492	39	1.545	1,79	14,0	44,0
							86	2.037		58,0

vonalak (Nyíregyháza–Mátészalka, Debrecen–Mátészalka stb.) egészítik ki. Településhálózata – történelmi okok miatt – eltér az alföldi átlagtól: jóval sűrűbb annál, elemei kisebbek. A népesség demográfiai jegyei, a foglalkozási szerkezet a társadalmi struktúra viszonylagos elmaradottságára utalnak alföldi összevetésben is. Az urbanizáció szintje is alacsony: a centrumtelepülésekben élők össznépességhez viszonyított aránya alig haladja meg a 40%-ot. A központok száma 11, közülük az utóbbi évek várossá nyilvánításai nyomán már hat rendelkezik városi státusszal. Nyíregyháza szerepe kiemelkedő, a többi központ viszonylag kis lélekszámú, alacsony hierarchiasintű. A térszerkezeti egység belső kapcsolatrendszerének váza kialakult, a fejlesztés során erre kell építeni. Figyelembe veendő, hogy az elmúlt két évtized gyors városodása a központok struktúrájában deformációkhoz vezetett. A harmónia helyreállítására olyan körülmények között kell törekedni, amelyek – még sokáig – az extenzív fejlődés elemeit is magukban hordozzák.

A *debreceni* térszerkezeti egység Hajdú-Bihar megye törzsterületét foglalja magába. Elsősorban Debrecen révén magas népsűrűségű, az Alföld legnagyobb városodási arányt mutató egysége (a centrumtelepülésekben lakók össznépességhez viszonyított aránya alapján). Modern iparral (is) rendelkező, fejlett mezőgazdaságú, a regionális centrum révén intenzív kapcsolatrendszerű térség. Térszerkezeti váza a Debrecen–Budapest, Debrecen–Nyíregyháza és a Debrecen–Miskolc vonal. Népességét viszonylag magas természetes szaporodás, az átlagosnál előrehaladottabb átrétegződés jellemzi, bár a térségen belüli differenciák számottevőek. Településrendszere tipikusan alföldi. Ugyancsak 11 centrumtelepülése van, amelyek közül négy városi jogállású. Átlagos hierarchiasintjük – elsősorban a regionális központ révén – magas. A központok egy része fokozatosan Debrecen bolygóvárosává alakul, más részük viszonylag vontatott fejlődésű, de harmonikus struktúrájú település. Típus szerinti összetételük változatos: a lassan átformálódó volt mezővárostól (Hajdúböszörmény), a rekreációs központ (Hajdúszoboszló), a strukturális gondokkal küszködő ipari településen (Hadháztéglás), a közlekedési csomóponton (Püspökladány), a modern mezőgazdaság egyik országos innovációs központján (Nádudvar) keresztül a határmenti periféria lassan fejlődő központjáig (Létavértes) terjed. Fejlesztésük e sokféleség figyelembevételével, Debrecennel összhangban úgy kell történjék, hogy a regionális centrumra háruló népességnyomás a többi központ dinamizálódása révén enyhüljön.

A *szolnoki* térszerkezeti egység a megye törzsterületét elfoglaló, az alföldi átlagnak megfelelő népsűrűségű, de annál a centrumtelepülésekben

lakók aránya alapján valamivel urbanizáltabb, tipikusan alföldi település-rendszerű térség. E térszerkezeti egység a régió térszerkezetének centrumában helyezkedik el: kiválóak a Budapesttel való kapcsolatai, és fejlesztési sávok kötik össze a közlekedési folyosók mentén a szomszédos térszerkezeti egységekkel is. Fejlett mezőgazdasága mellett országos jelentőségű a térség vegyipara, gépgyártása, a könnyű- és élelmiszeripar néhány ága is. Az utóbbi két évtizedben több üzemmel és intézménnyel gazdagodtak a korábban alig mozdult települések is. Népesedése és demográfiai struktúrája az alföldi átlagnak megfelelő, tíz centrumtelepülése közül hét város, de csak három (Szolnokon kívül Jászberény és a sajátos helyzetben lévő, szerkezeti gondokkal küszködő településpár, Martfű–Tiszaföldvár) tekinthető dinamikusnak. A lassan változó nagykun városok harmóniája valamivel dinamikusabb fejlődés mellett is megőrizhető lenne. A fejlesztési források arányosabb „terítésére” Szolnok tehermentesítése okán is szükség lenne.

A *kecskeméti* térszerkezeti egység, amely Bács-Kiskun megye homokhátsági részén kívül Nagyköröst, Ceglédet és környéküket is magába foglalja, az Alföld második legnagyobb területű és harmadik legnagyobb lélekszámú térszerkezeti egysége. Jellegzetes strukturális váza a közlekedési vonalakat követi és jó kapcsolatot biztosít Budapesttel. Elemeinek összetartozása — a közbeékelődő megyehatár ellenére — tradicionális, az agrártermelésre és az arra épülő élelmiszergazdaságra alapozódik. Demográfiai struktúrája területileg eléggé élesen differenciált, településrendszerében a tanyák alföldi viszonylatban is legnagyobb száma a legfőbb jellegzetesség. Tizenegy centrumtelepülése közül hat városi jogú, dinamizmusuk, struktúrájuk harmóniája változatos képet mutat. Belső kapcsolatrendszerük váza kialakult, ez fejlesztendő tovább, figyelemmel a lazább textúrájú térségek hiánycentrumainak fokozott fejlesztésére.

A jelentéktelen korrekciókkal Csongrád megye területét felölelő *szege*di térszerkezeti egységben legmagasabb a városi jogállású centrumtelepülésekben lakók aránya. E sűrű szövetű, az alföldi térszerkezetben kedvező helyet elfoglaló térség dinamikája a nemzetközi együttműködés révén a jövőben — adottságai alapján — tovább fokozódhat. Eltérő természeti adottságú tájain fejlett agrártermelés folyik, centrumainak ipari tevékenysége sokoldalú. Természetes szaporodása hosszabb ideje negatív, demográfiai jegei és átrétegződési szintje az alföldi átlagnál előrehaladottabb stádiumot tükröznek. Központrendszer kialakult, az öt várost három nem városi jogállású centrumtelepülés egészíti ki. Szegednek a debrecenihez hasonló szerepe van a környező centrumok bolygóvárossá formálásában. (Legérdekesebb e szempontból a korábbi szegedi határból kivált Mórahalom funkció-

nális erősödése és a korábban autonóm Hódmezővásárhely fokozatos „közeledése” a regionális központhoz.) Az országos viszonylatban is sajátos helyzetű Szentes–Csongrád várospár a térszerkezeti egység másik súlyponti eleme. A kettő közötti kapcsolat erősítése a térszerkezeti egység belső kapcsolatrendszerének legfontosabb feladata, amely – egyebek mellett – a tiszai hajózás újraéledése révén is közelebb kerülhet a megvalósuláshoz.

A *békéscsabai* térszerkezeti egység Békés megye törzsterületére terjed ki. Viszonylag magas urbanizációs mutatókkal, jó térszerkezeti pozíciókkal kitűnő, a nemzetközi együttműködés elmélyülésével újabb lehetőségekre váró térség. Gazdasági profilját a magas színvonalú élelmiszeripar, gazdaság és néhány iparág adja. Természetes szaporodása negatívra fordult, demográfiai jellemzői az alföldi átlagnak megfelelőek. Nyolc centrumtelepülése közül öt városi jogállású, átlagos hierarchiaszintjük viszonylag magas. Dinamikájuk és struktúrájuk harmóniája alapján változatos képet mutatnak: a diszharmónia a fejlődés és annak lényegi elmaradása nyomán egyaránt előfordul. A térszerkezeti egység magva a közép-békési településeggyüttes, amelynek problematikájával korábban részletesen foglalkoztunk. A településeggyüttes a térség – és a szomszédos kisebb térszerkezeti egységek – kapcsolatrendszerének is központja.

A *bajai* térszerkezeti egység a Duna-völgy déli, Bács-Kiskun megyéhez tartozó részére és a Bácskára terjed ki. Az előbbieknél kisebb területű és lélekszámú térség. Fejlett mezőgazdaságú és iparú terület, melynek demográfiai szerkezete kiegyensúlyozott, településhálózata telepített, részben nemzetiségi által lakott elemekből áll. Három centrumtelepülésében a népességnek kevesebb mint fele él. Legfőbb térszerkezeti eleme a Duna, kapcsolatrendszere e mentén és ezen túl legalább annyira kialakult és intenzív, mint a megyeszékhely felé.

A *solti* térszerkezeti egység elkülönítését a külső kapcsolatrendszer laza volta és többirányúsága indokolja. A térség a jelentősebb alföldi központoktól nézve periférikus helyzetű, Budapest hatása még viszonylag gyenge, és a meglévő kapcsolatok ellenére ez mondható el a Dunántúl relációjában is. A három kis központ fejlesztése összehangolandó, a térség a periféria-helyzetből a külső kapcsolatok intenzifikálódása révén mozdulhat el. Ennek fontos eszköze lehetne az országos térszerkezet szempontjából is indokolt Duna-híd megépítése Dunaújváros északi térségében.

A viszonylag nagy kiterjedésű, alacsony népsűrűségű *tiszafüredi* térszerkezeti egység az Alföld legnagyobb összefüggő belső periférikus területe. A térszerkezeti vonalak elkerülik, népességszerkezete egy, az alföldi át-

lag által már túlhaladott állapotot tükröz, településhálózata ritka, vontatott fejlődésű elemekből áll. Ilyenek centrumtelepülései is – talán Tiszafüred kivételével. Az urbanizáció mennyiségi mutatója a tipikusan alföldi térszerkezeti egységek közül itt a legalacsonyabb, a 40%-ot sem éri el. A tempóhátrány következtében a térség dinamizálása a centrumok fejlesztése révén gyorsítható meg.

A *sárréti* térszerkezeti egység az Alföld másik nagy periférikus térsége, amely helyzetet a határmenti fekvés tovább súlyosbít. Laza textúra és belső kapcsolatrendszer, kétirányú (Debrecen és Békéscsaba) külső kapcsolódás, demográfiai erózió, a gazdálkodás színvonal-problémái jellemzik. Központjai nemrég dinamizálódott kisvárosok vagy a strukturális diszharmónia kínjaival küszködő óriásfalvak. A térség fejlesztése feltétlenül központi támogatást igényel.

A *dél-békési* térszerkezeti egység öt alacsony hierarchiaszintű, általában vontatott fejlődésű központ átfedésekkel átszőtt, elsősorban a békéscsabai térszerkezeti egységhez kötődő, de a szegedihez is kapcsolódó vonzáskörzete. A fejlett mezőgazdaságú, gyengén iparosodott terület a policentrikus fejlesztési modell szakirodalmunkban gyakran szereplő iskolapéldája.

A *dabasi* térszerkezeti egység az Alföldnek a budapesti agglomerációhoz simuló átmeneti sávja, melyen négy nem városi jogállású centrumtelepülés funkcionál. A budapesti agglomeráció fejlődésével és kiterjedésével ez a térség egyre inkább veszít alföldi jellegéből, demográfiai és strukturális jegyei átalakulnak. Fejlesztésében ennek figyelembevételével kell eljárni. Fontos eszköznek bizonyulhat a négy dinamikusan fejlődő centrumtelepülés várossá nyilvánítása.

Az alföldi térszerkezeti egységek rendszerének és a közigazgatás területi szisztémájának összevetésekor – eltekintve az interregionális differenciáktól – jellegzetes eltéréseket tapasztalunk.

Ezek három fő- és azokon belül több altípusba sorolhatók. Az elsőbe azok a megyék tartoznak (Csongrád és Szabolcs-Szatmár), ahol a megyeszékhely térszervező funkciói az egész megyét átfogják. Szeged esetében ez közvetlenül, Nyíregyháza esetében – a szatmári részekre vonatkozóan – Mátészalka közvetítésével sikerül. Itt a megyehatárok lényegében egyeznek a térszerkezeti egységek határaival. A második típusba azok a megyék sorolhatók, amelyek székhelyei nem tudják térszervező funkcióikkal az egész megyét átfogni. Ennek ismét többféle oka lehet. Békéscsaba esetében a megyeszékhely viszonylagos funkcionális fejletlensége, a többihez viszonyítva legkisebb dinamikája, Szolnok esetében a furcsa megyeha-

tár, amely a megyeszékhely torkában lévő Abonyt elválasztja, a nagy távolságra lévő és csak kerülőkkel megközelíthető Tiszafüredet pedig „integrálja”, Kecskemét esetében pedig az a tény, hogy Bács-Kiskun megye már a létrehozása pillanatában kétközpontú volt, és ezen a periférikus elhelyezkedésű megyeszékhely kiemelt fejlesztése sem változtatott lényegesen. A harmadik típust egyedül Hajdú-Bihar képviseli, amelynek székhelye az interregionális átvonzás „áldozatává” lett polgári térség kivételével átfogja ugyan a megye egészét, de ha a periférikus területen érvényesülő – kétségkívül meggyengült – vonzását figyelembe vesszük, Debrecen oldaláról irreálisan tudjuk elhatárolni a hátrányos helyzetű térszerkezeti egységeket. Ezek az eddigi eltérések számbavétele után természetes módon adódnak. A négy hátrányos helyzetű térszerkezeti egység közül a két nagyobb (a tiszafüredi és a sárréti) problémái a súlyosabbak, a két kisebb (a solti és a dél-békési) viszonylag egyszerű eszközökkel és kis ráfordítással dinamizálható. A lényeg azonban az, hogy fejlődési nehézségeik megoldásában – országos érdekből is – központi támogatást kell kapjanak.

IV. ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Az urbanizációs folyamat alföldi sajátosságai történelmi gyökerek, közülük a többi országrészhez viszonyított öröklött elmaradottság emelhető ki. Az alulfejlettség már a hazai feudális városfejlődés időszakában megmutatkozott, amikor a bányászati, kézműipart és kereskedelmi tevékenységet folytató népességű vidékek polgárvárosaival szemben a másfél évszázados török hódoltság következtében részben elnéptelenedett, és alapvetően a földek birtokbavételének, az agrártermelés követelményeinek megfelelő, a többi régióétól eltérő településrendszerben újratelepülő Alföldön csak a hiányos társadalmi struktúrájú és egyszerűbb funkciójú mezővárosok alakultak ki. Ezek a magyar városok több szempont alapján összeállított fejlettségi rangsorában meglehetősen hátul helyezkedtek el (*Gyimesi S.* 1975). A folyószabályozások, a vasúthálózat kiépülése, a kapitalista iparosodás meggyorsította ugyan e városok gazdasági-társadalmi struktúrájának átalakulását, de a többi vidék városaihoz viszonyított pozíciójukon, a relatív elmaradottság tényén alig változtatott (*Keleti K.* 1871). A századforduló körüli – ellentmondásoktól korántsem mentes – fejlődést az I. világháború és az országhatárokat drasztikusan megváltoztató trianoni béke törte meg. Az Alföldnek az 1930-as évek második felére kialakult helyzetét jól tükrözi *A. N. H. Den Hollander* Amszterdamban 1947-ben megjelent, évtizedek múlva magyarul is kiadott könyve (*Den Hollander*, 1980).

Az alföldi urbanizációs folyamat II. világháború előtti helyzetének legfőbb sajátosságai az alábbiakban összegezhetők:

- a nemzetközileg alacsony országos szinthez képest is elmaradott;
- az Alföldön alig van számottevő ipar és a tercier funkciók és fejletlenek;
- a lassú társadalmi átrétegződés kisfokú területi mobilitással párosult;
- a városok – néhány kivételtől eltekintve – nem voltak az urbanizációnak a népesség területi koncentráálásában is kifejeződő gócai;
- a falvak – köztük a tízezer lakosú óriásfalvak – merev, konzervatív társadalmi struktúráját az urbanizáció alig érintette;
- a kiterjedt tanyarendszer az urbanizációs folyamatból gyakorlatilag kimaradt;

– a ritka, népes elemekből álló településhálózat csak kevéssé differenciált, a vonzaskörzetek bizonytalanok, kialakulásukban csak néhány funkció (közigazgatás, piac) játszik számottevő szerepet.

Ebben az országos területi munkamegosztásban elfoglalt, történelmileg kialakult kedvezőtlen helyzetben, egészében véve elmaradottsággal jellemezhető állapotban érték az Alföldet a II. világháborút követő gyors és nagyarányú társadalmi-gazdasági változások. Az induló állapotból azonban még nem következik szükségszerűen az a gazdaságföldrajzi és társtudományi munkák sorában (*Enyedi Gy. 1970, Sársalvi B. 1971, Zoltán Z. 1980, Tóth J. 1981a*) bizonyított tény, hogy az Alföld ma is, dinamikus fejlődése ellenére is, az urbanizáció szintjét tekintve is elmaradott régiója az országnak. A válasz a felszabadulás utáni fejlődés, korábban általunk is bemutatott sajátosságaiban keresendő.

E sajátosságok közül az újjáépítés, az iparosítás, az infrastruktúra-fejlesztés, a nagyüzemi mezőgazdaság megteremtése, a nemzeti jövedelem átcsoportosítása, a népesség migrációja és mindezek területi hatásai emelhetők ki. E folyamatok és hatások eredményeként az Alföld egészében is – de különösen egyes térségeit tekintve – periférikus jellegű régióvá lett.

Az Alföldnek a meggyorsult fejlődésű ország részleteiben változó területi munkamegosztásában elfoglalt helye az időszak urbanizációs folyamatának sajátosságaiban is megmutatkozik. E sajátosságok kutatási eredményei alapján, bár számos részlet további vizsgálatra vár, felvázolhatók az utóbbi évtizedek alföldi urbanizációs folyamatának legfőbb jellegzetességei.

Az Alföld népességének számszerű alakulása tükrözi a régió országon belüli kedvezőtlen helyzetét. Amíg Magyarország össznépessége harminc év alatt hatodával nőtt, az Alföldé lényegében stagnált; az országossal azonos arányú növekedési ütem esetén három helyett három és fél millió lakos élne az Alföldön. A nagyarányú interregionális migráció az Alföld egészét érintette: a községek népessége gyors, az országos átlagnál kétszer nagyobb ütemben csökkent, a városok lélekszám-növekedési aránya pedig csak bő kétharmada volt az országosnak. A városok régióon belüli szerepét tükröző városodási mutató ugyanakkor – évtizedről évtizedre javulva – jobb az országos átlagnál. Ez a helyzet az alföldi városfejlődés sajátos kettősségére utal: az elmaradásra más régiók városaihoz képest, de a viszonylagosan nagyobb népességkoncentráció szerepe a régió településállományán belül (25. táblázat).

Az alföldi városfejlődés sajátos kettőssége egyébként megadja a régió

25. táblázat

Az egyes településkategóriák népességszám-változási ütemének
alföldi sajátosságai, %

Megnevezés	1949–1960. évek	1960–1970. évek	1970–1980. évek	1949–1980. évek
Magyarország összesen	8,2	3,6	3,8	16,3
Ebből: községi népesség	2,3	–6,3	–3,9	–7,8
városi népesség	16,7	16,1	11,5	51,2
Városodási mutató	1,08	1,12	1,07	1,80
Alföld összesen	2,1	–2,0	1,9	1,9
Ebből: községi népesség	–1,3	–9,8	–5,7	–6,1
városi népesség	8,9	12,0	12,8	37,6
Városodási mutató	1,07	1,14	1,11	1,35
C-koefficiens	0,94	0,95	0,98	0,87

urbanizációs folyamata sokak által kívánatosnak tartott meggyorsításának kulcsát is. Ez pedig inkább a rurális térségek településállományának általános fejlesztésében, mint a városfejlődés ütemének gyorsításában áll. Az elmúlt három évtized népességszám-változási adatainak elemzése azt mutatja, hogy eddig ezt a kulcsot nem találtuk meg. A régió hátrányos, de évtizedről-évtizedre javuló (a C-koefficiens értéke 0,94-ről 0,98-ra nőtt) országos népesedési helyzete kizárólag a városok gyorsuló, az 1970-es évekre már az országos átlagot is meghaladó üteművé váló népességkoncentrációja következménye, a községekből változatlanul nagy az eláramlás. Ennek mértéke annál is inkább az Alföld rurális térségeinek az urbanizációs folyamatban való lényeges elmaradására utal, mert a régió egy átlagos községének lélekszáma (2773 fő) kétszer akkora, mint az ország más részein (1365 fő).

Az a tény, hogy a városi lakosság arányszáma, ez az urbanizációs szint mérésére világszerte használt globális mutató az Alföldön három évtized alatt 33,6%-ról 45,4%-ra nőtt, nem az alföldi városok abszolút, hanem csupán a régió elmaradott rurális térségeihez viszonyított relatív dinamizmusára utal.

A települések társadalmi struktúrájának átformálódása, a bennük élő népesség foglalkozási szerkezetének átalakulása az urbanizációs folyamat fontos tényezője. Az Alföld településeit az agrárjelleg dominanciája jellemezte, és – a nagymérvű változások ellenére – az országos átlagnál magasabb agrárkereső-arány jellemzi ma is. Ez a sajátosság különösen a telepü-

léshierarchia alsóbb szintjein érvényesül, de a magasabb kategóriákban is megmutatkozik.

Az urbanizációs folyamat, így a foglalkozási átrétegződés motorja kezdetben – mint országosan – az ipar volt. Miután az Alföld településállományának zöme az extenzív iparosítás első szakaszából kimaradt, a gazdaságkódással felhagyók és az iparban munkát vállalók nagy része elköltözött a régióból. A helyben maradók nem agrár foglalkozásúak aránya a csökkenő összslakosságon belül így növekedett, az Alföld foglalkozási struktúráján keresztül mért urbanizáltsági szintje ezáltal is, az ún. passzív urbanizáció révén is nőtt.

Az Alföld tempóhátrányának megfelelően, jelesül az extenzív iparosítás második, most már az Alföldet is elérő hullámának és a mezőgazdasági nagyüzemek agrárszférán kívüli, így ipari tevékenységének kiteljesedése időszakában (az 1960-as évek második felétől) az ipar az Alföldön is az urbanizáció tényleges hajtóereje lett. Ennek természetes következménye, hogy az Alföld településállománya – a legurbanizáltabb városok és néhány speciális szerepkörű kisebb település kivételével – lényegében ma is ennél a stádiumnál tart, holott országosan az iparnak az urbanizációs folyamaton belüli vezető szerepét már a tercier szektor vette át. Erősödik a modern nagyüzemi mezőgazdaság hatása is az urbanizációs folyamaton belül, ma már a legkisebb településeken kívül néhány kisvárosban (Nádudvar, Mezőhegyes) is jellegadó.

A nagyarányú társadalmi-gazdasági változások, az életszínvonal emelkedése átformálták a települések külső képét is. A hagyományos alföldi faluban a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásával, az ipar megjelenésével, a szolgáltatások és a kommunális ellátás fejlődésével új funkciók és ezeknek megfelelő új formaelemek honosodtak meg. A hagyományos alföldi agrárvárosok falusias övezetében új lakótelepek jöttek létre, megkezdődött a városközpontok rekonstrukciója is. Az Alföld népességének egyre nagyobb hányada él egészséges, modern felszereltségű lakásban, bár a régiók közötti összevetés e szempontból is az Alföld számára hátrányos.

Az alföldi urbanizációs folyamat olyan, az országostól ma is különböző településrendszer keretei között zajlik, amelynek elemei nagyobbak, mint a többi régióban megszokott. Ez az objektíve kedvező adottság a gazdasági jelleg, az ütemhátrány, a külterületi népesség átlagosnál magasabb aránya és nem utolsósorban a túlzott koncentrációt eredményező településpolitika következtében az eddigiekben nem érvényesült.

Az elmúlt évtizedek felgyorsult fejlődése térbelileg is strukturálta a korábban nagyrészt homogén agrárregiót, térszerkezeti vonásai egyre mar-

kánsabbak. A településállomány nem csak hierarchizálódott, hanem területi elhelyezkedés szerint is differenciálódott. A korábban többé-kevésbé zárt, autonóm rendszerként funkcionáló települések nyitottabbakká váltak, erősödtek és többoldalúvá lettek településközi kapcsolataik. Intenzívebbé váltak a centrum–vonzáskörzet relációk, kialakultak az intercentrális kapcsolatok, az urbanizáció magasabb szintjével kitűnő sávok, övezetek jöttek létre. Mindezekben a folyamatokban is kimutatható ugyan az Alföld hátránya, de megjelenésük és hatásuk egyértelműen a régió modernizálódásának jele.

Az Alföld két legurbanizáltabb települése a két regionális központ, Debrecen és Szeged. Mind nagyságuk, szerepkörük, intézményrendszerük, gazdasági funkcióik, mind pedig népességük társadalmi struktúrája, ellátottsági szintje alapján kiválnak a régió többi települése közül, csak a többi országrész regionális központjaihoz (Pécs, Miskolc, Győr) hasonlíthatók. Hatásuk közvetlen környékük agrártelepüléseinek átférfőldódását is gyorsította, a sűrűbb településállományú Szeged-környéken – azóta közigazgatásilag is szentesített – agglomerációs gyűrűt eredményezett. A két város megyeszékhely, de számos funkciójuk országrésznyi területen érvényesül.

Az Alföld másik négy megyeszékhelye is a leggyorsabban urbanizálódott települések közé tartozik. Ez összefüggésben van e települések objektív fejlődési energiáinak aktivizálódásával, de azzal a körülménnyel is, hogy a hazai redisztribúciós rendszerben a megyék szerepe nem jelentéktelen. Központi forrásokból is támogatott iparosítás, funkcionális kiterjedés eredményezte a már százezer főnél is népesebb Nyíregyháza, az é határt Hetényegyháza bekebelezésével elért Kecskemét, a rendkívül jó közlekedésföldrajzi helyzetű Szolnok dinamikus urbanizálódását. Békéscsaba, a hatodik alföldi megyeszékhely viszonylag mérsékelt fejlődésében megyéje elmaradottsága és a közép-békési centrumok (Békéscsaba, Gyula, Békés) egymáshoz túl közeli fekvése, sajátos területi konfigurációja egyaránt szerepet játszott. Ez utóbbi tényező viszont a városegységessé válást segítő koordinált fejlesztéssel a térség javát szolgálhatja.

A többi város is lényegesen előbbre jutott az urbanizációs folyamatban, de elért szintjük nagyon különböző. Közülük Baja, Hódmezővásárhely, Hajdúszoboszló emelhető ki, úgy is, mint a viszonylag gyors urbanizálódás három alaptípusának (polifunkcionális, agrár-ipari, rekreációs) képviselői. Lényeges funkcionális és morfológiai változásokon mentek keresztül – előnyükre – a volt tipikus mezővárosok (például Karcag, Jászberény, Kiskunfélegyháza, Makó stb.) is.

Az alföldi településállomány jellegzetes elemei azok a 6-15 ezer fő

óriásfalvak (történelmi múltjukban: kismezővárosok), amelyek száma mintegy félszáz, s ahol az Alföld népességének mintegy hetede él. Ezek az egyértelműen agrárjellegű óriásfalu-minőségtől — minimális központi támogatással — különböző mértékben mozdultak el az elmúlt évtizedek urbanizációs folyamataiban. Harmaduk lényegében elérte a kisváros-minőséget, önálló urbanizációs góc, harmaduk fejlődése más, dinamikusabb központ-hoz kötött ugyan, de hasonlóan megnyugtató, míg harmadukban az urbanizációval járó átalakulások alacsony szinten megrekedtek.

Az Alföld falvai vonatott fejlődésükhöz képest szélsőségesen differenciálódtak. A különbségekben szerepet játszik a falusi ipar, egy-egy jól prosperáló mezőgazdasági nagyüzem, a jó közlekedésföldrajzi helyzet, a városközeli fekvés, a rekreáció lehetősége vagy ezek bizonyos kombinációi. Az urbanizációs folyamat különösen alacsony szintjén rekedtek meg ugyanakkor a kedvezőtlen adottságú, forgalmi árnyékban fekvő, határmenti települések, így a rurális térségek népességének életkörülményeiben is lényeges különbségek alakultak ki.

Az urbanizációs folyamat a II. világháború után már nem hagyta érintetlenül az alföldi tanyavilágot sem. Legdöntőbb hatása ugyan a tanyák gyors és területileg differenciált megszűnése, a lakosság városokba és falvakba, urbanizáltabb körülmények közé költözése volt, de a tartósan fennmaradt Duna-Tisza közti kedvező fekvésű, városközeli tanyákon élők életkörülményei lényegesen javultak (villany-, gáz-, közlekedési, egészségügyi, kereskedelmi stb. ellátás). Ma már sok tanya olyan családi lakóhelye, amelynek a hagyományos agrártermeléshez alig van köze.

Összegzésül megállapítható, hogy az urbanizációs folyamat legfőbb alföldi sajátosságai a régió viszonylagos elmaradottságából, ütemhátránnyal kibontakozó fejlődéséből fakadnak. Ezeket a fő sajátosságokat a gazdaság jellege, a településrendszer jellegzetességei, a régión belüli területi különbségek további karakterisztikus vonásokkal színesítik. A többi régióval való összevetésben az eltérés tehát nem csupán az időbeli elmaradás következménye; az Alföld nem ismétli a többi régió útját — urbanizációs folyamatában a jövőben is lesznek sajátos vonások. Ezek figyelembe vételére településfejlesztési stratégiánk kimunkálásakor és megvalósításakor fokozott súlyt kell helyeznünk.

IRODALOM

- ARACZKI J. 1978: Hozzászólás a közép-békési centrumok kérdéséhez. – *Békési Élet*. 2. sz. pp. 212–214.
- BAKONYI D. 1973: Békéscsaba+Gyula+Békés = Háromváros. – *Területrendezés*. 4. sz. pp. 93–106.
- BALOGH B. S. 1983: Szabolcs-Szatmár megye néhány időszerű népesség- és településföldrajzi vonása (1980). – *Szabolcs-Szatmári Szemle*. 1. sz. pp. 38–48.
- BARTA GY.–BELUSZKY P.–BERÉNYI I. 1975: A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – *Földrajzi Értesítő*. 3. sz. pp. 299–319.
- BARTKE I. (szerk.) 1985: *A területfejlesztési politika Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- BAUKÓ T.–TÓTH J. 1979: Kartografirovanie hozajsztvovanija sz okruzsajusczej szredoj v anszamble naszeljonnuh punktov Szrednego Bekesa. – *Geographica Slovenica*. 9. pp. 157–161.
- BECSEI J. 1965: Békés funkcionális településföldrajza. – *Földrajzi Értesítő*. 4. sz. pp. 463–489.
- BECSEI J. 1972: *Békés, az átalakuló agrárváros*. Békés, Békés Nagyközség Tanácsa.
- BECSEI J. 1973: Az alföldi mezővárosok szerkezetének átalakulása. – *Földrajzi Közlemények*. 1. sz. pp. 37–67.
- BECSEI J. 1977: Az agrárvárosok átalakulásának néhány jellegzetessége. – *Alföldi Tanulmányok*. I. kötet. pp. 96–116.
- BECSEI J. 1978: Néhány megjegyzés az alföldi agrárvárosok külterületi népességének alakulásáról. – *Alföldi Tanulmányok*. II. kötet. pp. 101–123.
- BECSEI J. 1983: A társadalmi osztályok és rétegek térbeli elhelyezkedése az Alföldön. – *Alföldi Tanulmányok*. VII. kötet. pp. 103–134.
- BECSEI J. 1983: *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája*. – Bp., Akadémiai Kiadó.
- BECSEI J. 1985: Urbanizálódás Békés megyében, a népességmozgás és a foglalkozási struktúra tükrében. – *Békési Élet*. 2. sz. pp. 135–153.
- BECSEI J.–TÓTH J. 1981: Az alföldi agrárvárosok felszabadulás utáni fejlődése. – In: *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon. Tudományos ülésszak Erdő Ferenc születésének 70. évfordulóján* (szerk.: Vágvölgyi A.). Bp., MTA Szociológiai Kutató Intézet, pp. 77–82.
- BECSEI J.–TÓTH J. 1974: Békés megye településföldrajza. In: *Békés megye gazdaságföldrajza* (főszerk.: Krajkó Gy.) Békéscsaba, Békés Megyei Tanács. pp. 421–466.
- BELUSZKY P. 1966: Az alföldi városias települések központi szerepköre. – *Földrajzi Értesítő*. 3. sz. pp. 329–345.

- BELUSZKY P. 1973: Adalékok a magyar településhierarchia változásához, 1900–1970. – *Földrajzi Értesítő*. 2. sz. pp. 121–142.
- BELUSZKY P. 1973: A településszétválasztás néhány elvi-módszertani szempontja. – *Földrajzi Értesítő*. 4. sz. pp. 453–466.
- BELUSZKY P. 1973: A tanyarendszer időszerű problémái. A tanyafelszámolódás folyamata. – *Földrajzi Közlemények*. 1. sz. pp. 19–36.
- BELUSZKY P. 1976: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben (Hátrányos helyzetű területek Magyarországon). – *Földrajzi Értesítő*. 2-4. sz. pp. 301–312.
- BELUSZKY P. 1979: Néhány gondolat a közép-békési kutatásokról. Felszólalás az 1979-es békéscsabai vitaülésen. – *Békési Élet*. 4. sz. pp. 498–501.
- BELUSZKY P. 1980: *A közigazgatási területi beosztás földrajzi-tér szerkezeti alapjai* (Gazdasági körzetek – vonzáskörzetek – közigazgatás). Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- BELUSZKY P. 1981: *A városi vonzáskörzetek (városkörnyékiség) vizsgálatának elvi-módszertani kérdései*. Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- BELUSZKY P. 1981: Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidek és a Berettyó-Körösvidék. – *Alföldi Tanulmányok*. V. kötet. pp. 131–160.
- BELUSZKY P. 1981: Néhány gondolat az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió felülvizsgálatakor. – *Állam és Igazgatás*. 2. sz. pp. 110–122.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. 1982: *Magyarország fahatárjai*. Bp. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet.
- BERECZKI A. 1979: A terület- és településhálózat-fejlesztés eredményei és feladatai Békés megyében. – *Békési Élet*. 4. sz. pp. 483–490.
- BEREND T. I.–RÁNKI GY. (szerk.) 1979: *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Az európai periféria az ipari forradalom korában. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- BERNÁT T.–BORA GY.–FODOR L. 1973: *Világvárosok, nagyvárosok*. Bp., Gondolat.
- BORA GY. 1960: A rayonkutatás jelentősége és problémája a magyar gazdaságföldrajzban. – *Földrajzi Értesítő*. 2. sz. pp. 129–141.
- BOROS F. 1957: Adatok Magyarország településállományának XVII. századi fejlődéséhez. – *Földrajzi Értesítő*. 4. sz. pp. 459–474.
- BOROS F. 1958: A hazai településállomány XVIII. sz. eleji képe. – *Földrajzi Értesítő*. 4. sz. pp. 481–495.
- BOROS F. 1968: A magyar városhálózat új elemei. – *Földrajzi Közlemények*. 4. sz. pp. 481–493.
- CSATÁRI B. 1978: Adatok a Sárrét településföldrajzához. – *Alföldi Tanulmányok*. II. kötet. pp. 201–218.
- CSATÁRI B. 1978: Békéscsaba, Gyula és Békés városok együttműködéséről. – *Békési Élet*. 4. sz. pp. 481–484.
- CSATÁRI B. 1982: A berettyóújfalui járás községeinek népességmegtartó képessége. Kézirat.
- CSATÁRI B.–ENYEDI GY. 1985: Új, csoportos falusi települések keletkezése. Kézirat.
- DARÓCZI E. 1981: Az állandó vándorlások területi szerkezetének változása Magyarországon (1960–64 és 1975–78 között). – *Területi Kutatások*. 4. pp. 43–64.

- DÁNYI P. 1979: Egy máshoz közel – de ne csak földrajzilag! – *Békési Élet*. 2. sz. pp. 179–187.
- DEN HOLLANDER, A. N. J. 1980: *Az Alföld települései és lakói*. Bp., Mezőgazdasági Kiadó.
- DÖVÉNYI Z. 1981: A kisvárosok problémái a világ néhány térségében. In: Tóth J. (szerk.): *Változó alföldi falu és a gazdaság*. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. Tudományos-koordinációs Szakbizottsága (TKSZ). pp. 137–143.
- DÖVÉNYI Z. 1981: Az alföldi kisvárosok néhány problémája. In: Tóth J. (szerk.): *A Dél-Alföld az ország településhálózatában; a fejlesztés eszköz- és érdekeltiségi rendszere*. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 90–96.
- DÖVÉNYI Z. 1984: Die Probleme der Kleinstädte der Grossen Ungarischen Tiefebene. – *Greifswalder Geographische Arbeiten*. 3. pp. 135–143.
- DÖVÉNYI Z. 1984: Kisvárosok a Dél-Alföld településhálózatában. – *Alföldi Tanulmányok*. VIII. kötet. pp. 143–163.
- DÖVÉNYI Z.–RAKONCZAY J. 1979: A munkaerőmozgás tendenciái a közép-békési térségben. – In: *Az átformálódó agrártérségek* (szerk.: Baukó T.) Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 207–233.
- DÖVÉNYI Z.–NÉ–DÖVÉNYI Z. 1982: A centrumok helyzete a dél-békési térség településhálózatában. – *Békési Élet*. 2. sz. pp. 200–217.
- EKE P.–NÉ 1981: A Szatmári-síkság (fehérgyarmati járás) falvainak népességváltozása 1949–1979 között. – *Földrajzi Értesítő*. 1. sz. pp. 93–101.
- ÉLIÁS R. 1954: Szeged vonzásterülete. – *Földrajzi Értesítő*. 4. sz. pp. 725–733.
- ENYEDI GY. 1970: Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. – *Földrajzi Közlemények*. 1. sz. pp. 177–196.
- ENYEDI GY. 1976: Dinamikus falusi térségek Magyarországon. – *Földrajzi Értesítő*. 2–4 sz. pp. 327–332.
- ENYEDI GY. 1978: *Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza*. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- ENYEDI GY. 1980: *Falvainak sorsa*. Bp., Magvető.
- ENYEDI GY. 1981: A magyar településhálózat átalakulási tendenciái. – *Magyar Tudomány*. 10. sz. pp. 727–734.
- ENYEDI GY. 1984: *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- ERDEI F. 1961: Az alföldi mezővárosok városfejlesztési problémái. – *Földrajzi Közlemények*. 2. sz. pp. 201–221.
- ERDEI F. 1971: *Város és vidéke*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- FEKETE A. 1978: A közép-békési centrumok koordinált fejlesztésének kérdéséhez. – *Békési Élet*. 1. sz. pp. 77–80.
- FÓRIZS M.–ORLICSEK J. 1963: Vidéki városaink funkcionális típusai. – *Földrajzi Értesítő*. 2. sz. pp. 167–199.
- R. J. FUCHS–G. J. DEMKO 1979: Geographic Inequality under Socialism. – *Annals of the Association of American Geographers*. 2. sz. pp. 304–318.
- GOTTMANN, J. 1957: Megalopolis or the Urbanization of the Northeastern Seaboard. – *Economic Geography*. July. pp. 189–200.
- GYIMESI S. 1975: *A városok feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Bp., Akadémiai Kiadó.

- HAJDÚ Z. 1982: Az Alföld közigazgatási területszervezésének problémái a két világháború közötti magyar földrajztudományban. — *Alföldi Tanulmányok*. VI. kötet. pp. 195–212.
- HAJNAL B. 1975: Szabolcs-Szatmár megye településhálózatának funkcionális vizsgálata. — *Területi Statisztika*. 6. sz. pp. 619–640.
- IHRIG D.–TÓTH J.–VOZÁR I. (szerk.) 1975: Az alföldi városok fejlesztési kérdései. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ.
- INOKAI J. 1977: Békés szerepköre a közép-békési centrumok koordinációjában. — *Békési Élet*. 4. sz. pp. 475–481.
- JAKUCS L. 1977: A természetföldrajz lehetőségei a Dél-Alföld energiabázisának felkutatásában. — *Alföldi Tanulmányok*. I. kötet. pp. 9–42.
- KELETI K. 1871: *Hazánk és népe a közgazdaság és a társadalmi statisztika szempontjából*. Pest.
- KIRÁLY L. 1984: Fordulópont a tanyák fejlődésében. — *Alföldi Tanulmányok*. VIII. kötet. pp. 187–200.
- KISS I. 1978: *A közigazgatás és az urbanizáció. A Tatai Medence városi tájja alakulása*. I–II. kötet. Bp., ELTE Államigazgatási Jogi Tanszék.
- KISS I. 1979: A közép-békési városeyüttes kutatási kérdéseiről. Felszólalás az 1979-es békéscsabai vitaülésen. — *Békési Élet*. 4. sz. pp. 496–497.
- KISS I. 1980: Városeyüttesek. — *Budapest*. 4. sz. pp. 12–14.
- KOMLÓDI E. 1981: Békés megye településfejlesztési stratégiája. — In: Tóth J. (szerk.): *A Dél-Alföld az ország településhálózatában; a fejlesztés eszköz- és érdekeltégi rendszere*. Békéscsaba. Békés Megyei Tanács VB. TKSZ.
- KOVÁCS CS.–FRANCIA L. 1979: A fő településtípusok népességének társadalmi tagolódása, 1941–1973. — *Területi Kutatások*. 2. pp. 3–28.
- KOVÁCS L. 1981: Csongrád megye településfejlesztési stratégiája. — In: Tóth J. (szerk.): *A Dél-Alföld az ország településhálózatában; a fejlesztés eszköz- és érdekeltégi rendszere*. Békéscsaba. Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 49–60.
- KÖRMENDI K. 1979: A közép-békési városeyüttes összehangolt fejlesztéséről. — *Békési Élet*. 1. sz. pp. 112–115.
- KRAJKÓ GY. 1968: Einige prinzipielle und praktische Fragen der Rayonisierung Ungarns. — *Acta Geographica*. VIII. kötet. pp. 39–60.
- KRAJKÓ GY. 1973: A gazdasági mikrokörzetek elvi és módszertani kérdései. — *Földrajzi Értesítő*. 2–3. sz. pp. 259–275.
- KRAJKÓ GY. (szerk.) 1974: *Békés megye gazdasági földrajza*. — Békéscsaba, Békés Megyei Tanács.
- KRAJKÓ GY. 1977: A gazdasági körzetek taxonómiai szerkezete az Alföldön. — *Alföldi Tanulmányok*. I. kötet. pp. 80–95.
- KRAJKÓ GY. 1981: Transzportnütje szvjazi ekonomicsseszkijh rajonov. — *Acta Geographica*. XXI. kötet. pp. 3–54.
- KRAJKÓ GY. (szerk.) 1983: *Csongrád megye gazdasági földrajza*. Szeged, Csongrád Megyei Tanács.
- KRAJKÓ GY. (szerk.) 1984: *Bács-Kiskun megye gazdasági földrajza*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács.

- KRAJKÓ GY.—MÉSZÁROS R. 1978: Az iparosítás hatása a városi népességszám növekedésére és a falusi térségek gazdasági, társadalmi átalakulására a Dél-Alföldön. — *Alföldi Tanulmányok*. II. kötet. pp. 151–170.
- KRAJKÓ GY.—PÉNZES I.—TÓTH J. (szerk.) 1969: *Die Lage und die ökonomische Entwicklung von Szeged*. Szeged, Acta Geographica különszáma.
- KÖSZEGFALVI GY. 1980: A magyarországi településrendszer strukturális átalakulásának sajátosságai. — *Településtudományi Közlemények*. 29. kötet. pp. 5–15.
- KÖSZEGFALVI GY. 1980: Új követelmények településfejlesztésünk előtt. — *Társadalmi Szemle*. 12. sz. pp. 84–93.
- KÖSZEGFALVI GY. (szerk.) 1980: *A magyarországi településrendszer strukturális változása*. Bp., VÁTI.
- KÖSZEGFALVI GY. 1981: A településfejlesztés elvi kérdései. — *Területi Statisztika*. 4. sz. pp. 378–390.
- KÖSZEGFALVI GY. 1985: Az Alföld fejlődése és az infrastruktúra kölcsönhatása. — *Alföldi Tanulmányok*. IX. kötet. pp. 103–122.
- LACKÓ L. 1975: Magyarország elmaradott területei. — *Földrajzi Értesítő*. 2. sz. pp. 243–269.
- LACKÓ L. 1981: Gondolatok a településhálózat fejlesztéséről. — *Területi Statisztika*. 2. sz. pp. 121–130.
- LACKÓ L. 1981: Településhálózatunk jövőbeni fejlődése, a fejlesztés cél- és eszközrendszere. — In: Tóth J. (szerk.) *A Dél-Alföld az ország településhálózatában; a fejlesztés eszköz- és érdekeltégi rendszere*. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ.
- LETTRICH E. 1958: Néhány adat a magyar városok migrációs viszonyairól. — *Földrajzi Értesítő*. 4. sz. pp. 382–384.
- LETTRICH E. 1965: *Urbanizálódás Magyarországon*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- LETTRICH E. 1968: *Kecskemét és tanyavilága*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- LETTRICH E. 1975: *Településhálózat, urbanizáció, igazgatás*. Budapest, Állam- és Jogtudományi Intézet.
- LETTRICH E. 1978: Városiasodásunk mai sajátosságai. — *Földrajzi Értesítő*. 1. sz. pp. 45–64.
- MADARÁSZ T. 1978: Gondolatok a közép-békési várostársulás lehetőségéről. — *Békési Élet*. 4. sz. pp. 485–490.
- MAJOR J. 1974: Adalékok a két világháború közötti magyar településfejlődés történetéhez. — *Településtudományi Közlemények*. 24. kötet. pp. 59–81.
- MAKOVICZKI J. 1978: Hármass városegyüttes Békés megye közepén. — *Békési Élet*. 2. sz. pp. 215–219.
- MAROSI S. 1980: Tájékoztatói irányzatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények különböző nagyságú és adottságú hazai típusú területeken. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Bp., Kézirat.
- MAROSI GY. 1978: A közép-békési centrumok és a korszerű városi létfeltételek. — *Békési Élet*. 1. sz. pp. 81–84.
- MATHEIKA M. 1974: A településhálózat társadalmi-gazdasági dimenziójáról. — *Területi Statisztika*. 3. sz. pp. 216–225.
- MATHEIKA M. 1985: Agglomerációk és integráns városok. — In: Rechnitzer J. (szerk.): *Vonzáskörzetek, agglomerációk*. II. Bp., Akadémiai Kiadó. pp. 13–30.

- MENDŐL T. 1967: Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálata, településeink osztályozása és elhatárolása kérdéseiben. — *Földrajzi Értesítő*. 1. sz. pp. 107–118.
- MÉSZÁROS R. 1980: A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön. — *Területi Kutatások*. 3. pp. 79–86.
- MÉSZÁROS R. 1981: A falusi átalakulás földrajzi típusai a Dél-Alföldön. — *Földrajzi Értesítő*. 1. sz. pp. 73–85.
- MÉSZÁROS R. 1982: A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön. Bp., Akadémiai Kiadó.
- MÉSZÁROS R. 1982: Néhány gondolat a dél-alföldi óriásfalvak kapcsán a kisvárosokról. — *Békési Élet*. 3. sz. pp. 187–193.
- MOSOLYGÓ L. 1979: A vertikális integráció problémái a közép-békési térség mezőgazdaságában. In: *Az átformálódó agrártérségek*. (szerk.: Baukó T.) Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 157–186.
- NOVÁK Z.—TURÁNI J. 1970: A népesség területi változásainak főbb jellemzői Magyarországon az elmúlt 25 évben. — *Területi Statisztika*. 3. sz. pp. 226–238.
- PÁL Á. 1979: Az agglomerációs fejlődés lehetőségei Szolnok térségében. — *MTA DTI Közleményei*. 26. kötet. Pécs.
- PAPP A. 1965: Észak-Tiszántúl mezőgazdaságának munkaerőhelyzete. — *Földrajzi Értesítő*. 1. sz. pp. 93–112.
- PAPP A. 1975: Az agglomerációs fejlődés helyzete és sajátosságai Debrecen környékén. — *Földrajzi Értesítő*. 4. sz. pp. 428–441.
- PAPP A. 1984: Az Alföld vonzásközpontjai és vonzáskörzetei a XX. században. — In: *Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának eredményei és további feladatai*. I. kötet. (szerk.: Gurzó I.) Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 147–169.
- PÉCSI M. 1972: A (természeti) környezetkutatás földrajzi problémái. — *MTA X. Osztályának Közleményei*. 3-4. sz. pp. 257–266.
- PÉCSI M.—STEFANOVITS P.—MARTOS F. 1980: A társadalom környezetének hasznosítási lehetőségei. — *Agrártudományi Közlemények*. 39. kötet. pp. 145–161.
- PETRI E. 1966: Szarvas és környéke tanyás településrendszerének mai települési problémáiról. — *Földrajzi Értesítő*. 3. sz. pp. 347–370.
- PETRI E. 1971: Settlements System of Scattered Farmsteads and Problems of the New Communities with Scattered Farmsteads on the Great Plain. Agricultural Settlements. — *Papers of IGU-Symposium*. Szeged–Pécs. pp. 303–315.
- RAKONCZAI J.—TÓTH J. (szerk.) 1981: *A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások (1978–1980)*. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ.
- RÉTVÁRI L. 1974: A társadalmi-gazdasági fejlődés és a regionális népsűrűsödés összefüggésének néhány kérdése. — *Földrajzi Értesítő*. 3. sz. pp. 359–385.
- RÉTVÁRI L. 1976: Magyarország népsűrűsödésének három etapja. — *Földrajzi Értesítő*. 2–4. sz. pp. 265–276.
- RÉTVÁRI L. 1977: *Győr-Sopron megye népesedése*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- ROMÁNY P. 1973: *A tanyarendszer ma*. Bp., Kossuth Kiadó.
- RUISZ R. 1959: Az iparfejlesztés hatása a magyar városok fejlődésére. — *Földrajzi Értesítő*. 3. sz. pp. 337–356.

- SÁRFALVI B. 1964: A társadalmi átrétegződésnek és a népesség területi átrendeződésnek különféle mechanizmusai. — *Földrajzi Értesítő*. 4. sz. pp. 487–503.
- SÁRFALVI B. 1965: A társadalmi átrétegződés és a mezőgazdasági munkaerőhelyzet területi alakulása. — *Földrajzi Értesítő*. 2. sz. pp. 243–254.
- SÁRFALVI B. (szerk.) 1971: *The Changing Face of the Hungarian Plain*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- SCHULTZ, J. 1978: Les villes de Hongarie. — *Bulletin de la Société Langnedocienne de Géographie Montpellier*. pp. 147–285.
- SIMON I.—CSATÁRI B. 1982: A települések közúti és vasúti kapcsolatainak földrajzi vizsgálata egy forgalmi árnyékban lévő területen. — *Alföldi Tanulmányok*. VI. kötet. pp. 175–193.
- SIMON I.—CSATÁRI B. 1983: A népesség foglalkozási átrétegződése a közép-békési térségben (1960–1980). — *Alföldi Tanulmányok*. VII. kötet. pp. 213–230.
- SIMON I.—TÁNCZOS-SZABÓ L. 1976: Az ingavándorforgalom és a migráció néhány területi jellegzetessége Békés megyében. — *Földrajzi Értesítő*. 2–4. sz. pp. 289–299.
- SIMON I.—TÁNCZOS-SZABÓ L. 1978: Az alföldi megyék közúthálózatának topológiai vizsgálata. — *Alföldi Tanulmányok*. II. kötet. pp. 183–201.
- SOMOGYI S. 1980: Korábbi és újabb társadalmi hatások a magyar folyók életére. — *Alföldi Tanulmányok*. IV. kötet. pp. 19–39.
- SÜLI-ZAKAR I. 1984: A bodrogi közeli falvak népességmegtartó képességéről. — *Alföldi Tanulmányok*. VIII. kötet. pp. 165–186.
- SZAKOLCZAI P. 1981: Bács-Kiskun megye településfejlesztési stratégiája. — In: *A Dél-Alföld az ország településhálózatában; a fejlesztés eszköz- és érdekeltiségi rendszere* (szerk.: Tóth J.). Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 31–48.
- SZAUTER R. 1975: Új tendenciák a belső vándorlásban. — *Területi Statisztika*. 4. sz. pp. 486–499.
- SZÁNTÓ ZS. 1979: Funkcionálisan együttélő településcsoportok. — *Településtudományi Közlemények*. 28. kötet. pp. 41–60.
- SZOBOSZLAI GY.—WIENER GY. 1980: *Településfejlesztés, települési városfunkció és közigazgatás*. Bp., Államigazgatási Szervezési Intézet.
- TAKÁCS L. 1977: A közép-békési centrumok összehangolt fejlesztésének szervezési kérdései. — *Békési Élet*. 4. sz. pp. 482–486.
- TÁNCZOS-SZABÓ L. 1975: Az elmúlt száz év népesedésének fontosabb szakaszai és a változások térbeli tükröződésének sajátosságai Békés megyében. — *Békési Élet*. 3. sz. pp. 281–301.
- TÁNCZOS-SZABÓ L.—TÓTH J. 1976: A Békéscsabával kapcsolatos migrációs folyamat területi-strukturális jellegzetességei (1969–1973). — *Békési Élet*. 3. sz. pp. 334–354.
- TIMÁR J. 1983: Vonzáskörzet-vizsgálatok Szarvas és Gyoma térségében. — *Alföldi Tanulmányok*. VII. kötet. pp. 231–254.
- TÓTH J. 1966: Die Arbeitskräftenanziehung der Städte im südlichen Teil der Grossen Tiefebene (Süd-Alföld). — *Acta Geographica*. VI. kötet. pp. 89–126.
- TÓTH J. 1969: A népesség területi koncentrációjának néhány jellegzetessége a Dél-Alföldön (1960–1970). — *Földrajzi Értesítő*. 3. sz. pp. 345–356.

- TÓTH J. 1972: A külterületi – tanyasi – népesség változási tendenciái a Dél-Alföldön (1960–1970). – *Földrajzi Értesítő*. 2–3. sz. pp. 247–258.
- TÓTH J. 1973: The Role of the Hierarhic Level in the Occupational Reorganization of the Southern Part of the Great Hungarian Plain (1960–1970). – *Acta Geographica*. XIII. kötet. pp. 97–105.
- TÓTH J. 1973: A központi települések 1960–1970 közötti népességnövekedésének jellegzetességei Magyarországon. – *Földrajzi Közlemények*. 3–4. pp. 252–262.
- TÓTH J. 1974: A dél-alföldi vonzásközpontok vonzásterületének elhatárolása az interurbán telefonhívások alapján. – *Földrajzi Értesítő*. 1. pp. 55–61.
- TÓTH J. 1975: Az alföldi városok szerepéről, népességföldrajzi megközelítésben. – *Városepítés*. 5. sz. pp. 18–19.
- TÓTH J. 1976: Adalékok az alföldi városfejlődési ütem értékeléséhez. – *Földrajzi Értesítő*. 2–4. sz. 353–359.
- TÓTH J. (szerk.) 1976: *Békéscsaba földrajza*. Békéscsaba, Békéscsaba Város Tanácsa.
- TÓTH J. 1977: Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. A centrumok szerepe a népesség foglalkozási átrétegződésében és területi koncentrációjában. Bp., Akadémiai Kiadó.
- TÓTH J. 1977: Az Alföld intercentrális kapcsolatrendszere az interurbán telefonhívások alapján. – *Alföldi Tanulmányok*. I. kötet. pp. 117–131.
- TÓTH J. 1977: Gondolatok a közép-békési centrumok koordinált fejlesztésének szükségességéről és lehetőségeiről. – *Békési Élet*. 3. sz. pp. 339–347.
- TÓTH J. 1978: Az alföldi városfejlődés elmúlt évszázada és az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció. – *Alföldi Tanulmányok*. II. kötet. pp. 125–150.
- TÓTH J. (szerk.) 1978: A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások 1978. évi eredményei. Vitaanyag. Békéscsaba. Kézirat.
- TÓTH J. 1979: A magyar városfejlődés ütemének makrorégiók szerinti sajátosságai az 1960-as és 1970-es években – különös tekintettel az Alföldre. – *Alföldi Tanulmányok*. III. kötet. pp. 67–88.
- TÓTH J. 1979: Relation Pattern of the Towns in the Great Plain. – *Geograficky Časopis*. 1. sz. pp. 33–42.
- TÓTH J. (szerk.) 1979: Vitaülés a közép-békési centrumokkoordinált fejlesztésének megalapozását célzó kutatások koncepciójáról és 1978. évi eredményeiről. Békéscsaba. Kézirat.
- TÓTH J. 1980: Az Alföld népesezési viszonyai. In: *A változó Alföld* (szerk.: Zoltán Z.). Bp., Tankönyvkiadó. pp. 103–114.
- TÓTH J. 1980: Észrevételek az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióról szóló 1007/1971. sz. Kormányhatározat módosítása tárgyában a Minisztertanáchoz előterjesztendő tervezethez. Békéscsaba. Kézirat.
- TÓTH J. 1980: A területfejlesztés eredményei és feladatai az Alföldön. – *Alföldi Tanulmányok*. IV. kötet. pp. 147–161.
- TÓTH J. 1980: Összegző megjegyzések a közép-békési centrumok koordinált fejlesztése kérdésében folytatott vitához. – *Békési Élet*. 2. pp. 214–225.
- TÓTH J. (szerk.) 1980: *Mezőberény, a helyét kereső* kisváros. Békéscsaba, Békés Megyei Tanácsa és Mezőberény Nagyközség Tanácsa.
- TÓTH J. 1981: A városhálózat funkcionális, strukturális és területi sajátosságai az Alföldön. – *Alföldi Tanulmányok*. V. kötet. pp. 105–112.

- TÓTH J. 1981: Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatása. Kutatási Konceptió. Békéscsaba. Kézirat.
- TÓTH J. 1981: Óriásfalvak – kisvárosok? – az alföldi településrendszerben. – In: *Változó alföldi falu és a gazdaság* (szerk.: Tóth J.). Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 56–78.
- TÓTH J. 1981: A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. – *Földrajzi Értesítő*. 2-3. sz. pp. 267–291.
- TÓTH J. 1981: A településhálózat és a környezet kapcsolata. – *A Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola Tudományos Közleményei*. 1. sz. Győr. pp. 99–101.
- TÓTH J. 1981: A településfejlesztési politika célszerű módosítása. Szakvélemény az ÉVM számára. Békéscsaba. Kézirat.
- TÓTH J. 1981: Vélemény az Építészügyi és Városfejlesztési Minisztérium „A hosszú távú településfejlesztési politika megalapozása” c. tervezetéről. Kézirat.
- TÓTH J. 1981: Észrevételek az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióról szóló 1007/1971. sz. kormányhatározat módosítása tárgyában az Állami Tervbizottsághoz előterjesztendő tervezethez. Békéscsaba. Kézirat.
- TÓTH J. (szerk.) 1981: Országos szakmai tanácskozás a közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások (1978–1980) eredményeiről. Békéscsaba. Kézirat.
- TÓTH J. (szerk.) 1981: *Változó alföldi falu és a gazdaság*. Békéscsaba. Békés Megyei Tanács VB. TKSZ.
- TÓTH J. (szerk.) 1981: *A Dél-Alföld az ország településhálózatában; a fejlesztés eszköz- és érdekeltiségi rendszere*. Békéscsaba. Békés Megyei Tanács VB. TKSZ.
- TÓTH J. (szerk.) 1981: A Békéscsaba-Békés-Gyula városrégió. Összegző esettanulmány a VÁTI számára. Békéscsaba. Kézirat.
- TÓTH J. 1982: Az Alföld II. világháború utáni népesedésének néhány sajátossága. – *Alföldi Tanulmányok*. VI. kötet. pp. 153–174.
- TÓTH J. 1982: A magyar gazdaság térszerkezeti egységeiről. – *Területi Kutatások*. 5. sz. pp. 42–51.
- TÓTH J. 1982: Békés megye népesedésének fő vonásai az utóbbi három évtizedben. – *Békési Élet*. 1. sz. pp. 3–17.
- TÓTH J. 1983: Településfejlesztési-stratégiánk változása és az Alföld. – *Alföldi Tanulmányok*. VII. kötet. pp. 135–165.
- TÓTH J. 1983: Városhálózatunk átalakulási tendenciái. – In: *Társadalmi-gazdasági változások és településstruktúránk fejlődése*. (szerk.: Dövényi Z.–Tóth J.). Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 14–44.
- TÓTH J. 1984: A településnagyság és a népesedés közötti kapcsolat az Alföldön (1949–1980). – *Alföldi Tanulmányok*. VIII. kötet. pp. 121–141.
- TÓTH J. 1984: Területfejlesztési politikánk és a beruházások. – In: *Népgazdasági tervezés és területfejlesztés* (szerk.: Nagy L.). Szeged, MKT Csongrád Megyei Szervezete. pp. 49–73.
- TÓTH J. 1984: A termelőerők fejlődésének néhány területi kérdése Magyarországon. – In: IV. Tudományos ülésszak, Győr, 1984. máj. 15–17. Társadalomtudományi Szekció (szerk.: Boros I.). KTMF, Győr. pp. 3–6.
- TÓTH J.: 1984: Peculiarities in the process of urbanization on the Great Hungarian Plain. – In: *Geographical Essays in Hungary*. (Eds.: Enyedi Gy., Pécsi M.) Bp.,

- IGU Hung. Nat. Com. Geogr., Research Inst. of the Hung. Acad. of Sci. pp. 113–123.
- TÓTH J. 1984: Regionalnűe oszobennosztyi processza urbanizacii Alfelda. – *Acta Geographica*. XXIV. kötet. pp. 55–62.
- TÓTH J. 1984: Az Alföld népesedése. – In: *Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának eredményei és további feladatai*. I. kötet. (szerk.: Tóth J.). Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 89–111.
- TÓTH J. 1984: Die wichtigsten Charakterzüge der Urbanisierung in agrarstrukturierten Gebieten. Greifswald, pp. 127–134.
- TÓTH J. 1985: A településeggyüttesek kutatásának problematikája a közép-békési térség példáján. – In: *Vonzáskörzetek, agglomerációk*. II. (szerk.: Rechnitzer J.). Bp., Akadémiai Kiadó. pp. 69–100.
- TÓTH J. et al. (szerk.) 1981: A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások (1978–1980) részletes eredményei. I–V. kötet. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ.
- TÓTH J. et al. (szerk.) 1984: Az Alföld gazdaságföldrajzi kutatásának eredményei és további feladatai. I.–V. kötet. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ.
- TÓTH J.–BAUKÓ T. 1984: Az alföldi városhálózat átalakulásának sajátosságai. In: *Az átförmálódó agrártérsegek funkcionális vizsgálata és kutatási metodikája* (szerk.: Baukó T.). Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ. pp. 9–28.
- TÓTH J.–CSATÁRI B. 1983: Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. – *Területi Kutatások*. 6. pp. 78–92.
- TÓTH J.–DÖVÉNYI Z. 1977: Mobility and Migration Peculiarities of the Population of the Hungarian Plain before World War I. – *Acta Geographica*. XVII. kötet. pp. 37–47.
- TÓTH J.–DÖVÉNYI Z. 1983: Actual and possible role of small towns in the settlement network of the Great Hungarian Plain. – *Acta Geographica Szegediensis*. XXIII. kötet. pp. 97–107.
- TÓTH J.–DÖVÉNYI Z.–MOSOLYGÓ L. 1976: Examination of the connection between attraction-areas and regionalization. – *General Economic Geography*. Moszkva, IGU Section 6. pp. 343–347.
- TÓTH J.–RAKONCZAI J. 1978: The Necessity and Duty of the Coordinated Utilization of Environmental Resources in the Region of Békéscsaba-Gyula-Békés. – *Acta Geographica Szegediensis*. XVII. kötet. pp. 37–46.
- TÓTH J.–RAKONCZAI J. (szerk.) 1981: A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások (1979–1980). Összegzés. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács VB. TKSZ.
- TÓTH J. 1985: Az urbanizációs folyamat néhány elméleti kérdése – különös tekintettel az Alföldre. – *Alföldi Tanulmányok*. IX. kötet. pp. 123–138.
- VÁGI G. 1982: *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- VARGA D. 1982: *Az ország peremén*. Bp., Magvető.
- V. TAJTI E. 1958: Népeségföldrajzi vizsgálatok a Duna-Tisza közén. – *Földrajzi Értesítő*. 2. sz. 167–198.
- V. TAJTI E. 1968: A női munkaerőforrás területi eloszlása és hasznosításának sajátosságai. – *Földrajzi Értesítő*. 3. sz. pp. 345–358.

- V. TAJTI E. 1971: A munkahely és a lakóhely közötti térbeli kapcsolat alakulásának tendenciái a budapesti agglomerációban. – *Földrajzi Értesítő*. 2. sz. pp. 131–151.
- V. TAJTI E. 1972: A népességfejlődés dinamizmusa. – *Földrajzi Értesítő*. 1. sz. pp. 55–67.
- WAGNER M. 1979: Az Alföld állami területi beosztása, fejlődésének főbb vonásai; az integrációs tendenciák. – *Alföldi Tanulmányok*. III. kötet. pp. 215–236.
- WAGNER M. 1980: A közép-békési településeggyüttes állami területi beosztásának és tanácsigazgatási struktúrájának továbbfejlesztése. – *Békési Élet*. 1. sz. pp. 79–87.
- WALLNER E. 1958: Népesség- és településföldrajzi sajátosságok a paksi járásban. – *Földrajzi Értesítő*. 4. sz. pp. 419–479.
- WALLNER E. 1961: Dunaföldvár településképe. – *Földrajzi Értesítő*. 1. sz. pp. 67–97.
- ZALA GY. 1981: Településhálózat-fejlesztésünk főbb eredményei és problémái. – *Területi Statisztika*. 3. sz. pp. 225–238.
- ZALA GY. 1981: Településhálózat-fejlesztésünk dél-alföldi sajátosságai. Előadás a SzAB Területfejlesztési Munkabizottsága kecskeméti ülésén. Kecskemét. Kézirat.
- ZOLTÁN Z. 1978: A közép-békési városeggyüttes nagyvárosi centrumtérképpé fejlesztésének kérdéskomplexuma. – *Békési Élet*. 3. sz. pp. 349–353.
- ZOLTÁN Z. 1980: Az alföldi mezőváros-probléma – strukturális és rendszerszemléletű megközelítésben. – *Alföldi Tanulmányok*. IV. kötet. pp. 123–145.
- ZOLTÁN Z. (szerk.) 1980: *A változó Alföld*. Bp., Tankönyvkiadó.

Jozsef Toth

Urbanization in the Great Hungarian Plane

(Summary)

The author has been involved in the research of the peculiarities of the urbanization of the Great Hungarian Plane (further: GHP) [or "Alföld", in Hungarian]. He hopes that the results presented in this book as well as the conclusions and theses concerning theoretical, demographic, and spatial-structural, peculiarities can be utilized in shaping a timely new strategy for developing the GHP; which should be embedded in national development in accordance with long-term social goals and regional characteristics.

I. Theoretical Findings

Development of productive forces is unequal not only sectorally but spatially, too. Specially favorable socio-economic constellations, influenced by natural endowments, concentrate the most dynamic industries in space, while other, spatially related industries are dynamized in this way, too. As a result of this "centers" and "peripheries" as necessary counterparts emerge in the economic space. Applying this pair of concepts is reasonable when investigating spatial aspects of the processes in the national economy, too.

The historically underdeveloped GHP remained a periphery after WWII., as compared to the center, Budapest, and to the industrial axis of the country; despite the doubtless development of this region in comparison with its past. Certain sub-regions in the GHP has turned into "peripheries of the periphery".

Urbanization can be considered as a process accompanying and reflecting the development of productive forces and the extension of division of labor. This process

- is continuous, although not of constant intensity;
- is comprehensive, related to single settlements as well as to metropolitan agglomerations;
- includes the restratification of population, which is the main productive force, into different groups of activities;
- includes the process of spatial concentration of population;
- contains the change of the way of life of the population as a result of migration and job changes;
- includes the changed structure of needs of the population for its environment.

Emphasizing the continuity of urbanization is not in contrast with its cyclical and periodical nature. Cycles and periods are considered as consequences of the change of the concentration in the development of the productive forces.

It is consequent, among others, that there may be significant spatial differences in the intensity of urbanization. Boom and recession periods alter according to the development of productive forces. This, along with the spatial differentiation as its consequence, occurs even in a small country like Hungary. This is mainly related to the role played by the given region in the spatial structure of the economy and in the spatial division of labor.

A *settlement* is understood as a system of economic, social, and technical, structures in a given geographical environment.

In connection with this concept of the settlement the following characteristics may be pointed out:

- The level of development (complexity) of individual structures is different;
- development dynamics of individual structures are different;
- there is a long-term correlation among the individual structures as regards dynamics and level of development;
- a change (development or depression) of certain elements of the structures will modify the whole structure;
- this modification will affect the whole system of structures (i.e. the settlement), too;
- the level of dynamics of the system of structures (the settlement) is variable, too.

With the development of productive forces and urbanization the interrelationship among settlements have been strengthening. Individual settlements are losing their independence and organize themselves into systems of settlements. Networks of settlements emerge in which the higher the development of productive forces is, the stronger the connection of its elements is. Within the network cities and villages can be separated functionally according to the level of complexity of systems of structures. The examination and interpretation of settlements can only be reasonable through the investigation of specific spatial-structural interrelationships.

The development of a region – as regards direction, structure, and speed – is dependent on its role played in the spatial division of labor. In consequence, the settlements of the region are developing because of the population, infrastructure, and economic activities are concentrated there. Consequently, there is an essential interrelationship between settlement development and regional development. The economic social, and technical, structure of the region is realized through the settlement network.

II. Demographic aspects of urbanization

All the circumstances which, in the post-WWII. era of accelerated social and economic changes, influenced the role of the region in the spatial division of labor and sustained the peripheric status of the GHP had new effects on demography, too. The GHP has a population which is cca. half million people less than it could be on the basis of the natural reproduction. Out-migrants are more mobile, educated, and younger; thus they are more valuable from demographic aspect. The consequences of this have caused only slowly curable changes in the demographic structure of the

GHP, and contributed to the conservation of the periphery status diminishing the chances to eliminate it.

After WWII. the share of the GHP in the *population* of the country decreased rapidly, and by now it has reached the lowest value despite some recent relative improvements of the position of the region. In the 1950s the region's population was increasing, the natural reproduction was greater than the negative balance of migration. In that period rural population did not decrease at a high rate although it was the only region of the country where the population of villages decreased.

The 1960s, particularly the early years, meant the time of fast interregional restructuring in Hungary. This affected the GHP particularly negatively: 10 percent of the population was lost in this time. In the same time urban population grew only at a rate below the national average. By the 1970s, in spite of that there was no change in the tendency of rural demographic movements, the position of the region had improved somewhat because of the increase in the growth rate of urban population. This improvement has been proven to be temporary by the 1980s with regard to the demographic changes leading to the general decrease of the national population. The demographic situation is less favorable than that on the national level, although this appears with intraregional differences.

Demographic differences among certain subregions in the GHP have been increased. In the whole, the concentration of the population (both total and urban) has been shifted to the North. This was caused not only by the traditionally higher rate of natural reproduction of the Northern part of the Eastern Tisza Region (further: ETR) ["Tiszántúl"], but also by the spatially different migration ratio. Out-migration in certain subregions (e.g. Sárrét, Tiszafüred, South-Békés) was extremely high, occasionally even above 50 percent. In the same time cities have been dynamized in comparison with the general status of the region, and became intraregional immigration centers – therefore, spots for spatial concentration of the population. Considerable and spatially different changes have happened in their outskirts, too.

The urbanization process is well reflected in the changes of the *job structure*. The engine of restratification – more slowly and with some delay, compared to the national level –, was industry in the GHP, too. Later (first in larger cities with more harmonic structure) its role was taken over by the service sector. In the job structure of the GHP agriculture has a share larger than the national average even now. The speed of restratification is the lowest around urban centers.

Because of the large out-migration the *age structure* of the population was worsening faster than the national average. The index of aging (i. e. the number of the old people compared to the number of children) shows that in 1960 in most GHP settlements, particularly villages, and in the Northern two-third of the ETR as well as in the Danube-Tisza Interfluvium (DTI) ["Duna-Tisza köze"] the situation was better than the national average (0.54). There were hardly any settlements where the people above 60 outnumbered the children.

By 1980 the index of aging shows polarization. The North-ETR is still better than the average (0.78), and within this the Nyírség is even better than the 1960 national average.

In the past years there have happened significant changes in the *educational level* of the population as well. The GHP followed suit with little delay, while intra-

regional differences remained. There are big differences between the cities and the villages. There are large settlement groups the education of the population of which is worse even than the national rural average. Thus the chances of these areas in the innovation process are lesser for this, too.

III. Settlement aspects of urbanization

Three different periods of urbanization can be separated after WWII. from the point of view of its effects on settlement network. The 1950s are the era of rest and non-differentiation; the second decade is characterized by fast and radical changes; and the 1970s is the period of a balanced yet faster-than-necessary concentration. It is hoped that in the new period of the 1980s concentration will slow down and there will be chance to develop a more harmonic settlement system.

The settlements which used to be *market-towns* ["*mezőváros*"] and played a leading role in the settlement system of the GHP were systems consisting of simpler spheres, in accordance with the level of economic development, and the role of spatial distribution of labor, of the region.

Besides underdevelopment, harmony is important to point out contradictions among the individual – backward – spheres of market-town structures, too. The contradictory but relatively fast development of the GHP destroyed this harmony and transformed the traditional structure of market-towns in an intraregionally differentiated way. Reconstruction of the harmony on a higher level is both local and regional interest.

Giant villages, actual or potential small towns, are among the main characteristics of the settlement systems of the GHP today. They have been formed historically and are transformed in a differentiated way. Development begins from the giant village and lasts through the dynamic town. This process can be characterized with three types. First is the one with own gravity zone, developing functions, own power and with central subsidies. The second one is connected to another more dynamic center and develops partly with the help of borrowed power. The third one has hardly departed from the giant village status and can count on local sources only. The goal of development may only be one thing: to help development to the status of small town where it has not yet happened, and to strengthen this status where the settlement is on a higher level of this development.

Urbanization affected the characteristic elements of the GHP, the *small farmsteads* ["*tanya*"] in the form of their rapid and spatially different elimination. In the same time the still remained farmsteads, particularly in the DTI, close to the cities, ensure significantly improved circumstances of living. Farmsteads became renewed morphologically, too, while their functions are more multiple. Although the role of farmsteads is significant in agriculture, today many of those are residence of people not involved in agriculture. The number of "second homes" being transformed from farmsteads is increasing.

As a result of urbanization *interactions among settlements* are strengthening. In these interactions there are three phases of the development of the systems of independent settlements: the settlement-group, the settlement-community, and the

agglomeration. In the GHP, because of its level of urbanization, one can hardly find any example for the third one, but the former two types are fairly common.

The 1971 *National Conception for Settlement Development* influenced significantly, and in a contradictory way, the urbanization of the GHP, too. One of the main deficiencies of the Conception was the lack of the possibility for spatial differentiation. The contradiction between the multiple reality and the uniformized Conception inevitably appeared and manifested itself especially between the GHP and the rest of the country. The Conception rather hindered than helped the self-development of the region.

The new period of our settlement development and urbanization, which began in the early 1980s, is characterized by the diminishing spatial migration of the population. Migration has turned to occur rather between the center and the gravity zone of cities. The process of villages turning into new cities has been replaced by urbanization of the villages and small towns, and rapid changes (e.g. building new cities with central support) has been stopped.

New directions of this development are helped, from the side of regulation, with increasing settlement independence and with higher evaluation of the role and share of local resources in development. A characteristic feature of this new period is that these changes are happening in the era of the slowdown and structural problems of economic growth; thus financial development possibilities are strongly limited. Yet, this period may support establishing a settlement policy which harmonically covers the whole system of settlements and allows for the regional peculiarities of the GHP.

IV. Spatial-structural aspects of urbanization

Social and economic changes after WWII. and the altered role of the GHP in the changed political-geographical situation of the country differentiated the economic space and abolished the relative homogeneity of the region. Nowadays the global-structural frame of the GHP is definite. Its main elements are the cities with more dense texture of the structure of the space around them, and the zones along the main transportation lines.

The zones among the lines and centers of the spatial structure are connected to the above mentioned, but their texture is less dense, their development is slower, and the structure is more conservative and rather complementary. Among these peripheral settlements in multiple backward position particularly important are those along the country borderline, although the ones along county boundaries are peripheries, too.

The gravity zones of the determinant cities in the GHP spatial structure – in accordance with the peculiarities of the GHP settlement structure – consist of a lesser number of more populous settlements, thus the coherent force is rather the medium-level function. The texture of gravity zones is usually looser than in other regions, agglomeration zones can be found only around larger centers. However, there are more, rather extended, transitional zones belonging to more centers simultaneously.

In result of our examinations twelve spatial-structural units with different size and populations can be delimited within the GHP. These units show various intra-regional versions of urbanization. The units are different from the aspects of social-economic structure, infrastructural development, natural environment, spatial interactions. Therefore, these need own individual development concepts based on further detailed individual investigations.

Йозеф Тот
Урбанизация на Альфёльде
(Резюме)

Изучением особенностей процесса урбанизации Альфёльда автор занимается четверть века. Он надеется, что результаты его исследований, опубликованные в настоящем издании, а также излагаемые в тезисной форме определения и выводы по теории, демографии, по своеобразию поселений и пространственной структуре могут быть использованы в ходе безусловно своевременного формирования стратегии развития Альфёльда, стратегии, вкрапленной в развитие страны, согласованной с перспективными общественными целями и учитывающей региональные предпосылки и интересы.

I. Теоретические определения

Развитие производительных сил неоднородно не только в отраслевом, но и в территориальном отношении. В результате территориальной концентрации динамических отраслей, обусловленной особо благоприятной общественно-экономической констелляцией, на которую влияют и природные условия, а также благодаря динамизации прочих отраслей, территориально тесно связанных с этими быстро развивающимися отраслями, в экономическом пространстве возникают "центры" и — как неизбежный антипод — "периферии". Употребление данной пары понятий оправдано и при выявлении пространственной проекции и процессах национальной экономики.

После освобождения Альфёльд, унаследовавший историческую отсталость, несмотря на то достойное признания развитие, которое было достигнуто здесь по сравнению с его прошлым, остался периферией сообразно с центром, включающим в себя Будапешт и т.н. промышленно-урбанистическую ось страны, более того, отдельные территории в пределах Альфёльда стали "перифериями периферий".

Урбанизация — это процесс, сопровождающий развитие производительных сил, расширение и углубление разделения труда, процесс, осуществляющийся как проекция названных. Это

- непрерывный, однако, далеко не тождественный по интенсивности процесс, протекающий параллельно с развитием производительных сил;
- всеохватный процесс, в одинаковой мере применимый как к отдельному поселению, так и к крупному городскому агломерациям;
- он включает в себя перегруппировку населения как наиважнейшей производительной силы в группы иного рода занятий;
- распространяется на изменение образа жизни населения вследствие перемены рода занятий и места жительства;

— включает в себя изменившиеся уровень и структуру требований населения, предъявляемых к окружающей среде.

Подчеркивание процессуального характера урбанизации, её непрерывности не противоречит толкованию урбанизации в свете цикличности, поэтапности; цикл, этапы считаются проявляющимся в изменении концентрации следствием процесса развития производительных сил.

Наряду с прочим, из нашего толкования следует, что интенсивность процесса урбанизации может сильно отличаться по территориям. В таком процессе в соответствии с развитием производительных сил могут чередоваться фазы подъёма и спада. Это явление вместе с сопровождающей его территориальной дифференцированностью обнаруживается даже на территории малой страны, каковой является Венгрия, и зависит, прежде всего, от того, какую роль играет определённая местность страны в пространственной структуре национальной экономики, в территориальном разделении труда.

Поселение трактуется нами как система экономических, общественных и технических структур (сфер), существующих в данной географической среде и находящихся в интенсивной взаимосвязи с её элементами. Исходя из этого определения, можно выделить следующие признаки:

- уровни развития (сложности) отдельных сфер различны;
- различен динамизм развития отдельных структур;
- среди отдельных структур — в перспективе и тенденциозно — наблюдается где более слабая, где более тесная соотносительность в отношении как уровня развитости, так и динамики развития;
- изменение отдельных элементов структуры (ускоренное развитие или оттеснение на задний план), наличие нового элемента модифицируют всю структуру;
- эта модификация передаётся и системе структур (распространяется на поселение в целом);
- различны уровень и динамика развитости, сложности систем-структур (поселений).

С развитием производительных сил и под действием процесса урбанизации всё больше укрепляются взаимосвязи между поселениями. Поселения теряют былую относительную самостоятельность, сплавиваются в единую систему поселений. Создаётся сеть населённых пунктов, в рамках которой связь отдельных элементов тем сильнее, чем выше уровень развития производительных сил, чем более продвинут процесс урбанизации. Внутри состава или сети поселений в зависимости от уровня сложности структурной системы выделяют функционально города и деревни. Исследование и толкование поселений может быть результативным только посредством вскрытия конкретных территориальных отношений, только при выявлении системы связей в пространственной структуре.

Направление, структура и темп развития местности зависят от её роли как экономико-территориальной единицы в территориальном национально-экономическом разделении труда, благодаря чему на данной территории развиваются населённые пункты, ведь в них сосредотачивается население, концентрируются общественно-экономическая деятельность, проводимая в дан-

ной местности, и большая часть инфраструктуры. Этим обуславливается существенная и взаимная связь между развитием территории и развитием поселения. Территориальная текстура, рассматриваемая с экономической, общественной или технической позиций, реализуется в основном через сеть поселений.

II. Демографические проявления урбанизации

Все те обстоятельства, которые в период ускорившихся после освобождения общественно-экономических перемен обусловили место, занимаемое регионами в территориальном разделении труда по стране, и сохранили периферийное положение Альфёлда, несколькими новыми элементами укрепили, реализовали их действие в демографических процессах. На Альфёлде сегодня живёт на полмиллиона жителей меньше, чем это ожидалось бы на базе компонентов естественного прироста; переселенцы относятся к более подвижной и молодой, к более образованной части населения, т.е. к той части, которая ценнее в демографическом и общественном аспекте. Это привело к трудно и медленно излечимым изменениям в демографической структуре Альфёлда, далее способствует консервации периферийного характера и снижает шансы на её изменение.

После освобождения *численность населения* Альфёлда, отнесённая к общему числу по стране, очень быстро упала, достигнув в наши дни низшей точки, несмотря на некоторое улучшение относительного положения региона за последнее десятилетие. В 50-ые годы численность населения в макрорайоне ещё увеличивалась, а естественный прирост превышал негативную миграционную разницу. В то время ещё не наблюдалось быстрого снижения численности населения в посёлках, хотя уже тогда это был единственный в стране регион, где вообще уменьшалось поселковое население. 1960-ые годы (главным образом, их начало) — период быстрой межрегиональной перегруппировки в Венгрии, что особо отрицательно сказалось на Альфёлде: в данный период времени Альфёлд теряет около 10% своего населения в посёлках. В то же время прирост городского населения всё ещё ниже среднего по стране. В 1970-ые годы, вопреки отсутствию существенных перемен в области направления и пропорций изменений в рате поселкового населения, за счёт увеличения доли прироста городского населения относительное положение региона исправилось. Однако, в свете демографических процессов 80-ых годов, ведущих к сокращению численности населения по всей стране, это улучшение оказалось весьма переходным: проявилась в действии более неблагоприятная, чем в стране, структура населения, правда, с межрегиональными различиями.

В отдельных местностях Альфёлда возросли *демографические различия*, в целом же эпицентр населения региона — имеется ввиду как всё население, так и горожане — сместился на север. Здесь играет роль высокий традиционный естественный прирост населения Севернозатисского края, а также доля территориально дифференцированной миграции, которая была чрезвычайно высокой (иногда более 50%) в некоторых районах, как, например, в

пространственно-структурных единицах южной части области Бекеш, в Шаррете, Тисафюреде. Одновременно, по сравнению с общим положением региона, динамизировались города, становясь центрами межрегиональной миграции населения, ареной территориальной концентрации. Многочисленные и территориально различные перемены произошли также и на окраинах.

Уровень и темпы процесса урбанизации находят точное отражение в *структуре занятости* и темпе преобразования этой структуры. Движущей силой перерасслоения на Альфёльде — правда, с опозданием и более затяжным по времени способом, чем в среднем по стране — была промышленность. В последний период времени её роль (сначала в крупных городах с гармоничной структурой) переняли или перенимают третичные и четвертичные функции. Преобладание сельского хозяйства в структуре занятости населения Альфёльда и сегодня значительнее, чем средние данные по Венгрии. Самые низкие темпы перерасслоения характерны для окрестностей городских центров, в то время, как в отдельных периферийных районах (Сатмар, Бихор, Надькуншаг, южная часть области Бекеш) наблюдается медленное перерасслоение.

На Альфёльде вследствие крупной миграции намного быстрее, чем в среднем по стране, ухудшился *возрастной состав населения*. Формирование индекса старения (частное от соотношения пожилых и детей) показывает, что в 1960 году положение во многих населённых пунктах Альфёльда, а особенно в посёлках было благоприятнее среднего по стране (0,54). Территориально это касается также двух третей Затисского края (на севере) и района между Дунаем и Тисой. В упомянутых местах весьма редко встречались такие населённые пункты, где доля жителей возрастом выше 60 лет преобладала бы над жителями детского возраста. Величины индекса старения на 1980 г. свидетельствуют о поляризации. Возрастной состав населения Затисского края в его северных районах по-прежнему благоприятнее, чем в среднем по стране (0,78), а данные по местности Ниршег даже лучше средних данных за 1960 г.

За прошедшее десятилетие существенные перемены нашли место и в *уровне образованности населения*. Альфёльд прошёл через них с относительно небольшим отставанием, по существу сохранив при этом межрегиональные различия. Велики различия между городом и посёлками. Есть такие протяжённые группы поселений, школьное образование жителей в которых ниже средних данных по посёлкам страны. Это, конечно, уменьшает их шансы в процессе нововведений.

III. Влияние урбанизации на населённые пункты

Говоря о влиянии урбанизации на сеть поселений, после освобождения можно выделить три этапа с различными качественными характеристиками: 1950-ые годы — годы относительного покоя и отсутствия дифференцированности; второе десятилетие — бурные изменения, существенно (и отрицательно) модифицировавшие структуру; 1970-ые годы — период относительного равновесия с более быстрой, чем требовалось, концентрацией. От нового этапа, начавшегося в 1980 г., ожидается, что он обеспечит умеренность концентрации и гармонию в формировании сети поселений.

Бывшие сельские города, которым принадлежала ведущая роль в системе поселений Альфёлда, являли собой системы, состоявшие из более простых (более отставших), по сравнению с прочими венгерскими городами, сфер, отвечая общественно-экономическому развитию своего региона и их роли в территориальном разделении труда по стране. Наряду с отсталостью увязанность следует подчеркнуть и в иной связи: между отдельными — неразвитыми — сферами в структуре сельских городов царила гармония. Противоречивое, однако, сравнительно с прошлым, быстрое развитие Альфёлда по большей части нарушило эту гармонию, отличным в межрегиональном отношении способом изменило традиционную структуру сельских городов. Восстановление на более высоком уровне гармонии в новой структуре — в местных и региональных интересах.

Огромные деревни, действительно или потенциально малые города представляют собой исторический сложившийся тип поселений, претерпевающий в наши дни территориально дифференцированные изменения, и являются характерными элементами в системе населённых пунктов Альфёлда. Кривая развития идёт от огромной деревни с консервативной структурой до динамичного малого города, различные стадии которого характеризуются тремя типами: первый тип — город, имеющий самостоятельную зону тяготения, развивающиеся функции, располагающий собственной энергией и пользующийся центральной дотацией; второй тип — город, примыкающий к более динамичному центру, город, который развивается (также и) на базе заимствованной энергии; и третий тип — тип города, едва вышедшего за рамки огромной деревни, опирающегося исключительно на местные ресурсы. Развитие ставит перед собой только одну цель: сопоспособствовать переросту в малый город в местах, где это до сих пор не осуществилось или находилось в зачаточном состоянии, и укрепить переход в статус города, где эта реализация уже находится в продвинутой фазе.

Решающее влияние процесса урбанизации на характерные элементы системы поселений Альфёлда проявилось в быстрой и территориально дифференцированной ликвидации хуторов. Наряду с этим, однако, значительно улучшились условия жизни обитателей длительно сохранившихся и благоприятно расположенных хуторов вблизи города (главным образом, в районе между Дунаем и Тисой). Происходит и морфологическое обновление хуторов, в то время как их функции становятся всё разнообразнее. Хотя в целом хутора играют большую роль в сельскохозяйственном производстве, сегодня они служат жильём таким семьям, которые едва ли приобщимы к традиционному аграрному производству. Растёт число хуторов, преобразённых во "второй домашний очаг".

Как следствие процесса урбанизации крепнут и ширятся *межпоселенческие связи*. Можно выделить три стадии в развитии ансамблей, живущих в тесном сотрудничестве, зависящих друг от друга и лежащих на более или менее крупных территориях: группа поселений, комплекс поселений и агломерация. Соответственно уровню урбанизации пока едва ли можно найти пример третьей стадии развития ансамблей на Альфёлде, зато имеется множество представителей первых двух ступеней.

На процессе урбанизации Альфёлда в значительной мере — и противоречиво — сказалась "Концепция развития сети поселений в Венгрии", принятая в 1971 г. Одна из наиважнейших ошибок концепции заключалась в отсутствии возможности территориальной дифференциации. Противоречие между многогранной действительностью и стремлением к монолитности концепции, а также её унифицированием проявилось закономерно и обострилось в основном между Альфёлдом и прочими областями страны. Таким образом, эта концепция скорее препятствовала, чем способствовала саморазвитию населённых пунктов края Венгрии.

Новый этап в развитии венгерских поселений и вообще во всём ходе урбанизации, начавшийся на заре 1980 г., характеризуется с позиций объективных процессов следующими факторами: ослабевает сильная территориальная миграция населения, облекаясь преимущественно в форму миграции между центром и зонами тяготения; на смену господствующему процессу возникновения городов приходит урбанизация, исчезают броские, быстрые изменения (заложение новых городов, развитие малых городов посредством центральных средств и т.д.). Помощь, оказываемая нами в деле развёртывания новых процессов, выражается со стороны регулирования в значительном увеличении самостоятельности поселений, валоризации соотношений и роли местных ресурсов. Отличительной чертой нового этапа является то, что все эти перемены происходят в период борьбы в экономическом развитии со структурными неувязками, т.е. в условиях далеко не оптимальных финансовых возможностей и возможностей развития. И всё же данный этап подаёт реальные надежды на развёртывание политики населённых пунктов, основывающейся на региональных особенностях Альфёлда и гармонично охватывающей всю систему поселений.

IV. Влияние урбанизации на пространственную структуру

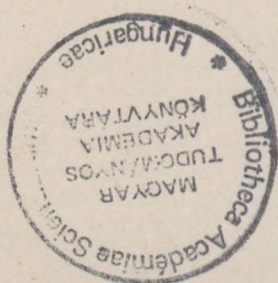
Общественно-экономические перемены после освобождения, а также место Альфёлда в стране с изменившимся политико-географическим положением всё больше и больше сводили на нет относительную гомогенность региона, расслаивали его экономическую сферу.

Альфёлд сегодня имеет явно выраженную форму пространственной структуры, наиглавнейшие элементы которой — местности с плотной текстурой, расположенные вокруг городов и их окрестностей, а также полосы вдоль основных транспортных линий.

Территории между узлами и линиями пространственной структуры связываются с вышеназванным, но обладают более рыхлой текстурой, медленнее развиваются, их построение сохраняет множество консервативных черт и носит прикладной характер, примыкая к динамическим местностям. Среди этих периферий с нагромождением неблагоприятных факторов особое внимание заслуживают пограничные местности, но существуют также и периферии вдоль границы области, что равным образом свидетельствует о силе и пределах системы областей в Венгрии.

Согласно своеобразию системы альфёлдских поселений число зон тяготения к городам, играющим определяющую роль в пространственной структуре Альфёлда, не велико, однако, эти зоны складываются из густонаселённых поселений, так что объединяющую силу здесь означают скорее функции средней ступени. Текстура зон тяготения в прочих регионах более рыхлая, чем вообще; из зон обычной интенсивностью зона агломерации имеется только у самых крупных центров. Зато распространена переходная зона, притягиваемая несколькими центрами.

На основании результатов исследования на Альфёлде можно выделить 12 различных по величине и количеству населения единиц пространственной структуры, которые демонстрируют разнообразные межрегиональные изменения в процессе урбанизации. Они обособляются друг от друга по причине различий в их экономико-общественной структуре, из-за разного уровня развития инфраструктуры, своеобразия природных условий и по системе территориальных связей, претендуя на собственную концепцию развития на базе обстоятельных исследований.

Ára: 80,— Ft